

ORPHEUS NOSTER

Learned Journal of Károli Gáspár University
of The Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
kultúr- és vallástörténeti folyóirata

ÓKOR ÉS KÖZÉPKOR – ANTIQUITY AND MIDDLE AGE

X. ÉVFOLYAM (2018), 4. SZÁM

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: SEPSI ENIKŐ, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF
NAGY ANDREA
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: FABINY TIBOR
HEGYI DOLORES
HORVÁTH EMŐKE
KURUCZ GYÖRGY
TÜSKÉS ANNA
VASSÁNYI MIKLÓS

Angol anyanyelvű lektor: JACK CLIFT (SOAS University of London)

Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA

*A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address
<orpheusnoster@googlegroups.com>*

ISSN 2061-456X

Az első borítón: Galénos és Hippokratés ábrázolása az anagni Santa Maria katedrálisban (Lazio), 12. sz.

A hátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13.
KÁLVIN Institutio Christianae religionis c. művének fedlapján.
Kiadó: Antonius Rebulius, Genf, 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu
Facebook: facebook.com/orpheusnoster
MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster
MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940
LinkedIn: linkedin.com/in/orpheusnoster/

TARTALOM

BOZÓ RÉKA

Valóban Lilitet ábrázolja a Burney-dombormű? 7

HEGYI DOLORES

Templomok és vallási közösségek Dura–Európosban 22

FARKAS DÁNIEL

Krateros – egy makedón karrierje 39

BÁNYAI FERENC

Lélek, kozmosz és istenbizonyítékok Ibn Sina gondolatrendszerében 54

FRAZER-IMREGH MONIKA

Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről 73

MŰHELY

FRAZER-IMREGH MONIKA (ford.)

Galénos: A testnedvekről 98

FRAZER-IMREGH MONIKA (ford.)

Galénos: A fekete epéről 104

CONTENTS

RÉKA BOZÓ

The Burney Relief – Ishtar, Ereskigal or Lilith? 7

DOLORES HEGYI

Temples and Religious Communities in Dura-Europos 22

DÁNIEL FARKAS

Krateros – The Career of a Macedonian Nobleman 39

FERENC BÁNYAI

Knowledge, Internal Senses and the Concept of God in the Philosophy of Avicenna . . . 54

MONIKA FRAZER-IMREGH

Galen, the Physician, and Philosopher on the Humors, and on Black Bile 73

WORKSHOP

MONIKA FRAZER-IMREGH (translated by)

Galen: On the Humors 98

MONIKA FRAZER-IMREGH (translated by)

Galen: On Black Bile 104

SZÁMUNK SZERZŐI

BÁNYAI FERENC DR. CSC (1959) filozófus ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, banyaiferenc@gmail.com

BOZÓ RÉKA MA (1990) vallástörténész, KRE BTK Szabadbölcshészet és Művészet-tudományi Tanszék, bozoreka@gmail.com

FARKAS DÁNIEL (1996) történész hallgató, KRE BTK Történeti Intézet, frksdaniel8@gmail.com

FRAZER-IMREGH MONIKA PHD (1966) reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék, imreghmonika@gmail.com

HEGYI DOLORES DSc (1934) iranista, ELTE BTK nyugalmazott egyetemi tanár, hegyidolores@hotmail.com

.....

BOZÓ RÉKA

Valóban Lilitet ábrázolja a Burney-dombormű?

A Burney-dombormű 1930-as évekbeli felbukkanása óta a művészettörténet egyik vitatott, egyedi darabja. Ennek fő oka, hogy pontos származási helye, eredete és funkciója is ismeretlen. A műkincs hitelességét kérdésessé teszi ikonográfiájának inkonzisztens volta, beazonosítását pedig megnehezíti szimbólumrendszerének sokszínűsége, ábrázolásmódjának egyedisége és példa nélküli elemei.

Vallástörténeti körökben a mai napig folyik a tudományos disputa arról, ki lehet a női alak a domborművön. A három leginkább elfogadott jelölt a mezopotámiai Inanna, Ereskigál, illetve Lilit. Mindegyikük mellett sorakoznak komoly érvek és ellenérvek, éppen ezért a vita a mai napig eldöntetlen, és valószínűleg soha nem is fogunk teljes bizonyossággal választ kapni erre a talányra.

Inanna (vagy akkád-babiloni nevén Istár), aki a legjelentősebb termékenység-istennő a mezopotámiai vallásban, illetve nővére, Ereskigál, aki az Alvilág királynője volt, magas státuszuk miatt egyértelmű választásnak tűnhetnek a dombormű modelljeiként. Érdekesebb kérdés azonban, hogyan kerülhetett a jelöltek közé Lilit, aki minden ismert forrásunk szerint egyszerű démoni karakter volt. Mégis, szinte többen látják őt megtestesülni e női alakban, mint a két istennőt.

Jelentanulmányomfókuszában Lilit áll – a Burney-domborművel is először akkor találkoztam, mikor évekkel ezelőtt belekezdtem a zsidó irodalomból és hagyományból ismert démonnő alakjának kutatásába. Hebraista nézőpontom miatt a célom nem Lilit mezopotámiai gyökereinek részletes összefoglalása, hanem annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a dombormű valóban Lilit korai megjelenítése-e vagy sem. A műkincs ismertetése és egy rövid démonológiai bemutatás után áttekintem a témában már korábban publikált kutatók (Elizabeth van Buren, Emil G. Kraeling, Henri Frankfort, Thorkild Jackobsen, Siegmund Hurwitz, Raphael Patai, Dominique Collon, Pauline Albenda) érveit és

1. kép. A kép a British Museum fotóarchívumából származik, annak tulajdonát képezi, és a CC BY-NC-SA 4.0 licenc alapján került felhasználásra.

ellenérveit arról, hogy a dombormű a démonnőt ábrázolja-e, megvizsgálom milyen magyarázatokkal támasztják alá az elméleteiket, végül pedig ezeket összehasonlítva fogalmazom meg a saját álláspontomat.

A Burney-dombormű

A Burney-dombormű 1936. június 13-án, az *Illustrated London News* magazinban¹ került először publikálásra. A tulajdonosa ekkor – akiről a nevét is kapta – Sydney Burney volt, egy I. világháborús angol kapitány és műkereskedő.

A dombormű Dél-Irakkból származik, és valószínűleg több tulajdonost is megjárta, mire Londonba került az 1920-as években. Ezek után számos műkereskedő gyűjteményében fordult meg, míg végül 2003-ban a British Museum fennállásának 250. évfordulója alkalmából megvásárolta a műkincset, és átnevezte azt „Queen of the Night”-ra vagyis az Éjszaka Úrnőjére.²

Az első kémiai vizsgálatokat az 1930-as években végezték el a domborművön, amelyek kimutatták, hogy a lelet 2010–3730 éve készült, vagyis biztosan nem hamisítvány.³ A British Museum hivatalosan Kr. e. 1800 és 1750 közé datálja az Éjszaka Úrnőjét,⁴ ami Hammurápi uralkodásának idejére esik a középső kronológia szerint (Kr. e. 1792–1750). A dombormű tehát az Óbabiloni Birodalom idejéből és területéről származik.

Hogy ki lehet az Éjszaka Úrnője, annak megfejtésében csakis a domborművön látható attribútumok segítenek. A lelet pontos származási helyének ismerete nélkül,

¹ DAVIS, F. A puzzling “Venus” of 2000 B. C.: A fine Sumerian relief in London. In: *Illustrated London News*. No. 5069. (1936) 1047.

² Erről bővebben: COLLON, D. – CURTIS, J. Ladies of Easy Virtue. In: GASCHÉ, H. – HROUDA, B. (ed.) *Collectanea Orientalia. Histoire, arts de l’espace et industrie de la terre: Etudes offertes en hommage à Agnes Spycket*. Civilisations du Proche-Orient: Serie I. Vol. 3. Neuchâtel–Paris. 1996. 90. és COLLON, D. *The Queen of the Night*. London. 2005. 5–11.

³ A dombormű hivatalos kormeghatározását a múzeum tudományos részlege (*Department of Scientific Research*) végezte 1975-ben termolumineszcencia-méréssel. Ez a teszt nem tud pontos időbeli meghatározást adni, hanem csak annyit mutat ki, hogy az agyag mostanában vagy nagyságrendekkel régebben lett-e kiégetve. COLLON – CURTIS 1996, 90. és COLLON 2005, 18.

Mindezek ellenére a Burney-dombormű autentikusságát többen is megkérdőjelezték. Rögtön nyilvánosságra hozása után Opitz megjelentetett egy cikket, amelyben elvitatta a műkincs eredetiségét (OPTIZ, D. Die vogelfüßige Göttin auf den Löwen. In: *Archiv für Orientforschung*. Vol. 11. (1936/37) 350–353.), Albenda pedig két tanulmányt írt, melyekben kifejezte kétségeit az Éjszaka Úrnőjének hitelességével kapcsolatban (ALBENDA, P. The Burney Relief reconsidered. In: *Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*. Vol. 2. (1970) 86–93. és Albenda, P. The “Queen of the Night” Plaque: A Revisit. In: *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 125. No. 2. (2005) 171–190.). Opitz később visszavonta véleményét, amikor van Buren és Frankfurt is publikálta elemzését a domborműről, és annak valódisága mellett érvelt. COLLON 2005, 9.

⁴ britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1355376&partId=1 (az oldal utoljára látogatva: 2017. december 3.)

időbeli elhelyezésének széles spektruma és eredetiségének közvetett bizonyítása miatt a műalkotás kontextus nélkül marad, ami jelentősen megnehezíti az ábrázolt női alak azonosítását.

Ki Lilit?

Lilit alakjának legkorábbi formája és névelődje a sumer Gilgames-eposzban tűnik fel. A mítoszgyűjtemény tizenkét táblából áll, és több, egymáshoz lazán kapcsolódó történetet foglal magába, melyeket a főszereplő, a hős Gilgames köt össze. Az eposz utolsó, XII. tábláján olvasható, a többitől különálló történetet *Gilgames, Enkidu és az Alvilág* címen szokták emlegetni, és ezt tartják a mítoszciklus legkésőbbi hozzátoldásának.⁵ A történet egy mitológiai bevezetéssel indul, mely egészen *An-ki*-ig, az Ég-föld szétválásáig megy vissza, mikor Enki földisten megérkezik a világba. Ekkor, a teremtés hajnalán, az Eufrátesz partján áll a *halub*-fa,⁶ melyet a déli szél kitép a földből. Inanna megtalálja a palántát, és elülteti Urukban, a saját kertjében, hogy fájából majd széket és ágyat tudjon faragni magának. Az istennő legnagyobb bánátára azonban a növekvő fába az évek során három gonosz lény fészkel be magát, akiket később Gilgames kerget el onnan; közöttük van *kisikil-líl-lá-ke*, azaz Lilit.⁷

A (fa) belsejében *kisikil-líl-lá-ke* lakhelyet készített magának.

A nevető, víg leány,

a kegyes Inanna (pedig) szüntelenül könnyét hullajtotta.⁸

A *ki-sikil* szó jelentése „fiatal, hajadon lány”, „szolgáló”. A *líl*₂ vagy más átírásban *líl* szó – mely a tövét adja Lilit nevének is – több dolgot jelenthet, például „szél”, „árny”, „fantom”. A *la*₂-*ke*₄ (*ak=e*) szótagokból az *ak* a birtokos esetet, az *e* pedig az alanyt jelöli – vagyis *ki-sikil-líl-lá-ke* szó szerint annyit jelent: „a *líl* fiatal leánya”. A démonnő e korai alakjáról ennél többet nem tudunk meg, neve azonban később felbukkan még sumer és akkád mágikus szövegekben. A ráolvasások akkád megfelelőjében a neve helyén *lilitu* vagy *ardat-lilî* áll⁹ – ők a *lilû* démonnal együtt össze-

⁵ A XII. tábla első feléről hetvennégy kézirat (ékirásos agyagtábla) maradt fenn, többségük Urból és Nippurból került elő, és mindegyiket a Kr. e. II. évezred elejére datálják. GADOTTI, A. *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgames Cycle*. Boston–Berlin. 2014, 129.

⁶ Fű- vagy nyárfá, a fordítás nem biztos.

⁷ A részlet, amelyben *ki-sikil-líl-lá-ke* felbukkan, háromszor ismétlődik meg ugyanabban a formában, majd még egyszer más kontextusban, amikor Gilgames legyőzi őt. Összefoglalva tehát „Lilit” neve négyszer tűnik fel: a 44., 87., 131. és 142. sorban.

⁸ A fordításban Gadotti nyomán (2014, 154–155.) Nyitrai Orsolya (ELTE) segített.

⁹ *Lilitu* és *ardat-lilî* alakjai között nincs számottevő különbség; nemcsak karakterükben és démoni aspektusukban egyeznek meg, de neveik írásmódja is nagyon hasonló. Az óbabiloni ráolvasásokban nem is létezik felsorolása ennek a két démonnévnek. A már igen korán megjelenő *kisikil-líl-lá-ke* kifejezés nem teszi egyértelművé, hogy melyik démonnő-alakra utal: a démoni leányra (*ardat-lilî*) vagy a démoni feleségre (*lilitu*). LANGDON S. H. *The Mythology of All Races. Semitic*. Vol. 5. New York. 1964,

tartozó démontriáoszt alkottak, és a leggyakrabban emlegetett tizenkét betegségdémon csoportjába tartoztak.¹⁰

Démonoknak a mezopotámiai mitológiában azokat a lényeket nevezik, akiknek feladata az istenek által kirótt büntetések végrehajtása volt. A démonok önmagukban nem voltak sem rosszak, sem jók – az isteni szférához tartoztak, és Anu (sumer An) égisten gyermekei voltak. A démonoknak átjárása volt az isteni, emberi és alvilági szférák között, emiatt nem tartoztak igazán egyik világhoz sem. Ők voltak a betegségek és egyéb gyötrelmek okozói – sanyargatásaik oka isteni büntetés volt, mely csak azokat sújtotta, akik valamilyen bűnt követtek el, elhanyagolták a kötelességeiket, esetleg átörökölték eme bűnöket.¹¹

Lilītu, a *lilū* démon női megfelelője a vágydémonok aspektusaival rendelkezett;¹² szélként közlekedett ki-be a ház ablakán keresztül, és férfiakat vont bűvkörébe.¹³ Nevének sumer megfelelője *munus-lil-lá*, mely szó szerint azt jelenti, hogy „női *lilū*” vagy „*lilū* felesége”.¹⁴

A másik női démonról, *ardat-lilī*-ről sokkal több információnk van. Az akkád *ardat* szó megfelelője a sumer *kisikil*-nek; olyan lányokra használták a megnevezést, akik kiházásítandó korúak voltak, de még szüzek.¹⁵ Az ókori Mezopotámiában a házasság egyike volt az élet szociális kötelezettségeinek; a szüzesség nem számított olyan erénynek, mint a keresztény nyugati világban. Egy házaseletet még meg nem tapasztalt leány megítélése a társadalom szempontjából nem volt szerencsés, így aki ebben a stádiumban halt meg, annak a sorsa természetellenesnek számított. Aki nem vesztette el a szüzességét, nem hálta el a házasságát, és nem szült gyereket, annak szelleme nem talált nyugalomra.¹⁶ Az ilyen módon az Alvilágba le nem jutó szellemek a mezopotámiai felfogás szerint mindig ártó lényekké változtak. Mivel

362. és GELLER, M. J. A New Piece of Witchcraft. In: BEHRENS, H. – LODING, D. – ROTH, M. T. (ed.) *DUMU-E2-DUB-BA-A: Studies in Honor of Ake W. Sjöberg*. Philadelphia. 1989, 201. és MEISSNER, B. – EBELING, E. et al. (ed.) *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Berlin. (továbbiakban: RLA) Vol. 7. 23–24.

¹⁰ A tizenkét démonnév: a gonosz *utukkū* (sumer *udug*), a gonosz *alū*, a gonosz *ešemmu* (sumer *gidim*), a gonosz *gallū* (sumer *galla*), a gonosz *ilu* (sumer *diġir*), a gonosz *rābišu* (sumer *maškim*), Lamastu, *labāšu*, *aḫḫāzu*, *lilū* (sumer *lil-lá*), *lilītu* és *ardat-lilī*. LANGDON 1964, 362.

¹¹ BLACK, J. – GREEN, A. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. London. 1998, 63., 164. és RLA Vol. 2. 107. és LANGDON 1964, 374.

¹² Ezen démonfajta jellemzője, hogy ellenkező nemű személyeket csábít el, velük hál, és ennek következtében lassan elszívja az illető életerejét, míg az meg nem hal. Ők felelnek az erotikus álmokért, a férfiak alvás közbeni akaratlan magömléséért, de okozhatnak meddőséget és impotenciát is. Ugyanerre a démon-kategóriába tartozik a magyar folklórban a lidérc.

¹³ VAN DER TOORN, K. – BECKING, B. – VAN DER HORST, P. W. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Michigan. 1999, (továbbiakban: DDD) 520.

¹⁴ GELLER 1989, 193–194., 199., 201.

¹⁵ THOMPSON, R. C. *The Devils and Evil Spirits in Babylonia. Being Babylonian and Assyrian Incantations against the Demons, Ghouls, Vampires, Hobgoblins, Ghosts, and Kindred Evil Spirits, which attack Mankind*. Vol. 1. London. 1903, xxxviii.

¹⁶ LACKENBACHER, S. Note sur l’Ardat-lilī. In: *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale*. Vol. 65. No. 2. (1971) 148.

ardat-lilî sosem tapasztalta meg a testi gyönyört, ezért a női vágydémonhoz hasonlatosan fiatal férfiakat csábít el, hogy velük háljon. Ebből a közösülésből azonban soha nem lehet gyerek, mert *ardat-lilî* meddő, ám ennek dacára is nyugtalanul járja tovább a világot, szexuális frusztrációval telve, folyton férfiakat keresve, míg be nem teljesítheti végre a „sorsát”.¹⁷

A démonnő jelentőségét és elterjedtségének mértékét jelzi, hogy a számtalan neves ártó entitás közül ő tette a legnagyobb benyomást a héberekre, akik a babiloni fogság ideje alatt ismerkedhettek meg alakjával. A korai zsidóság nemcsak átvette Lilit démoni karakterét, de a rabbinikus irodalomban áthagyományozott alakja magába olvasztotta Lamastu gyermekágyas démon aspektusát¹⁸ is; ártó személye élenként él a zsidó folklórban a mai napig.¹⁹

Lilit legkorábbi feltűnése a héber irodalomban az Ószövetségben található. Neve, *lilît* (לִילִית), egyetlenegyszer szerepel a Bibliában: Ézsaiás Edóm elpusztulásáról szóló énekében (Ézs 34),²⁰ ahol a próféta a város bűnösségét és elhagyatottságát

¹⁷ BLACK – GREEN 1998, 118. és DDD 520–521. és RLA Vol. 7. 24.

¹⁸ Gyermekágyas démonoknak szokták nevezni azon ártó lényeket, akik a korai vetélést okozzák, illetve az újszülött csecsemők és a szülő nők haláláért felelősek.

¹⁹ Lilit a korai sumer időktől a késő középkorig figyelemre méltó karriert futott be, mítosza folyton új és új részletekkel gazdagodott, sőt karaktere egészen a Kr. u. 18–19. századig élenként élt a zsidó folklórban. A bibliai időkben egyszerű démonként kezdte életútját, a talmudi hagyományban azonban már félelmetes vágydémonként és a terhes nők bántalmazójaként jelenik meg. A középkorban, hála egy pszeudoepigráf szatirikus műnek, a Ben Szira ábécéjének (avagy a *Széfér alfa beta de-ben Szirának*), ő válik Ádám első, „balul sikerült” feleségévé, a női szerep szarkasztikus lázadó-jává. Ám pályafutása nem áll meg itt, hanem még tovább ível. A 13. századra az askenázi zsidóság körében életre kelt misztikus-ezoterikus irányzat, a kabbala legmeghatározóbb művében, a Zohárban Lilit Káin mellett (vagy vele együtt) aktívan elősegíti a bűn és halál elterjedését a világban. Ádám feleségéből egy még ősi, ember előtti teremtmény lesz: Szamael, a Sátán női fele, a tisztátalan kígyó, a férfiakat bűnre vivő parázna asszony, a démonok anyja és úrnője. Immár nem csak a korai gyermekhalálért és az erotikus álmokért felelős, hanem az emberekre hulló csapásokért, sőt a férfi-női oldal közti diszharmóniáért is. Személyének egyre magasabbra jutása ott csúcsosodik ki, mikor átveszi a Sekhina, Isten Hitvesének a helyét, hogy a szent emanációs sor női princípiuma legyen, és tisztátalanságával sanyarú sorsra ítélje Izráel népét. Lilit bukása ugyanakkor elkerülhetetlen és előre megjósolt: amint a rend helyreáll az univerzumban, a hajdani úrnő visszakerül a pusztába, ahonnan indult, hogy Edóm romjai közt a többi démonnal és gonoszszággal együtt elhalványodjon és feledésbe merüljön.

²⁰ Ézsaiás próféta Kr. e. 740 és 700 között működött Jeruzsálemben, habár a tőle származó versek szerzőségéről még a mai napig viták folynak. A neve alatt megőrzött 66 fejezetet három különböző alkotónak tulajdonítják. Az 1–39. fejezetek valóban a 8. században élt Ézsaiás szerzeményei. A 40–55. fejezeteket a témáik miatt – a megszabadulás ígérete a babiloni fogságból – a Kr. e. 6. századra datálják. A költemények ismeretlen íróját a biblia kutatók Deutero-Ézsaiásnak nevezték el. Az 56–66. fejezetekben ismét más tárgykör, a lerombolt Jeruzsálem és a Templom újjáépítése kerül középpontba, így ezt a részt is egy különálló egységként kezelik, és egy ún. Trito-Ézsaiásnak tulajdonítják. SOLNIK, F. (ed.) *Encyclopaedia Judaica*. s.l. (továbbiakban: EJ) Vol. 10. 57–58. és DÉR K. – HORVÁTH P. *Bibliaismeret*. Budapest. 1999, 128.

A számunkra érdekes 34. fejezetet, és vele együtt a 35-et, nem tartják ézsaiási eredetűnek. Mind nyelvezetében, mind összetételében az előtte álló részekből elkülönülő egység ez a két költemény. Keletkezésüket a bennük kihirdetett események miatt – Júdea elfoglalásának megtorlása Edóm lerombolásával és a nép visszatérte Sionba – a Kr. e. 6. századra, a babiloni fogság idejére datálják. Hasonlóan

hangsúlyozandó sorolja fel a romok között tanyázó különböző démonokat és vad-állatokat.

Lilit nevét a héber *lāylā* (לַיְלָה), azaz éjszaka szóból eredeztették. Ennek oka lehetett a két szó hasonlósága, amit erősített a betegségdémonok általános éjszakai aktivitása. Tehát az új jelentésréteg, ami így a névre rakódott, egy egyszerű fonetikus átírást követő félrefordítás eredménye. Mivel Lilit alakját utána a zsidóság terjesztette tovább, az ő interpretációjuk vált ismertté, aminek eredményeként Károli fordításában is „éji boszorkányként” jelenik meg (Ézs 34:14). Ahogy a dombormű kapcsán látni is fogjuk, Lilit és az éjszaka közötti párhuzam olyan erősen beivódott a köztudatba, hogy még a démonnő pontos eredetének és etimológiájának ismeretében is nehezen vonatkoztatnak el tőle.

Érvek Lilit mellett

Frankfort és Kraeling is elsőként a nő félig állatias alakját hozzák fel érvként amellett, hogy a dombormű egy démoni alakot ábrázolna.²¹ Még van Buren is megjegyzi, hogy nemigen létezik olyan ábrázolása isteneknek, ahol azok ne lennének teljesen antropomorfak.²²

Az Éjszaka Úrnőjének lába térdtől lefelé már nem emberi, hanem a mellette álló baglyok lábára hasonlít.²³ E fél-madár-fél-ember analógiát erősíti továbbá, hogy a női alaknak szárnyai vannak.²⁴ A szöveges források alapján a hibrid madár és emberi külső jegyekkel rendelkező lények az Alvilággal álltak kapcsolatban. A Gilgames-eposzban a haldokló Enkidu meséli el, hogy a holtak birodalmában „sötét rajjal, tollruhásan, vak madarakként / imbolyognak elő a holtak, fölborzolt tollú madarakként”.²⁵ Sőt Enkidu a démoni lényt is, mely az Alvilágba vitte őt, egy félig ember-, félig madárszerű lénynak írja le. A lefelé álló szárnyak és a madárra utaló kinézet tehát egy alvilági lényt, vagyis démont sejtet.

.....
nem tudjuk pontosan megnevezni az alkotót sem: egyes kutatók e két fejezetet a Jeremiás 50–51-hez kapcsolják (a szerzőségét is), míg mások inkább a később keletkezett, Deutero-Ézsaiás nevéhez kötött 40–55. fejezetekhez csoportosítják őket. EJ Vol. 10. 68.

²¹ KRAELING, E. G. A Unique Babylonian Relief. In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 67. (1937) 18. és FRANKFORT 1937/39, 134.

²² VAN BUREN 1936/37, 356.

²³ KRAELING 1937, 67. és FRANKFORT 1937/39, 132. és VAN BUREN, E. D. A further note on the Terra-cotta Relief. In: *Archiv für Orientforschung*. Vol. 11. (1936/37) 356. és JACOBSEN, t. Pictures and Pictorial Language (The Burney Relief). In: MINDLIN, M. et al. (ed.) *Figurative Language in the Ancient Near East*. London. 1987, 4.

²⁴ Pecséthengereken sokszor látni isteni személyeket, például Istárt szárnyakkal ábrázolva, de ebben az esetben a szárnyak mindig oldalirányba kitérve állnak. A domborművön lévő alak szárnyai azonban lefelé állnak, ami az Alvilághoz kötődő lényekre jellemző inkább. PORADA, E. The Iconography of Death in Mesopotamia in the early Second Millennium B. C. In: ALSTER, B. (ed.) *Death in Mesopotamia*. Koppenhága. 1980, 266.

²⁵ RÁKOS S. *Gilgames: Agyagtáblák üzenete: ékírásos akkád versek*. Budapest. 1966, 129.

A dombormű alakjának szépségét és státuszát hivatottak hangsúlyozni a különböző ékszerek, amelyekkel fel van ékesítve. Fején egy négy szintből álló, turbán szerű süveget visel, mely szemből négy pár egymás felé forduló szarvnak tűnik egy koronggal a tetején. Ez az ún. „szarvas korona”, mely a Kr. e. 3. évezred közepétől vált jelentős ikonografikus jellé, és mindig istenségek viselik. Jacobsen szerint a fejdísz négy szintje az istennő magas rangját jelöli a panteonban.²⁶ Ezt bizonyítja, hogy Istár és a napisten Samas (sumer Utu) több ábrázolásukon is ilyen süveget hordanak.²⁷ Collon szerint a szarvak számának nincsen különösebb jelentősége, mert a fejviselet pontos kinézete változott az idők során; a négy szintezés a félkörrel a tetején csak a 2. évezred elején tűnt fel, és Hammurápi idején vált divatossá.²⁸

Ezen túl a női alak nyitott tenyereiben egy-egy karikát és pálcát formázó eszközt tart. Ennek a szimbólumnak a legelső és legismertebb példája a III. uri dinasztia első királya, Ur-nammu beiktatását ábrázoló domborművön látható. Itt Nanna (sumer Szu'en) holdisten tart a kezében egy karikát, amelyről jól látszik, hogy valójában feltekert kötél, mely hosszúság mérésére alkalmas, továbbá egy hosszabb pálcát, melyet szintén mérésre használtak. Mindkét tárgy eredetileg az építkezés eszköze volt. Ez a szimbólumpáros számos domborművön és pecséthengeren feltűnik istenek vagy istennők kezében az autoritás és igazságosság kifejezőjeként, miközben ábrázolásuk egyre egyszerűbbé és jelképesebbé válik.²⁹

Mindezen isteni jelképek jelenlétét Kraeling és Frankfort is azzal magyarázza, hogy Mezopotámiában az istenek és démonok között nem volt éles határvonal. A démonok nem voltak önálló lények, hanem az istenek akarát hajtották végre.³⁰ Frankfort még azt is hozzáteszi, hogy mivel Mezopotámiában a démonok okozta gyötrelmeket az ember jogos, istenektől jövő büntetésének tartották, ezért Lilit, mint eme büntetések végrehajtója, jogosan emelheti a magasba az igazságosságot szimbolizáló mérőeszközöket.³¹

A dombormű anyaga is fontos támpont lehet modelljének azonosításában. Az Éjszaka Úrnője kiégetett agyagból készült, mely a legelterjedtebb építkezési anyag volt az ókori Mezopotámiában. Mivel azonban a rengeteg vályogtégla kiégetéséhez temérdek mennyiségű tüzelőanyagra lett volna szükség, ezért a bevett módszer inkább a napon való kiszáritásuk volt. Csak a legfontosabb vagy különlegesebb agyagtárgyakat égették ki kemencében.³² Elkészítésének módja és a többi ismert

²⁶ Jacobsen éppen emiatt úgy gondolja, hogy a süveg jelenléte már önmagában kizárja azt, hogy a női alak démon lenne. Jacobsen 1987, 2.

²⁷ Albenda kifejezetten azt állítja, hogy a süveget csak ez a két isten viseli. ALBENDA 2005, 173.

²⁸ COLLON 2005, 27. és BLACK – GREEN 1998, 102.

²⁹ ALBENDA 1970, 88–92. és JACOBSEN 1987, 4.

Albenda éppen ezen mérőeszközök jelenlétét felhasználva érvel a dombormű autentikussága ellen, míg Collon erre válaszolva megvédi annak hitelességét. ALBENDA 1970, 92–93. és COLLON 2007, 50.

³⁰ BLACK – GREEN 1998, 63.

³¹ FRANKFORT 1937/39, 134.

³² COLLON 2005, 13.

korabeli domborműtől eltérő, nagyobb mérete³³ miatt Jacobsen, Frankfort és Collon is azon a véleményen van, hogy az Éjszaka Úrnője kultikus szobor lehetett.³⁴

Lilit isteni státuszát Kraeling, Patai és Frankfort bizonyítottanak látják abban, hogy a Gilgames-eposzban a démonnő az „Ég Úrnője” címmel lett felruházva. Gadd fordítását idézik, aki a XII. táblájának egy Urban talált töredékét elemezi, és a nekünk fontos szakaszt a következőképp írja át:

A [fa] közepében Lilit házat épített magának,
a sivító hajadon, az örömteli,
fénylő Úrnője az Égnek [...] értük (?) hullajtotta könnyét³⁵

Ez alapján mindhárman arra a következtetésre jutnak, hogy Lilit egy bizonyos időszakban isteni rangra emelkedett.³⁶ Hurwitz egyetért ezzel, és könyvében az első pillanattól fogva babiloni istennőként emlegeti Lilitet.³⁷ Gadd fordítása azonban hibás, mely problémakörre ki fogok térni részletesen később, az ellenérveket tárgyaló fejezetben.

A legfontosabb érv, amelyet Lilit mellett hoznak fel, a baglyok jelenléte. Ez az állat okozza a legnagyobb fejtörést a dombormű megfejtésében. Ahogy Albenda is rámutat, olyannyira idegen e madár jelenléte a mezopotámiai művészetben, hogy magának a dombormű alkotójának is kevés tapasztalata volt a megformázásában.³⁸ Bár a baglyok a karakterisztikus jellemvonásaik miatt (mint a fejforma és szemek) összetéveszthetetlenek, ábrázolásuk szinte már gyerekesen egyszerű és sematikus. Nem igaz azonban, hogy e madarak teljesen ismeretlenek lettek volna a mezopotámiai művészetben, de tény, hogy a Burney-domborműhöz hasonló stílusban, méretben vagy kidolgozottságban nincs példa más ábrázolásukra, főleg nem ismert egyetlen isteni személy sem, aki mellett akár egyszer is feltűnnének.³⁹ A bagoly tehát ismeretlen mint attribútum-állat.

³³ A dombormű 49,5 cm magas, 37 cm széles és 2,5 cm vastag. Stílusa szerint lapos; a női alak feje 4,5 cm-rel, az oroszlánok 4,8 cm-rel, a baglyok pedig 4,6 cm-rel magasodnak ki a síkjából.

³⁴ JACOBSEN 1987, 2. és FRANKFORT 1937/39, 129. és COLLON 2005, 22.

³⁵ „In its midst Lilith had built a house, / the shrieking maid, the joyful, / the bright Queen of Heaven [...] tears for them (?) wept” GADD, C. J. *Epic of Gilgamesh*, Tablet XII. In: *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. Vol. 30. No. 3. (1933) 130. 4–6. sor. (jstor.org/stable/23284047 – az oldal utoljára látogatva: 2017. december 3.)

³⁶ KARELING 1937, 18. és PATAI, R. *The Hebrew Goddess*. Detroit. 1990, 222. és FRANKFORT 1937/39, 135.

³⁷ HURWITZ 2009, 82.

³⁸ ALBENDA 2005, 184.

³⁹ Más a helyzet azonban a szöveges forrásokban. A sumer szó, melyet legtöbbször bagolyként fordítanak, a *ninna*^{mu}^{en}, mely megfelel az akkád *ešebu* kifejezésnek. Jelentésük az előfordulásuk szövegtörzse alapján egy éjszakai, baljós madár. Valószínűleg egy alfaját jelöli a bagolynak, melynek egy másik, általánosabb megnevezése az akkád *qadū* – erre utal legalábbis az, hogy a két kifejezés sokszor szerepel egymás mellett. ROTH, M. T. et al. (ed.) *Chicago Assyrian Dictionary*. Chicago. (továbbiakban: CAD) Vol. 4. 370–371.

A bagolyról olvashatunk egy *Uduḡ-ḫul* gyűjteményből való ráolvasásban, ahol az ártó démonokat

Kraeling és Hurwitz szerint a bagoly mint éjszakai madár a női alak éjszakához kötődő aspektusát akarja kifejezni. Lilit pedig, mint démonnő, éjszaka használja a hatalmát, akkor szállja meg áldozatait. A bagoly tehát az éjszaka szimbólumaként Lilithez illik.⁴⁰

A másik attribútumállat, az oroszlán jelenléte Frankfort szerint nem segít hozzá a dombormű figurájának megfejtéséhez, mivel az oroszlán több isten mellett is feltűnik képi ábrázolásokon, mint például Istár, Samas vagy Ningíršu (aki Ninurta lokalizált formája volt Lagas városában).⁴¹

Érvek Lilit ellen

Az érvek, melyek szerint az Éjszaka Úrnője egy démoni személy lenne, elég meggyőzőek. Jacobsen azonban rámutat, hogy a démonoknak nem volt saját kultuszuk Mezopotámiában.⁴² Az istenek kultuszainak igen fontos eleme volt az áldozati ételek elfogyasztása az istenség, illetve az istenszobor által,⁴³ a démonoknak azonban nem volt szükségük földi ételekre vagy italokra, ezért áldozatokra sem.⁴⁴ Nincs tehát ok, és nem találunk másik példát sem arra, hogy a Burney-domborműhöz hasonlóan nagy és fontos kultikus szobrot készítettek volna egy démonnak. Régészeti leleteink alapján csak védelmező amulettként szolgáló műtárgyak ábrázoltak démoni karaktereket.⁴⁵

.....
hozzá hasonlítják. „Elszabadították őket, / odafentről rikoltanak, odalentről csicseregnek. / Ők a mérgező gyűlölete az isteneknek. / Ők az égből elszabadított hatalmas vihar. / Ők a bagoly, mely a városban huhog” (GELLER, M. J. *Forerunners to Udug-Hul. Sumerian Exorcistic Incantations*. Stuttgart. 1985, 41. 362–366. sor). Ez alapján úgy tűnik, hogy a bagoly az ókori Mezopotámiában rossz ómennek számított. A babonás félelem a bagoly huhogásától, mely egy ember halálát jelzi előre, elterjedt jelenségnek számít. Az araboknál a bagolyhuhogás egy szülésbe belehalt nő szellemének visszatérését jelezte (THOMPSON 1903, xxxiii.). A zsidók számára a bagoly, főleg a kuvik (כּוּיָּק) tisztátalan állat (3Móz 11:16–17). Theophraszosz a Kr. e. 4–3. századi kordokumentumában megjegyzi, ha egy görög „séta közben bagolyhuhogást hall, halálra rémül tőle, és csak egy »Athéné hatalma nagyobb« elrebegése után távozik onnan.” (THEOPHRASZOSZ *Jellemrajzok*. Ford. SZEPESSY T. Budapest. 1982, 71.) A bagoly még a magyar folklórban is baljós állat, mely képzetnek egyik nyoma, hogy a kuvik népies neve halálmadár.

⁴⁰ KRAELING 1937, 18. és HURWITZ 2009, 82.

⁴¹ FRANKFORT 1937/39, 135.

⁴² JACOBSEN 1987, 2.

⁴³ OPPENHEIM, L. *Az ókori Mezopotámia. Egy bolt civilizáció portréja*. Ford. Komoróczy G. Budapest. 1982, 242.

⁴⁴ „az ételt nem ismerik, / az italt nem ismerik, / az elhintett lisztet nem eszik, / a loccsantott italt nem isszák; / ajándékot el nem fogadnak...” Innin alvilágjárása, KOMORÓCZY G. „*Fénylő ölednek édes örömeiben...*” *A sumer irodalom kistükré*. Budapest. 1983, 208–209. 285–287. sor

⁴⁵ A legismertebb ezek közül a Lamastu-tábla, amely egy bajelhárító rítust örökít meg, továbbá leolvasható róla az egész mezopotámiai kozmikus világkép istenekkel és démonokkal együtt. Ez az igen fontos lelet – mely a Louvre-ben tekinthető meg (AO 22205) – azonban méretében és anyagában is különbözik a Burney-domborműtől.

Nem kétséges, hogy Lilit, jobban mondva *kisikil-líl-lá-ke*, ismert alak volt az ókori Mezopotámiában, ámde minden forrásunk kizárólag az ártó természetfeletti lények csoportjába sorolja őt. Lilit nevű, éjszakához köthető istennőről sem mítosz, sem a vitatott Burney-domborművön kívül más tárgyi lelet nem ismert.

A mezopotámiai folklórban nem egy hibrid lény található, akiket démonoknak vagy szörnyeknek nevezünk. Félig madár formájú női alakokról több kisebb dombormű készült, vagyis egy olyan személyről van szó, aki széles körben ismert lehetett. Két olyan óbabiloni korszakra datálható műalkotás ismert, melyek az eddig sorra vett pontok nagy részében megegyeznek a Burney-dombormű kompozíciójával. Az egyik egy Larsza városában talált, a párizsi Louvre-ban kiállított terrakotta dombormű, a másik egy ugyanonnan származó váza díszítése. Utóbbin egyedül a mérőeszközök hiányoznak a női alak kezeiből. A szemérme még inkább kihangsúlyozott, a lábfejről viszont az egyszerűsített megrajzolás miatt nem lehet megmondani, hogy madárkarmok-e. Mellette sem oroszlánnak, sem bagolynak nincs nyoma, helyette halak, kacsák, egy teknős és egy bika veszik körül.⁴⁶

A larszai dombormű még több elemben egyezik meg a Burney-domborművel. Nem maradt fenn olyan épségben, mint a másik, de így is kivehető a női alak három-ujjú madárlába, sőt még a térd alatti sarkantyú is ott van. A figura felemelt kezei teljesen lekoptak már – van Buren úgy véli, hogy a mérőeszközök innen is hiányoznak,⁴⁷ Kraeling ellenben úgy gondolja, hogy eredetileg ott voltak azok is.⁴⁸ A legnagyobb különbség, hogy a női alak két kecskén áll oroszlánok helyett, és a baglyok sincsenek jelen.

Kraeling és Hurwitz is úgy véli, hogy a három műalkotás annyi részletben egyezik meg a Burney-domborművel, hogy a rajtuk ábrázolt női alak valószínűleg ugyanaz a személy. Mivel azonban mindegyikük más-más állaton áll, ezért az oroszlánoknak semmilyen ikonográfiai jelentőségük nincs, és így nyilvánvalóan a bagoly adja a kulcsot az Éjszaka Ūrnőjéhez.⁴⁹ Ez az érvelés azonban teljes mértékben megfordítható: a három ismert leghasonlóbb ábrázolás mindegyikén különböző állatok szerepelnek, vagyis a bagoly csak annyira meghatározó, mint a kecske vagy a teknős. Ha azt állítjuk, hogy a három műalkotás ugyanazt a személyt ábrázolja, akkor nem válogathatjuk ki kedvünkre a nekünk tetsző attribútumállatot, miközben a másikra azt mondjuk, hogy csak kreatív díszítés. A larszai szárnyas női alakok mellett nincsenek baglyok. Ha Lilitet csak e madarak jelenléte miatt tudjuk beazonosítani, akkor az érvelés nem állja meg a helyét. Csak akkor fogadható el ez az elmélet, ha az ábrázolás majdnem minden elemében megegyező női alakok közötti azonosságot teljesen elvetjük, és a Burney-domborművet önmagában, párhuzamok nélkül vizsgáljuk.

⁴⁶ VAN BUREN 1936/37, 356.

⁴⁷ VAN BUREN 1936/37, 354.

⁴⁸ KRAELING 1937, 67.

⁴⁹ KRAELING 1937, 18. és HURWITZ 2009, 80.

A bagoly tehát a kulcs Kraeling, Frankfort és Hurwitz véleménye szerint. A bagoly mint az éjszaka szimbóluma Lilit éjszakai aspektusát jelképezi. Hurwitz így fogalmazza ezt meg: „A baglyok határozottan éjszakai lények, ezért jobban illenek egy olyan istennőhöz, aki éjszaka tevékenykedik.”⁵⁰

A hiedelmek és mítoszrendszerek különbözősége miatt az egyes állatok szimbólumértéke nem valami egyetemes, változatlan dolog. Léteznek tendenciák, például egy farkas vagy róka esetében a szimbólumértékek elég hasonlóak az eltérő kultúrákban, ugyanakkor egy tücsök vagy gyík esetében nem fedezhetők fel univerzálék. A kialakult jelentéstartalmak eredetét szintén nagyon nehéz visszafejteni, és gyakran nem is törekszenek rá, hanem magától értetődőnek tekintik azokat. Az egy-egy állathoz kötődő szimbolikus értelmezés kapcsolatban állhat az állat valamilyen tényleges tulajdonságával, de ez nem feltétlen van mindig így, és a társítás nyilvánvalósága is már egy mélyen beivódott hagyomány eredménye.

A bagoly Mezopotámiában baljós madár, míg Európában a görög–római tradícióból kiindulva a tudás és bölcsesség szimbólumává vált, csupán azért, mert Pallasz Athéné (a római Minerva) állata volt. Hogy hogyan került az istennő mellé ez a madár, annak oka azonban az idő homályába vész. Az biztos, hogy nem az éjszakai életmódja miatt, ugyanis Pallasz Athénénak semmi köze nem volt az éjszakához.

Nem tudhatjuk, hogy az ókori Mezopotámiában a baglyokról mire asszociáltak, de azt nem jelenthetjük ki, hogy biztosan az éjszakai életmódjuk volt a mérvadó, csak mert számunkra ez amúgy evidens. Nem létezik képi ábrázolás Mezopotámiában, amely a baglyot bármelyik istenség mellé állítaná attribútumként, és ezáltal segítene a madár szimbólumértékének megfejtésében.⁵¹

Nem hanyagolható el továbbá a dombormű elemzésekor a két oroszlán sem, hisz ugyanolyan fontos szerepet játszanak az Éjszaka Úrnőjének identifikálásában, mint a baglyok. Az oroszlán szimbólumértékére is abból következtethetünk, hogy milyen istenekkel hozták őt kapcsolatba, és milyen viselkedést tükröz a képi és szöveges forrásokban. Az ókori Mezopotámiában a háborús aspektussal rendelkező istenek/istennők mellett láthatók ezek a nagymacskák, és inkább fejeznek ki agressziót, erőt, illetve védelmező kvalitásokat is, legalábbis kiindulva az oroszlán jegyekkel bíró szörnyek – mint a *šēdu* vagy Anzú – mitikus szerepeiből.⁵² Nem csoda, hogy a Burney-dombormű női alakjának azonosításakor megpróbálnak elsiklani az oroszlánok jelenléte felett, hisz semmi olyat nem tudunk Lilitről, ami miatt kiérdemelhetné, hogy e fenséges és tiszteletet parancsoló állatok mellé legyenek attribútumként.

⁵⁰ „Owls are most definitely night creatures and would, therefore, be far more suitable for a goddess who carried out her deeds at night.” HURWITZ 2009, 82.

⁵¹ A *Chicago Assyrian Dictionary* viszont említ egy szövegtöredéket, amelyben a baglyot Éa (sumer Enki), a Föld Ura madaraként jellemzik: „the owl, the bird of Ea.” (CAD Vol. 13. 51.) Collon ugyanakkor jogosan teszi hozzá, hogy a szöveges és képi források nem mindig korrelálnak. COLLON 2005, 45.

⁵² WIGGERMANN, F. A. M. *Mesopotamian Protective Spirits. The Ritual Texts*. Groningen. 1992, 149.

Ha azonban feltételesen elfogadjuk Kraeling, Frankfort és Hurwitz érvelését, mely szerint kizárólag a bagoly nyújtja a kulcsot a dombormű megfejtéséhez, illetve elfogadjuk azt a kijelentést is, hogy a bagoly az éjszaka szimbóluma, és ebből kifolyólag Lilit állata, még ez esetben is felmerülne egy igen nagy kérdés: mi alapján is kötöttük Lilit személyét az éjszakához?

A zsidó néphagyomány, ahol Lilit alakja tovább élt, a démonnő nevét a héber „éjszaka” szóból származtatta. Ez azonban, ahogy már említettem, egy félrefordítás eredménye. Lilit nevének eredeti, sumer formája szerint széldémon vagy halotti szellem lehetett. Ami Lilitet valójában az éjszakához köti, az démoni státusza. A mágikus szövegekből úgy tűnik, hogy az ártó démonok éjszaka jöttek elő, és fejtették ki hatásukat, és ez igaz volt *lilitura* és *ardat-lilire* is a ráolvasások alapján. Az este tehát valóban a démonok felségterülete. Csakhogy a dombormű kultikus jellege és az isteni jelképek miatt az Éjszaka Úrnője nem lehet egyszerű démon. Ha Lilittől elveszük a démoni jelleget, és istennővé emeljük, akkor elveszíti ezt a kapcsolatát az éjszakával. Elvégre az istenek éppen azért hozták létre a démonokat, hogy azok végezzék el helyettük a gonosz tetteket, okozzanak betegségeket, pusztítást és halált. Igaz, hogy tudunk isteneknek, például Istárnak, destruktív aspektusáról, de azt sosem éjszaka, az ablakon át szellőként besuhanva fejtik ki, mint egy démon. Egy nagyhatalmú, isteni Lilitet már semmi nem köt az éjszakához, és ebből kifolyólag a baglyokhoz sem. Kraeling, Frankfort, Patai és Hurwitz nem fejtik ki, hogy e problémát hogyan oldották fel; műveikben egyszerűen adottnak tekintik a Lilit és az éjszaka közötti korrelációt.

Lilit istennői státuszát és az „Ég Úrnője” titulását Gadd már idézett fordítása alapján ruházták rá a démonnőre, mely fordítás azonban hibás. A szövegrészlet elemzéséhez egy épségben megmaradt, nippuri tábla (CBS 14068) átiratát használtam:

šab-bi-a ki-sikil lil₂-la₂-ke₄ e₂ im-ma-ni-ib-du₃
ki-sikil zu₂ bir₉-bir₉ šag₄ hul₂-hul₂
kug^dinanna-ke₄ er₂ e-ne ba-še₈-še₈

Gadd átirata az uri tábláról (U.9364):

šab-ba-bi ki-sikil lil₂-la₂-ge₂ im-ma-ni-ib-du₃
ki-sikil gu₃-de₂-de₂ šag₄ hul₂-hul₂
kug^dga-ša-an-an-na DÜ er₂-e-ne-ne ba-še₈-še₈

A második sorban lévő *kisikil* megegyezik a démonnő nevében lévő szóalakkal, ezért Gadd az utána következő jelzőket – *zu₂ bir₉*, mely jelentése „nevetni”, *šag₄ hul₂* azaz „boldognak lenni”, illetve *kug*, mely annyit tesz: „tisztá”, „szent”, „kegyes” – mind *kisikil-lil-lá-ke*hez köti. A harmadik sorban a *d* a felső indexben nem más, mint a *diġir* (azaz „isten”) determinatívum, amely azt hivatott jelölni, hogy az utána álló

szó egy istennév. Gadd az átírásában nem ismeri fel Inanna nevét, így az isteni státuszt továbbra is Lilitnek tulajdonítja, és az eposz e három sorát egy összefüggő mondatként fordítja.

Gadd ugyancsak másképp írja át a második sor elejét: a „nevetni” (zu_2 - bir_9 - bir_9) helyett nála gu_3 - de_2 - de_2 szerepel, mely valami olyasmit jelenthet, hogy „hangot kiadni”, „hívni”, „kiáltani”.⁵³ Az eposz XII. táblájának mindegyik kópiáján mindig ugyanaz a három jel (KA, BI₂, BI₂) látható, de ezeket többféleképpen is lehet olvasni. A KA jelnek gu_3 ($gû$) és zu_2 ($zû$), a BI₂-nek de_3 , li_9 és bir_9 olvasatai vannak, semmiképpen sincs azonban az utóbbinak de vagy de_2 olvasata. Létezik e részletnek egy másik átírása, ahol a zu_2 li_9 - li_9 szerepel,⁵⁴ amely szó szerint azt jelenti, hogy „fogad kinyomni”; ez értelmét tekintve ugyanaz, mint a zu_2 - bir_9 - bir_9 , azaz nevetni.

A versrészlet helyes olvasata szerint az első sor különáll a második és harmadik soroktól, alanyuk eltérő. Előbbiben a démonnőről van szó, ám utána a fókusz átvált Inannára, aki máskor oly vidám, ám épp keservesen zokog, amiért a három gonosz lény tönkretette a szeretett fáját. Ő Gadd „égi Úrnője”, akire nem jellemző a kiáltozás, ám annál inkább a nevetés.

A Lilit mellett felhozott érvek mindegyikét megcáfoltuk tehát. A madárlábak és lefelé álló szárny démoni alakra utalnak, de a démonoknak nem volt kultusza, és nem látták el őket isteni jelképekkel. Lilit pedig minden ismeretünk szerint egyszer sem emelkedett istennői rangra.

A többi hasonló domborművön látható női alakok azonosítása a határozott ikonográfiai jelek hiányában lehetetlen, továbbá minden hasonlóság ellenére is a bagoly csak a Burney-domborművön jelenik meg. Ezt figyelembe véve az Éjszaka Úrnőjét vagy párhuzam nélkül, egyedülálló darabként kell kezelni, vagy nem szabad kizárólagos jelentőséget tulajdonítani a baglyoknak.

A bagoly mint szimbólum asszociációja az éjszakával pusztán találgatáson alapul. Lilit kinevezése az éjszaka istennőjének minden alapot nélkülöz. A bagoly és Lilit közötti párhuzamot semmi konkrét bizonyíték nem támasztja alá. Gadd fordítása a *Gilgames, Enkidu és az Alvilág* eposz részletének pontatlan, ezért az erre alapozó érvek sem használhatók fel.

Kraeling, Frankfort, Patai és Hurwitz folyamatosan a démonnő zsidó folklórból ismert alakjával próbálják azonosítani az Éjszaka Úrnőjét, márpedig az óbabiloni korban „Lilit” nem is létezett, csak *lilitu* és *ardat-lilî*, illetve sumer megfelelőjük, *kisikil-lil-lá-ke*. Mint láthattuk, ő egy szél-, azaz betegségdémon, vagy egy hajadon lány halotti szelleme lehetett. Hogy ilyen bizonytalan alapokra támaszkodva mégis őt akarják istennői rangra emelni, annak oka, úgy vélem, az, hogy a zsidó hagyó-

⁵³ Gadd helytelenül fordított „visító” (*shrieking*) szava, amelyet a fatörzs üregébe költözött Lilitre használt jelzőként, elősegítette az elméletet, mely szerint a démonnő valóban egy bagoly, aki sívító hangot ad ki, mint a babonásan rettegett halálmadár. Ez az értelmezés élt tovább az I. Jakab angol király idejében készült bibliafordításban, ahol az Ézs 34:14 versben Lilit helyén egy kuvik (*screech owl*) jelenik meg.

⁵⁴ etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/c1814.htm (az oldal utoljára látogatva: 2017. december 3.)

mányban komoly jelentőségre szert tevő Lilit fontosságát vetítették rá a jelentéktelen mezopotámiai démonnőre, és visszamenőlegesen próbálták igazolni későbbi kivételezett helyzetét. Lilitet azonban csak a középkori irodalom emelte prominens figurává, míg minden ismert Kr. e. I. évezredbeli vagy korábbi írásos és tárgyi emlékünkről tanúskodik, hogy pusztán egy démon volt a sok közül.

Végül, de nem utolsósorban nem szabad megfeledkezni az oroszlánokról sem, melyek ikonográfiai jelentése ismert. A képi emlékek alapján tudjuk, milyen istenségek mellett szoktak állni attribútumként, és Lilit egyik kvalitásában sem felel meg azoknak.

Nem győznek meg tehát Kraeling, Frankfort, Patai és Hurwitz érvei arról, hogyan kerülhetne Lilit egy kultikus szoborra. Ez az egy lelet önmagában nem ad bizonyítékot arra, hogy Lilitnek kitüntetett státusza lett volna a mezopotámiai démonok között, és főleg nem emeli őt minden más kontextus nélkül istennői rangra. Ha egyéb alátámasztó forrás hiányában a domborművel bizonyítják Lilit istennői státuszát, az *petitio principii*, ugyanis Lilit istennői létére alapozva érvelnek amellett, hogy a dombormű őt ábrázolja.

Van azonban még egy elmélet, mely segíthet feloldani az Éjszaka Úrnőjét övező ellentmondásokat. Az eddig bemutatott kutatások úgy tekintettek a Burney-domborműre, mint ami kizárólagosan ezt vagy azt az istennőt ábrázolja, ám felmerül a lehetősége annak is, hogy egy kevert, több személy jegyeit magába foglaló alakról van szó. A vallás és hagyomány élő, lélegző volta miatt az istenségek változhattak – az Éjszaka Úrnője származhat akár a kultusz egy olyan fázisából, amikor Inanna, Ereskigál és Lilit jellemzői egyszerre jelentek meg, és így máris érthetővé válik ikonográfiájának sokszínűsége. Ugyanakkor egyetlen egy műalkotás birtokában ez az állításunk sem bizonyítható teljes mértékben. A dombormű attribútumai arra utalnak, hogy a megjelenített személynek egyszerre volt köze az isteni szférához és az Alvilághoz, vagyis egyszerre felékszerezett istennő és hibrid démoni alak; ám amíg az isteni oldal viszonylag jól azonosítható (az ékszerek és oroszlánok leginkább Innanára utalnak), addig továbbra sem nem támasztja alá semmi konkrét, hogy a démoni oldal bizonyosan Lilithez kötődne.

Konklúzió

A nehezen összeegyeztethető ikonográfiai elemek miatt született meg az elmélet, mely szerint az Éjszaka Úrnője nem a mezopotámiai panteon egy átlagos tagját, hanem Lilitet ábrázolja, aki addig semmilyen képi emlékekkel nem rendelkezett, de a korban mégiscsak nevezetes volt, hiszen a zsidóság átvette, és még az Ószövetségben is megjelent az alakja. Ez az interpretáció azonban olyan értelmezéseken és asszociációkon alapul, amelyeket erősen befolyásoltak a több ezer év alatt a kultúránkba ivódott elemek, melyek meghatározzák a mi gondolkodásmódunkat, de nem voltak igazak a Kr. e. 2. évezredben élő mezopotámiaiakra. A dombormű női

alakjának azonosítása Lilittel olyan törekvés eredménye, mely egy mitikus lény kései formáját próbálja ráerőltetni annak korai alakjára.

Kutatásom végén sem tudnék állást foglalni arról, kit ábrázolhat a Burney-dombormű, de azt kijelenthetem, hogy a modellje nem lehetett Lilit. Bárki legyen is az Éjszaka Úrnője, valódi személyazonosságának meghatározása jelenlegi ismereteinkkel lehetetlen. E rejtély megfejtése csak akkor van esélyünk, ha a jövőben új régészeti leletek és adatok kerülnek napvilágra.

Kulcsszavak

Burney-dombormű, Mezopotámia, ikonográfia, Ishtar, Ereskigal, Lilit, „Éjszaka Úrnője”

Abstract

The Burney Relief – Ishtar, Ereskigal or Lilith?

The Burney relief is an unparalleled Mesopotamian relic of the British Museum. The female figure depicted on it cannot be identified assuredly because of its diversified iconography and unique way of portrayal. There are three candidates as to who could be the so-called ‘Queen of the Night’: the goddess Ishtar, her sister Ereskigal or Lilith, a known succubus demon. This paper focuses on Lilith and her origins, and presents the arguments others wrote for and against her presence on the relief. The final chapter offer evidences that Lilith cannot be the ‘Queen of the Night.’

Keywords

Burney relief, Mesopotamia, iconography, Ishtar, Ereskigal, Lilith, ‘Queen of the Night.’

HEGYI DOLORES

Templomok és vallási közösségek Dura-Európosban

A dura-európosi templomok a parthus és a római korban épültek, alaprajzuk időről-időre változott, és kétséges, hogy bármelyik is eredetileg görög modell alapján épült volna.¹ Az alapító görögök/makedónok kezdetben valószínűleg alacsony fallal körülvárt nyitott (*hypaithros*) szentélyekben áldoztak isteneiknek. A Közel-Kelet és a Mediterraneum utazó kereskedői, akik ősi idők óta magukkal vitték oltalmazó istenségeiket, hogy új telephelyükön oltárt vagy szentélyt emeljenek tiszteletükre, általában a helyi mintákat követték. Ez történt Dura-Európosban is, ahol a szíriai-mezopotámiai alaprajzi formák hatása lett a döntő.

A legkorábbi görög kultikus létesítmény a város területén Artemis szentélykörzete (H4) lehetett. A Seleukidák korában egy fallal körülvett *temenos* állt ott egy dór oszlopcsarnokkal, középen oltárral. Egy tűzvész után, Kr. e. 40–32 között épült az első templom. A legkorábbi felirat a szentély *pronaos*ának egyik oszlopán olvasható. Ide vették be Kr. e. 33/32-ben Seleukos nevét, aki a *polis stratégos genearchés*e volt.² Kr. u. 3-ban Abidbériglos, Zabidilaios fia ajánlott fel egy oltárt Artemis szentélyében „Artemis és Apollón Archégoi” tiszteletére maga és gyermekei egészsége (*hygieia*) érdekében.³ A sémi nevet viselő dedikáló tehát a Seleukida királyok által tisztelt alapító istenségek (Archégoi) felé fordult kérésével. Abeismacchinios egy *oikodomé* (épület) és *psalisok* (boltívek?) felajánlásával gazdagította a szentélyt.⁴ Lysanias, Seleukos fia, Ammónios unokája egy másik *oikodomét* és *thyromákat* (ajtókereteket?) ajándékozott az istennőnek.⁵

Egy kőalapzaton fennmaradt felirat arról tudósít, hogy Goras *gazophylax*, Orthobazos, és Zebidadados, akik az Aurélios melléknevet viselik, valamint a *buleuté*-sek és Artemis papjai (nevük nem olvasható), továbbá mások egy *naost* ajánlanak fel

¹ KAIZER, T.: „Religion and language in Dura-Europos”. In COTTON, H. M. – HOYLAND, R. G. – PRICE, J. J. – WASSERSTEIN, D. J. (eds.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge University Press, 2009, 235–253.

² CUMONT, F.: *Fouilles de Doura-Europos (1922–1923)*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1926, 409, no. 52.

³ TORREY, C. C. – BAUR, P. V. C. – ROSTOVITZ, M. I. – BELLINGER, A. E. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Third Season of Work, 1929–1930* (a továbbiakban: *Preliminary Report 3*), New Haven. Conn., Yale University Press, 1932, 63 D 161. DIJKSTRA, K.: *Life and Loyalty: A Study in the Socio-Religious Culture of Syria and Mesopotamia in the Graeco-Roman Period Based on Epigraphical Evidence*, Leiden, Brill, 1995, 261–262. CUMONT 1926, 145.

⁴ SEG VII. no. 353. Kr. u. 33/34.

⁵ SEG VII. no. 357. Kr. u. 92. MILLAR, F.: *Rome, the Greek World, and the East: Vol. 3: The Greek World, the Jews, and the East*, Harvard University Press, 1995, 480.

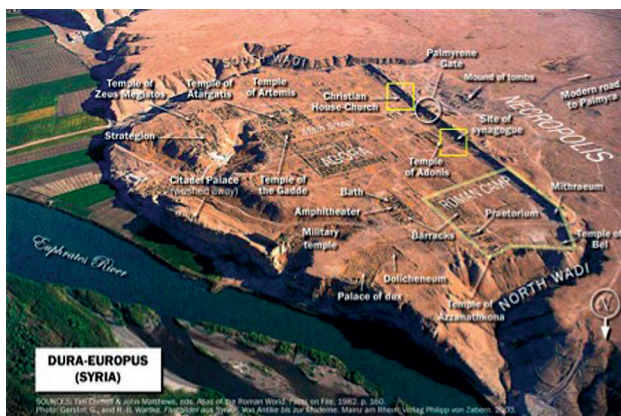
Artemisnek. Az Aurélios melléknév említése arra mutat, hogy a *naos* már Caracalla reformjai után készült. Az alapzaton egy aedicula állhatott az istennő szobrával, feltehetőleg ezt jelöli a *naos* kifejezés.⁶

A *gazophylax* az iráni eredetű *gaza* „kincs” és a görög *phylax* „őr” szó összetétele. Ez a tisztség azt feltételezi, hogy az Artemis szentélynek – a görög szentélyektől eltérően – önálló, a várostól független kincstára volt.

A falmaradványok alapján megállapítható, hogy az Artemis-templom és a szentélykörzet a város pusztulásáig több átalakításon és bővítésen esett át. Ez azt bizonyítja, hogy a görög istennő mindvégig megőrizte ősi tekintélyét és népszerűségét. A Kr. u. 2/3. század fordulóján a templom udvarán egy korábbi kis épület helyén patkóalakú építményt alakítottak ki, melyben egy lépcsőzetes ülőhelyekkel ellátott terem („salle à gradins”) is helyet kapott. (I. kép) A megvásárolható üléseken makedón nők nevei olvashatók.⁷ A teremben egy szobor feliratos talapzata is előkerült. A felirat szerint a szobrot a város vezető tisztségviselője, Septimius Aurelius Lysias tiszteletére állította fel az európosiak tanácsa, a *bulé*. Az épület, amelyet a régészek kezdetben kizárólag kultikus célokat szolgáló *odeonnak* tartottak, a római korban a város *bulentérion*jaként is funkcionálhatott.⁸

Egy a templom falába karcolt, dátum nélküli graffito⁹ Nanaíának és Hadadnak van címezve. Nanaa/Nanaia eredetileg sumér istennő, szent városai Ur és Uruk, az óbabiloni korban Borsippa és Babilon. A hellénisztikus korban Nanaia Artemisszel azonosult, érthető tehát, hogy Dura Európos bennszülött lakossága Nanaíát tisztelte Artemis templomában.

Egy a római korból származó, ó-szír nyelvű *dedicatio* szerint Dura Európos „Nanaia városa”, a felajánló, a parthus nevet viselő Vologeses tehát őt tekintette a város főistenségének. A felirat Atargatis templomában maradt fenn.¹⁰

1. kép. Artemis szentély. Salle à gradins.

⁶ CUMONT 1926, 1926, 404, no. 50.

⁷ CUMONT 1926, 339–352. LERICHE, P.: „Salle à gradins du temple d’Artémis à Doura-Europos”. *Topoi*, 9/2, 1999, 719–739. LERICHE, P., – EL’AJJI, E.: „Une nouvelle inscription dans la salle à gradins du temple d’Artémis à Doura-Europos”. *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 143/4, 1999, 1309–1346.

⁸ LERICHE 1999, 732. Frézouls, E.: „Recherches sur les théâtres de l’orient Syrien”. *Syria*, XXXVI, 1959, 223.

⁹ SEG VII. no. 336.

¹⁰ *Preliminary Report* 3, 68–71. DRIJVERS, H. J. W. (ed.): *Old-Syriac (Edessan) Inscriptions*, Leiden, Brill,

Atargatis temploma (H2) közvetlenül Artemis temploma mellett helyezkedett el, először a két épület egy templomnak tűnt, csak az ásatások későbbi szakaszában derült ki, hogy két önálló szentélyről van szó. Az első felirat Kr. u. 31/32-ből származik, és valaminek a felajánlását tartalmazza. Sem a felajánlott tárgy, sem az istenség neve nem olvasható a sérült feliraton. A felajánló Ammónios, Apollophanés fia, Seleukos unokája. Három évvel később ugyanez az Ammónios *phallos*okat ajánlott fel Atargatisnak maga és gyermekei jóléte érdekében.

Egy hatrai lakos Šamaš istennek tett felajánlást Atargatis templomában. Šamaš Hatra főistensége volt. A kétnyelvű, görög és hatrai nyelven írt dedicatio nincs datálva, de valószínűleg a Kr. u. 1. századból származik. Ezenkívül három hatrai nyelvű graffito is előkerült a város különböző pontjain.¹¹ Kislétszámú közösséget alkothattak.

Artemis egy másik keleti istennővel is azonosult. Szentélye (E7) eredetileg sémi bevándorlók alapítása lehetett, de idővel görögök is látogatták, akik Artemis Azzanathkona néven tisztelték az istennőt. A kultuszreliefen feltehetőleg a donátor látható, amint egy áldozati tálból valamit szór

2. kép. Athéna Azzanathkona ábrázolása az istennő szentélyében.

vagy csepegtet az istennő fejére (2. kép). Artemis Azzanathkona trónon ül, két oldalt oroszlánok veszik közre. A kép felső részén egy fiatal férfi éppen az áldozati állatot vezeti fel. A reliefen valószínűleg egy áldozati szertartás részleteit láthatjuk. Temploma még a hellénisztikus korban épülhetett, de az első dokumentumok a parthus korból származnak.¹² Kr. u. 33/34-ben Rechimnaios, Bumaioš fia ajánlott fel valamit Azzanathkonának maga és gyermekei jóléte érdekében.¹³ A későbbi években a szentély új helyiségekkel bővült. Barnabous, Zabidkonos fia, Rhacibélos unokája egy *oikost* (kápolnát?) dedikált

1972, 49, no. 63.

¹¹ DIRVEN, L.: „Strangers and Sojourners. The religious behavior of Palmyrenes and other foreigners in Dura-Europos”. In BRODY, L. R. – HOFFMANN, G. L. (eds.): *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Chestnut Hill, Mass: McMullen Museum of Art, Boston College, 2011, 204 (201–220). BERTOLINO, R.: „Les inscriptions Hatréennes de Doura-Europos: Étude épigraphique”. In LERICHE, P. – GELIN, M. (eds.): *Doura-Europos. Études IV*, Beirut, Institut Français d’Archéologie du Proche-Orient, 1997, 199–206.

¹² LERICHE, P., „Matériaux pour une réflexion renouvelée sur les sanctuaires de Doura-Europos”. *Topoi*, 7/2, 1997, 889–913.

¹³ ROSTOVITZ, M. I. (ed.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Fifth Season of Work, 1931–1932* (a továbbiakban: *Preliminary Report 5*), New Haven, Conn.: Yale University Press, 1934, 177–178, no. 504. Kr. u. 33/34.

Artemisnek, „akit Azzanathkonának hívnak.”¹⁴ Naboubarachés pénzadománnyal járult hozzá a szentély kiadásaihoz.¹⁵ Theodóros, másnéven Samsbanas fia, Abidsamos unokája egy helyiséget épített Azzanathkona szentélyében.¹⁶ A graffitókon többnyire arameus nevek olvashatóak, az ülőhelyek pedig, amelyeket mint fogadalmi ajándékot ajánlottak fel, részben görög/makedón, részben sémi neveket viselő asszonyok birtokában voltak. Így például Sallammara, Rageibélos lánya, Macchisaiosnak, Salaios fiának, Macchisaios unokájának felesége egy ülőhelyet kapott ajándékba férjétől.¹⁷ Ilyen ülőhelyek az időszámításunk első éveitől kezdve megtalálhatók Artemis (Nanaia) és Atargatis szentélyében is. Az úgynevezett lépcsős terem (*salle à gradins*) lehetett a szertartások színhelye, az ettől nyugatra fekvő helyiség viszont az ott talált leletekből ítélve kultikus étkezések céljára szolgálhatott.¹⁸ Bár a szentélykörzetet eredetileg nők számára alakították ki, a római korban az egyik helyiség a XX. palmyrai legio levéltáráként működött.

Artemis Apollónnal társulva mint alapító istenség – Artemis és Apollón Archégoi – még a bennszülöttek körében is népszerűségnek örvendett. Ez azért is meglepő, mert Apollónnak nem volt temploma Dura Európosban, csupán egy római kori dokumentum említi Apollón papját.¹⁹ Kr. u. 3-ban Abidbériglos, Zabidilaios fia állíttatott fel egy oltárt Artemis szentélyében „Artemis és Apollón Archégoi” tiszteletére maga és gyermekei egészsége (*hygieia*) érdekében.²⁰

Bár látszólag a dura-európosi szentélyek a szíriai-mezopotámiai adakozók nagylelkűségének köszönhetik létüket, néhány beszédes jel mégis azt sejteti, hogy léteztek görög/makedón kezdeményezések is, az alapítók szerény lehetőségei azonban messze elmaradtak a környék gazdagabb lakosságának anyagi adottságai mögött, ami természetesen az építkezéseknél is megmutatkozott.

Zeus Kyrios/Baalšamin temploma a város főutcájának végén a városfalnál helyezkedett el. Minthogy ezen az útvonalon állt Zeus Megistos szentélye is, Zeus Kyrios temploma vallási processiók végpontja is lehetett. A Zeus Kyrios templomában (M8N7) talált reliefen a kőfaragó ülő helyzetben ábrázolta az istent, aki görög *himationt*, szakált és keleti fejfedőt, *polost* visel (3. kép). A kép baloldalán a felajánló egy kost visz az istennek. A relief szélén olvasható kétnyelvű görög-palmyrai felirat görög szövegében az istenség neve Zeus Kyrios, felajánlók Seleukos, Leukios fia és Ababouis, Seleukos fia, a palmyrai változatban az istenség Baalšamin, a felajánlók B(ar)teh és fia Ababuhi.²¹ A kettős név-

¹⁴ *Preliminary Report* 5, 142, no. 453. Kr. u. 162.

¹⁵ *Preliminary Report* 5, 178, no. 505. Kr. u. 2. sz.

¹⁶ *Preliminary Report* 5, 151, no. 468. Kr. u. 153.

¹⁷ *Preliminary Report* 5, 186, no. 521. Kr. u. 159.

¹⁸ LERICHE 1997, 892–4.

¹⁹ P. Dura 25.

²⁰ CUMONT 1926, 145.

²¹ ROSTOVITZEF, M. I. – BROWN, F. E. – WELLES, C. B. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Seventh and Eight Seasons of Work, 1933–1934 and 1934–1935* (a továbbiakban: *Preliminary Report* 7–8), Conn.: Yale Univer-

viselés a Seleukidák kora óta gyakori volt a Közel-Keleten. A felajánlók azok, akik a relief-állítás költségeit viselték, Iaraios, aki a felirat alján azt kéri, hogy az istenség ne feledkezzen meg róla, a kőfaragó lehetett.²² Az oltár fölött a falba vésett, egyszerű görög feliraton ez áll „Roumés készítette” és egy évszám.²³ Minthogy nem szabályos szteléről van szó, arra lehetne gondolni, hogy Roumés csak egy kőfaragó, és nem az oltár vagy esetleg a szentély építtetője, ám bár a Roumés név előfordul azon *betaireia* tagjai között is, akik Aphlad templomában adakoztak. A két szentély építését csupán néhány év választja el egymástól, tehát még az is elképzelhető, hogy azonos személyről van szó.

3. kép. Zeus Kyrrios/Baalšamin. Kultuszrelief.

A Kr. u. I. században a dura-európosi műhelyek némelyike palmyrai tradíciókat követett, ez tükröződik a Zeus Kyrrios/Baalšamin, Tychét (Atargatis?) a galambokkal és az Aphladot ábrázoló reliefeken. Később egy helyi, csiszolatlanabb ábrázolásmód jelenik a szobrokon és azokon az isteneket ábrázoló reliefeken, amelyeken Atargatist és Hadadot, valamint a tevén lovagoló Arsut faragta ki a művész (4. kép).²⁴ Noha a Zeus Kyrrios/Baalšamin szentély építtetői palmyraiak voltak, a görögöket semmi sem gátolta abban, hogy ugyanott a maguk Zeus Kyrriosát tiszteljék.

A Zeusnak dedikált durai-európosi templomok közül egyedül Zeus Megistos temploma (C4) alatt találtak hellénisztikus falmaradványokat.²⁵ Az első, a templommal kapcsolatos dokumentum Kr. u. 169/170-ből származik, amikor Seleukos, a *polis stratégosa* és *epistatése* egy oszlopcsarnokot (*stoa*), egy boltívet (*psalis*)²⁶ és egy *plinthion* ajánl fel Zeus Megistosnak maga és gyermekei jólétéért. A *plinthion* értelmezése problematikus, itt talán ablak- vagy ajtókeretet jelöl.²⁷ Úgy tűnik, hogy a római

sity Press, 1936, 914c. Kr. u. 31.

²² A több helyről ismert $\mu\eta\eta\sigma\eta$ feliratról van szó.

²³ *Preliminary Report* 7–8, 914a. Kr. u. 28.

²⁴ BAIRD, J. A.: *Housing and Households at Dura-Europos: A Study in identity on Rome's Eastern Frontier*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester, University of British Columbia, School of Archaeology and Ancient History, 2006, vol. 2, 210.

²⁵ DOWNEY, S. B., „Excavations in the Temple of Zeus Megistos at Dura-Europos, 1996”. *American Journal of Archaeology* 101, 1997, 340. DOWNEY, S. B., „Temple of Zeus Megistos: Brief Report on Excavations, 1992–2002”. In LERICHE, P. – COQUEUGNIOT, G. – DE PONTBRIAN, S. (ed.), *Europos-Doura. Varia I*. Beyrouth, Presses de l’Ifpo, 2012, 65–77. A leletek új értelmezése.

²⁶ CUMONT 1926, 357.

²⁷ FRYE, R. N. – GILLIAM, J. F. – INGHOLT, H. – WELLES, C. B., *Inscriptions from Dura-Europos*, New Haven, Yale University Press, 1955, 139–140, no. 6.

uralom kezdetén restaurálták, vagy kibővítették az épületet. A templomban talált, ember nagyságú férfiszobor feje a Zeust ábrázoló kultuszszobor maradványa lehet, bár fején a jellegzetes keleti fejfedővel, a hengeralakú polosszal mintázta meg a szobrász.²⁸

Zeus Megistos templomában Arsu isten is helyet kapott, ahol a karavánokat védő istenség kerek pajzzsal, lándzsával és karddal jelenik meg (5. kép). Arsu reliefjén palmyrai nyelven írt felirat olvasható, eszerint Oga, a szobrász „fia életéért” ajánlotta fel ezt a műalkotást.²⁹

5. kép. Arsu isten kerek pajzzsal. Kultuszrelief.

4. kép. Tevén lovagló Arsu isten. Relief Atargatis szentélyéből.

Még a parthus korszak vége előtt épült Zeus Theos temploma (B3). Az első felirat Kr. u. 121/122-ből származik. Eszerint Seleukos, Theomnéstos fia, Antiochos unokája, Európaios, aki a *prótoi* közül való, ajánlotta fel Zeus Theosnak a *naost*, a kapukat (*thyrómata*) és a képek festését (*eikonón graphén*). A *naos* valószínűleg nem a templom egészére, hanem egy új helyiség kialakítására utal.³⁰ Mindenesetre nagyarányú építkezésről van szó. A felirat közelében egy datált oltáron Zeus nevének birtokos esete olvasható.³¹ A templom egyik falfestményén Baribonneia, egy másikon egy fiú apjának, Bargatésnek a neve maradt fenn.³² Egyik név sem görög. Egy magánházaiban talált ezüst ivóedényen olvasható a dedicatio, miszerint Séttabos, Adadiabothés fia ajánlotta fel a *potériont* Zeus Theosnak. A másodlagos lelőhelyen előkerült ivóedényt Kr. u. 232/233-ben ajánlotta fel Séttabos,³³ aki nem a város szülötte. Mindez arra mutat, hogy ez a templom sem

²⁸ DOWNEY, S.B., *The Excavations at Dura-Europos. Final Report III.*, Los Angeles, Insititue of Archaeology, University of California, 1977, 66–7, 208–210, no. 50, pl. 13, fig. 50.

²⁹ FRYE–GILLIAM–INGHOLT–WELLES 1955, 138–139, no. 5.

³⁰ *Preliminary Report* 7–8, 214, no. 888. Kr. u. 120/121.

³¹ *Preliminary Report* 5, 213, no. 887. Kr.u. 113/114.

³² BAIRD, J.A.: *The Inner Lives of Ancient Houses: An Archaeology of Dura-Europos*, Oxford University Press, 2014, 218 és 240.

³³ *Preliminary Report* 5, 309. „Perhaps this bowl should be taken to represent caching activity before the fall of the city, having been taken from the sanctuary in which it was dedicated.” – írja BAIRD 2006, 1, 68. vö. még ua. 2, 213, fig. 178.

volt a görögök, vagy esetleg egy görög/makedón család kizárólagos tulajdona, mint ezt egyesek felteszik.³⁴

A város északnyugati falánál a Kr. u. első század közepén egy kis templom épült. Romjai között egy bizonyos Xenokratés, Seleukos fia, Ammónios unokája egy *dedicatiót* hagyott hátra Zeus Sótér tiszteletére Seleukos, Lysias fia, Seleukos unokája, *stratégos* és *epistatés* jólétéért.³⁵ Kr. u. 115-ben Lysias, Konón fia, Patroklos unokája egy helyiséget ajánlott fel, ami a központi udvarhoz csatlakozott. Mindezek alapján Dirven³⁶ kétségbevonja, hogy a templom eredetileg a Zeusszal azonosított Bél vagy a Palmyrai istenek számára épült volna, mint az első ásatók feltették. Egy őshonos szíriai istenség a római korra már Zeus Betylos alakját vette fel. A palmyrai istenek templomában egy négyszögletes oltáron a következő felirat olvasható: „Zeus Betylosnak, az Orontés mellett [lakók] ősi istenének Aur[élianos] Diphilianos, a IV. leg[io] Scy[thica] Ant[oneiniana] katonája ajánlotta fel fogadalmi ajándéku[la].”³⁷ A Betylos melléknév egy arameus jövevényszó származéka, a *bétíl* a sémi népeknél egy természetfeletti hatalommal felruházott tárgy vagy kő volt. Zeus Betylos kultusza a görög-római és a sémi tradíciók összeolvadásának eredménye lehet. A felajánló a kor jellegzetes alakja, a görög személynevet viselő katona egy hellénizálódott szíriai, aki már római polgár volt. A Kr. u. 3. század első felére datálható oltárt Diphilianos a város pusztulása előtti szorongatott helyzetben ajánlhatta fel.³⁸

Dura-Európos, az épülő és szépülő nagyváros természetszerűleg számos idegent is oda vonzott, akik magukkal hozták vallási szokásaikat is, és idővel szentélyt építettek isteneiknek.

Az egyik legkorábbi kultuszhely, az úgynevezett Nekropolis-templom a városfalon kívül épült a Palmyrai kaputól mintegy 150 méternyire északnyugati irányban, ott ahol a római korban egy temető létesült.³⁹ Az elnevezés, amely a feltárásokat végző régészekről származik, nem helytálló, hiszen a templomnak nincs köze a halotti kultuszhoz, és jóval régebbi, mint a római temető. A templom alapítóirata, amely az első palmyrai nyelvű dokumentum Dura-Európosból így hangzik: „...a 279 év Sivan hónapjában Zabdíbol, Baýasa fia a Gaddíbol nemzetségből és Malíku, Ramu

³⁴ Az erre vonatkozó nézeteket lásd BAIRD 2014, 181 és BAIRD 2006, I, 183.

³⁵ BAUR, P. V. C. – ROSTOVITZ, M. I. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Second Season of Work, 1928–1929* (a továbbiakban: *Preliminary Report 2*), New Haven, Conn.: Yale University Press, 1931. H4 91, 92. Kr. u. 51.

³⁶ DIRVEN, L.: *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Leiden, Brill, 1999, 293.

³⁷ SEG 7. no. 341. Kr. u. 250-es évek előtt.

³⁸ MILLAR, F.: *The Roman Near East, 31 B. C. – A. D. 337.*, Harvard University Press, 1995, I, 5 és többször.

³⁹ ROSTOVITZ, M. et al. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report on the Ninth Season of Work, 1935–1936, Part 2: The Necropolis*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1946. DIRVEN, L.: „The temple of Bel in the necropolis of Dura-Europos: The formation of a Palmyrene religious identity”. In DIRVEN 1999, 41–66.

fia a Komare nemzetségből alapította a szentélyt Bél és Íarhibol tiszteletére.⁴⁰ Eszerint a templomot, amelynek első látogatói palmyrai kereskedők vagy bevándorlók lehettek, Kr. e. 33 júniusában alapította két palmyrai, Zabdibol és Maliku. Kr. u. 100 táján egy adományozó, akinek a neve nem olvasható a sérült görög feliraton valamilyen a szentéllyel (*naos*) kapcsolatos felajánlást tesz Bél istennek „maga, gyermekei és testvérei jólétéért.”

Egy Kr. u. 173-ban kelt, görög nyelvű felirat Maribélostól, Malichios (Maliku) utódától származik, aki egy *naost* és sok más értékes áldozati ajándékot adományoz Bél istennek. Sajnos az erről szóló felirat szövege erősen hiányos. Valószínűleg a szentély felújításáról vagy kibővítéséről van szó. Maribélos az alapítók leszármazottjának mondja magát, és fiát Dabbust jelöli meg, mint örökösét a papi tisztségben.⁴¹ A szentély felügyelete, gondozása tehát az ő nemzetségük feladata volt. Úgy tűnik, hogy a szentély ekkor már egyedül Bél isten tulajdona.

A Nekropolis templom és a H1 blockban található kis szentély, amelyben a két Gadot ábrázoló relief is előkerült, kizárólag a palmyraiak birtokában volt. Erről tanúskodnak a palmyrai istenek ábrázolásai, a feliratok palmyrai nyelve és a Palmyrából ismert személynevek. A közösség eredetileg nem lehetett nagy, erre utal a templomok kis mérete és az a tény, hogy kezdetben csupán egy banketteremmel rendelkeztek. Míg a dura-európosi szentélyeket általában görögök és helyi lakosok egyaránt látogatták, addig két templom, a Gadde-templom és az ún. Nekropolis(Bél)-templom elsősorban a palmyraiaknak volt fenntartva.

A Gadde-templom (H1) nevét a két Gadról, Dura és Palmyra védőistenségeiről kapta. A két Gad templomában fennmaradt két relief, amelyeket a palmyrai pap, Hairan, Maliku fia, Nasor unokája ajánlott fel Dura védő istenségeinek.⁴² A két kultuszrelief a templom *naos*ában a földre esve került elő. Az egyik reliefen, amelyet a palmyrai pap, Hairan, Maliku fia Nasor unokája ajánlott fel Dura Gad istenségének, az isten trónon ül, mellette kétoldalt sasok, jobb oldalán Hairan látható, amint tömjénáldozatot mutat be Gadnak, bal oldalán az ifjú Seleukos Nikator kezében győzelmi koszorúval, amelyet az istenség felé nyújt. A palmyrai nyelven írt feliratok a relief alján helyezkednek el. Középen a *dedicatio*, a bal oldali alak alatt Hairan, a jobb oldali alak alatt Seleukos Nikator neve olvasható palmyrai írásban. A felajánló a palmyrai papok jellegzetes fejfedőjét viseli, és palmyrai nyelven fogalmazza meg *dedicatióját*, de ugyanakkor tiszteletben tartja a görög hagyományokat is, amikor az alapító, Seleukos Nikator alakját is rávéseti a reliefre, és Gadot Zeus jellegzetes attribútumaival, a sasokkal mintáztatja meg. A másik reliefen Palmyra/Tadmor isteni védnökét, Gadját nőalakban ábrázolta a művész, jobbján áll Hairan, a pap, balján Niké, aki egy koszorút tart az istennő feje fölé. Az istennő egy sziklán ül, bal kezét egy oroszlán fején nyugtatja, alatta egy nőalak felsőteste látható, valószínűleg a Palmyrát vízzel ellátó Efka forrás perszonifikációja. A *naos* hátsó falán

⁴⁰ *Preliminary Report* 7–8, 319, no. 916. Kr. e. 33.

⁴¹ Uo. 320–322, no. 918. Kr. u. 173.

⁴² *Preliminary Report* 7–8, 258, 297. Plate XXXV.

egy nagyobb központi fülke maradványai láthatók. Mindkét oldalán kisebb fülkék helyezkedtek el. Mivel a két Gadot ábrázoló relief méretei a szélső fülkék méreteinek felelnek meg, feltehető, hogy a szentély főistenségének képmása a központi fülkében kapott helyet. Egy harmadik relief kilenc töredéke is előkerült, ami alátámasztja ezt a feltevést. A főistenség talán Malakbel volt.⁴³ A fentemlített feliratok Kr. u. 159-ből, az építmény utolsó korszakából származnak. A templom (IV. réteg) alatt három építési réteget találtak a régészek, az I. réteg (magánházak?) romjai valószínűleg egyidejűek a Nekropolis/Bél templom alapításával, III. rétegben pedig már egy vallási összejövetelekre szolgáló helyiség maradványai is kirajzolódnak.⁴⁴

A szakirodalomban a Palmyrai istenek vagy Bél templomának nevezett szentély eredetileg görög alapítás volt. Az időszámításunk kezdetén a város északnyugati szögletében épült kis szentély mindössze egy *naos*ból és egy *pronaos*ból állt.

A templom udvarán egy feliratos sztélé került elő, amelyen az olvasható, hogy Xenokratés, Seleukos fia, Ammonios unokája felajánlást tett saját költségén Zeus Sótérnek Seleukos unokája, Lysias fia, Seleukos *stratégos* és *epistatés* jólétéért.⁴⁵

Egy másik, a templom udvarán talált görög feliraton, mely Kr. u. 115 tavaszán kelt, az áll, hogy Lysias, Konón fia, Patroklos unokája egy *oikost* és egy *hyperóiont* ajánlott fel Zeus tiszteletére (*eusebeia*) maga és gyermekei jólétéért (*euóchia*) a saját költségén.⁴⁶ Az *oikos* egy helyiséget vagy egy önálló építményt is jelölhet, a *hyperóion* pedig egy felső szintet. A templom látogatói tehát kezdetben a görög/makedón lakosság soraiból kerültek ki.

Kr. u. 159 nyarán Athénodóros Aristodémos fia másik nevén Rageibélos, Macchisaivos fia ajánlott fel egy *psalíst* saját és gyermekei jólétéért a saját költségén. A *psalis* eredetileg síremlékek tartozéka, itt ajtó bejárata vagy szobor felett kialakítható építményről lehet szó.⁴⁷ Ekkor már a szentélyt főleg palmyraiak látogatják.

A római hódítást (Kr. u. 165) követően a szentély a római tábor fő temploma lett, többször kibővítették, és színes freskókkal látták el. Ebből a korszakból származik egy oltár, amelyet Scribonius Mucianus *chiliarchos* ajánlott fel a palmyrai Iarhibol istennek. A felajánló a kor jellegzetes alakja, szíriai származású római katona, de *dedicatióját* görög nyelven fogalmazza meg, s rangját is görögül adja meg. Ettől kezdve a szentély a palmyrai istenek tiszteletének színhelye. A számos festmény közül három maradt meg viszonylag jó állapotban. Az egyik falfestményen a XX. Palmyrai cohors egyik tribunusa, Iulius Terentius látható, amint 21 palmyrai katona élén áldozatot mutat be a palmyrai isteneknek, valamint Dura és Palmyra Szerencse istennőinek, Tychéinek (Gaddenek).⁴⁸ Ez összefügghetett a palmyrai eredetű katonák számának növekedésével, akik csatlakoztak a helyi közösséghez. Kr. u. 194-ben

⁴³ DIRVEN 1999, 102. DIRVEN 2011, 209–210, 43–44. jegyzet.

⁴⁴ *Preliminary Report* 7–8, 262–263.

⁴⁵ CUMONT 1926, 34. 40. *Preliminary Report* 2, 92. Kr. u. 52.

⁴⁶ CUMONT 1926, 355, no. I. Kr. u. 115.

⁴⁷ CUMONT 1926, 357.

⁴⁸ DIRVEN, L.: „The Julius Terentius Fresco and the Roman imperial cult”. *Mediterraneo antico* 10, 1–2, 2007, 115–127.

egy Dura-Európosban élő gazdag palmyrai festményekkel díszítette lakóházát.⁴⁹ Mindez a Dura-Európosban élő palmyraiak életszínvonalának emelkedését jelzi. A palmyrai eredetű legionariusok között Arsu istennek is számos tisztelője lehetett. A Palmyrai istenek templomában a Julius Terentius tribunus és a XX. Palmyrai cohors áldozatát bemutató freskón Iarhibol baloldalán tűnik fel Arsu.⁵⁰

Kr. u. 173-ban megkétszereződött a Necropolis-templom mérete, és ugyanebben az időszakban déli irányban kibővítették Gadde templomát is. A római hódítást (Kr. u. 165) követően szentély a római tábor fő temploma lett, többször kibővítették, és színes freskókkal látták el. Ebből a korszakból származik egy oltár, amelyet Scribonius Mucianus *chiliarchos* ajánlott fel a palmyrai Iarhibol istennek. A felajánló szíriai származású római katona, de *dedicatió*ját görög nyelven fogalmazza meg, s rangját is görögül adja meg. Ettől kezdve a szentély a palmyrai istenek tiszteletének színhelye. Egy másik festményen egy családfő látható papok és a családja körében. A férfi neve görög, Konón. A papok a palmyrai papok csúcsos süvegét viselik, tehát valamelyik palmyrai istennek szól az áldozat. Konón előtt kissé balra egy pap áll, előtte kékszínnű váza, benne víz vagy valami folyadék, amelybe egy szál növényt merít. Tőle balra egy másik pap éppen a *thymiatérion*on mutat be tömjénáldozatot, amelynek felszálló füstje még jól kivehető. Feltehetőleg az áldozati eszközök víz és tűz általi lusztrációját örökítette meg a művész.

A második pap mellett egy gazdagon felékszerezett, előkelő nő alakja tűnik fel, aki a felirat szerint Bithhnaia, Konón lánya. A művész Konón családját is ábrázolja neveik megjelölésével:

Diogenés, Konón fia

[Ly]sias Konón fia

Patroklos, Konón fia

Konón, Patroklos fia⁵¹

Az első három a fia, a negyedik, aki nyilvánvalóan a nagyapa nevét viseli, az unoka. A családnak bizonyára jelentős szerep jutott a szentély és a kultusz ápolásában. Sajnos erre vonatkozólag nem áll rendelkezésünkre semmilyen dokumentum.

A harmadik freskón Otés eunuch és egy bizonyos Iabsumsos alakját örökítette meg a művész. A felirat szerint Otés ajánlott fel egy exedrát, feltehetőleg azt a helyiséget (K), amelyben a freskó látható. Otés perzsa nevet visel.⁵²

Egy Euphratés menti kisváros lakói is szentélyt alapítottak a városban saját istenüknek, Aphladnak. Aphlad egy máshonnan teljesen ismeretlen istenség. A szentélyben talált kultuszreliefen a következő felirat olvasható (6. kép): „Adadiabos, Zabdibólos fia, Sillos unokája ajánlotta fel ezt a képmást (*apheidrysis*) Aphlad szentélyének – aki-

⁴⁹ DIRVEN 2011, 204–7.

⁵⁰ Kr. u. 3. sz. BAIRD 2006, 2, 213.

⁵¹ CUMONT 1926, 52.

⁵² CUMONT 1926, 1926, 125–6, no. 9. Vö. Otanés, Otagés, Otaspés. Justi, F.: *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.

6. kép. Aphlad isten. Kultuszrelief.

ről azt mondják, hogy az Euphratés mentén fekvő Anath falu istene – maga, gyermekei és egész háza népe jóléte érdekében.”⁵³

A reliefen Adadiabos tömjénáldozatot mutat be Aphladnak. Az isten parthus öltözetet visel két griffen áll. A kultuszrelief mellett talált gipszblokkon egy másik *dedicatio* is előkerült: „A 365. év Gorpaios hónap 20. napján adományozták ezt az *andrónt* a *betaireia* alulírott tagjai: Baribagnaios, Rhachimnaios fia, Nabousamdos, Abemmos fia, Sabdisamsos, Zabdibolos fia, Naboudaraos, Phalazacheis fia, Abouis, Zabidados fia, Salapis, Phalazacheis fia, Rhoumes Ochanos fia, Nabouazanes, Rhachimnaios fia, Theogenés Zabidadados fia, Hadadiabos, Zabdibolos fia és Addaios, Phalacheis fia. Seleukos stratégos, maguk és gyermekeik jóléte érdekében.”⁵⁴

Az adományozók bevándorlók, mindössze egyikük visel görög nevet, de az ő apja, Zabidadados is sémi eredetű. Az alapítók, akik valószínűleg Anathból származtak, a szentélyt a felirat szerint Kr. u. 54 táján alapították. Bár az őslakosság képviselői voltak, felajánlásukat görög nyelven tették meg, és egyesületüket a görög *betaireia* kifejezéssel jelölték. Talán így módon próbálták saját istenségüket közelebb hozni a görög lakossághoz.⁵⁵ Valószínűleg bevándorló volt az a Tai(m)samsos, Yahbsumsos fia is, aki egy oltárt ajánlott fel Adónisnak az isten templomában (L5)⁵⁶ maga és felesége, Eklapatos jóléte érdekében.⁵⁷

Az arab befolyás erősödése⁵⁸ a vallási életben is megmutatkozott. Az arab Arsu isten kultusza a parthus korban honosodott meg Dura-Európosban. Először Adónis templomában helyezték el képmását, amelyen az isten tevén lovagolva közeledik egy oltárhoz. A relief balsarkában a hold, az isten fejétől jobbra egy *rosetta* látható.⁵⁹ Arsu isten Zeus Megistos templomában is helyet kapott, ahol a karavánokat védő

⁵³ DOWNEY 1977, 79, 193–194, 203, no. 1, plate I, fig. 1.

⁵⁴ *Preliminary Report* 5, 114–115, no. 418. plate 26.

⁵⁵ DOWNEY 1977, 7–9, 193–194, 203, no. 1, pl. 1, fig. 1.

⁵⁶ The only absolute dates from the block come in the form of graffiti from the temple, giving roughly two periods, the first with the dates 152 AD, 153 AD and 157/8 AD, and a second period of 175–182 AD. BAIRD 2006, 2, 415.

⁵⁷ Kr. u. 175. *Preliminary Report* 7–8, 169. DIJKSTRA 1995, 128.

⁵⁸ P. Dura no. 20. Kr. u. 121-ben találkozunk először az *arabarchés* tisztségnévvel Dura Európosban, Kr. u. 243-ban pedig a *stratégos* funkciót egy bizonyos Abgaros/Abgar viseli. Ugyanebben a dokumentumban feltűnik egy új tisztségviselő, aki a *bieron* és *politikon* élén áll. A *bieron* egy, a kultuszokkal kapcsolatos hivatal lehet, a *politikon* viszont valamilyen közigazgatási intézménynek tűnik. A két hivatal élén ebben az évben Aurélios Mannos, egy római nevet is viselő arab férfi áll.

⁵⁹ Kr. u. 2. sz. DOWNEY 1977, 55–6, 195–199, no. 43, pl. II, fig. 43.

istenség kerek pajzzsal, lándzsával és karddal jelenik meg. Ez az ábrázolásmód más keleti, különösen arab istenségek esetében is gyakori volt, és olyan időszakban alakult ki, mikor Keleten még nem láttak római katonát. Érthető, hogy az állandó rablótámadásoknak kitett karavánok tagjai isteneiket is fegyverrel képzeltek el. A sivatag szikláin fennmaradt, istenekhez intézett rövid fohászok ezek félelmét tükrözik.⁶⁰ Egy a Nekropolis(Bél)-templomban fennmaradt freskótöredéken valószínűleg ugyancsak a katonaként ábrázolt Arsu alakja látható.⁶¹ A Kr. u. I. században a dura-európosi műhelyek némelyike palmyrai tradíciókat követett, később egy helyi, csiszolatlanabb ábrázolásmód jelenik a szobrokon és azokon az isteneket ábrázoló reliefeken, amelyeken Atargatist és Hadadot, valamint a tevén lovagoló Arsut faragta ki a művész.⁶²

A római hódítás előtt épült dura-európosi szentélyeket általában egyaránt látogatták görögök/makedónok és a helyi lakosság képviselői. Ezt követően három olyan szentélyt is felavattak, mely a római katonáknak volt fenntartva, a már említett Dolichenumot (X7) a Mithreumot (J7) és egy kis római templomot (Military temple A1).

Jupiter Dolchenus kultuszáról már korábban esett szó. A római katonák Pompeius keleti hadjáratai során ismerték meg a Mithras-kultusznak egy Kis-Ázsiában kialakult formáját, amelyet azután birodalomszerte elterjesztettek, noha Róma hivatalosan sohasem fogadta be.

Mitra/Mithra eredetileg indo-iráni istenség. Az óind Védákban Mitra és Varuna az égbolt urai, a törvény őrzői, akik elősegítik a szarvasmarha szaporodását és a növények virágzását. Mitra neve az indo-iráni *mitra* szóból származik, melynek alapjelentése „szerződés”.⁶³ Az óperzsa királyfeliratokon először II. Artaxerxés (Kr. e. 405–359) korában tűnik fel Mithra neve.⁶⁴ Az óiráni Mithra-kultuszról semmit sem tudunk, a Zoroastérnek tulajdonított Gáthákban még ismeretlen, csak a Mithra-Yaštban kapunk először jellemzést az istenről.⁶⁵

Hérodotos (Kr. e. 5. század) Mithrát még tévesen női istenségnek tartja, és a görög Aphroditével azonosítja.⁶⁶ Mithra, a zoroasztrikus iratok „Mindentlító” istene valószínűleg babilóni és hellénisztikus görög hatásra vette fel a napisten funkcióját.⁶⁷ Az egyetlen iráni Mithra-ábrázolás a késő ókorból származik. A II. Ardašir (Kr. u. 379–383) *investitúráját* ábrázoló Taq-i-Bustáni reliefen a király jobbán Mit-

⁶⁰ SEYRIG, H.: „Antiquités syriennes: Les dieux armés et les Arabes en Syrie”. *Syria* 47/1–2, 1970, 77–116.

⁶¹ *Preliminary Report* 7–8, 317 és 323 fig. 82. DIRVEN 2011, 207.

⁶² BAIRD 2006, 2, 210.

⁶³ „Indo-Iranian god, with name based on the common noun *mitrá* »contract« with the connotations of »covenant, agreement, treaty, alliance, promise«.” Schmidt, H. P.: „Mithra in Old Indian and Mithra in Old Iranian”. In *Encyclopaedia Iranica*, online: iranicaonline.org/articles/mitbra-i (2018. július 5.)

⁶⁴ KENT, R. G.: *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven, Connecticut, 1953². 154–156.

⁶⁵ SCHMIDT, *Mithra*.

⁶⁶ Hérodotos I. 131.

⁶⁷ ULANSEY, D.: *Die Ursprünge des Mithraskults: Kosmologie und Erlösung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989, 89–91.

hra isten áll fején sugárkoszorúval, balján Ahura Mazda látható. A sugárkoszorú Mithra isten szoláris jellegére utalhat. Ugyanott, egy másik *investitura* jeleneten Mithra helyén Anahita istennő áll.⁶⁸

Dura-Európosban palmyrai íjászok honosították meg Mithras kultuszát. Temploma, a Mithraeum⁶⁹ a város északi részében, a városfalnál állt. Az első szentély egy kis kamra volt, mely egy magánházból nyílt (7. kép).⁷⁰ A kultuszreliefet, mely Mithras Tauroktonos (bikaölő) szokványos ábrázolása volt, Kr. u. 168/9-ben ajánlotta fel a palmyrai íjászok *stratégosa*, Ethpeni.⁷¹

7. kép. A Mithraeum oltárképe.

Az egyetlen eltérés a megszokott ábrázolástól az volt, hogy a felajánló a helyi szokásokat követve magát is ábrázolta a relief szélén, néhány társával együtt. Ismeretes, hogy a Mithras-hívók testvériségeket alkottak, melyek szakmai alapon szerveződtek. A reliefen olvasható kétnyelvű *dedicatio* görög változatában a *stratégos* szónak egy szemitizált formája jelenik meg: *istartéga*. Két évvel később az első, kis-méretű relief felett egy ennél jóval nagyobb helyeztek el. A felajánló, Zénóbios, „aki Eiaebasis, Iaribólés fia”, szintén a palmyrai íjászok *stratégosa* volt.⁷² Mithras kultuszát az íjászok, akik a római seregben teljesítettek szolgálatot, korábbi állomáshe-lyeiken Dáciában vagy Moesiában ismerhették meg.⁷³

Bár az első kis szentélyt Kr. u. 210 körül lebontották, és helyette egy nagyobb építettek (Middle Mithraeum), a régi reliefeket megtartották. Átépités emlékét őrzi az alábbi latin nyelvű felirat.

PRO SAL(UTE) ET INCOL(UMIATE) D(OMINORUM)
N(OSTRORUM) IMP(ERATORUM) (TRIUM) L. SEP(TIMI) SEVERI PII
PERT(INACIS) ET M. AUREL(I) ANTONINI [[ET L. SEPT(IMI)
GETA(E)]] AUG(USTORUM) (TRIUM) TEM-

⁶⁸ Vitatott, hogy a másik relief Perozt (459–484, vagy II. Khosroest (Kr. u. 531–579) ábrázolja-e. SCHIPPMANN, K.: *Grundzüge der Geschichte des Sassanidischen Reiches*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, 37, 96, 128.

⁶⁹ *Preliminary Report* 7–8, 62–134. CUMONT, F.: „The Dura Mithraeum”. In Hinnels, J. R. (ed.): *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester: Edinburgh University Press, 1975, 151–214.

⁷⁰ „Only a few houses can be said to have been certainly constructed in the Parthian period... These include the remains beneath the Mithraeum, which is dated to AD 168.” BAIRD 2006, I. 134.

⁷¹ *Preliminary Report* 7–8, no. 845 (Ethpeni).

⁷² *Preliminary Report* 7–8, no. 846 (Zenobios).

⁷³ DIRVEN 1999, 260–72. DIRVEN 2011, 211–212. BAIRD 2006, I. 134, 183. BAIRD 2014, 60.

PLUM DEI SOLIS INUICTI MITHRAE SUB M
 NIC(IO) MARTIALI PRO(URATORE) AUG(USTI)
 REST(ITUTUM) AB ANT(ONIO) VALENTINO (CENTURIONE)
 PRINC(IPE) PR(AEPOSITO) UN[X(ILLATIONUM) LEG(IONUM) III]I
 SCYT(HICAE) ET XVI F(LAUIAE) F(IRMAE) P(IAE) F(IDELIS).⁷⁴

A felirat szerint a IV. Legio Scythica és a XVI. Legio Flavia Firma Pia Fidelis vexillatiói, illetve vezetőjük ajánlotta fel a szentély restaurációját Mithrának, a Sol Invictusnak a három császár jólétéért. Nem sokkal a város pusztulása előtt még egyszer átépítették (Late Mithraeum), ez azonban már csak mintegy másfél évtizedig működött, a városfal belső megerősítésekor megsemmisült. A harmadik katonai templom a citadella északi bejáratával szemben helyezkedett el. (A1) Egy keltezés nélküli oltárfelirat szerint a templomot a II cohors Ulpia Equitata Civium Romanorum Saggittariorum dedikálta egy ismeretlen istennek. Ez a cohors egy másik oltárfeliraton is szerepel a Palmyrai kapunál, ez a felirat Kr. u. 185 és 192 közé datálható.⁷⁵

Mindössze néhány évvel a római hódítás után két új vallási központ kezdte meg működését, Dura-Európosban, egy zsinagóga és egy keresztény imaház. A zsidó kereskedők már a Hasmoneusok korában (kb. Kr. e. 160–130) megfordultak Dura-Európosban, erről pénzletek tanúskodnak.⁷⁶ Az építkezés első nyomai a helénisztikus vagy a korai parthus korban mutathatók ki, ekkor még ezen a területen magánházak álltak.⁷⁷

Az első zsinagóga egy magánházból lett átalakítva, amely még a parthus korban épült, és a nyugati fal árnyékában helyezkedett el, amelytől egy széles út választotta el (Wall Street). Az első, szerényméretű zsinagóga a Kr. u. 2. század végén épült, s a Kr. u. 3. században jelentős átalakításon esett át. Az első zsinagóga falait egyszerű geometrikus rajzok, virág- és gyümölcsminták díszítették. A helyszínen talált arameus felirat⁷⁸ szerint az építkezés Kr. u. 244/245-ben kezdődött Samuel Yedaya papsága idején, támogatói voltak Abram a kincstárnok, Samuel, Safara fia és Arsak, a prozelita. A görög csempefeliratok szerint⁷⁹ a templomot Samuel Eideios (=héber Yedaya) fia és Samuel Saphara fia alapította (*ektisen*). Az „alapítás” valójában a régi zsinagóga teljes renovációját jelentette. Eltérően a *basilika* típusú keleti zsinagógáktól nem volt önálló templom, hanem egy több épületből álló épület-tömb (block L7) egyik alkotó eleme. Az imaterem egy *atrium*os udvaron keresztül volt

⁷⁴ Preliminary Report 7–8, no. 847.

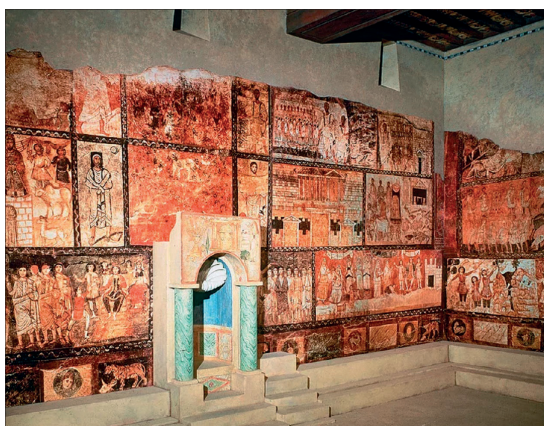
⁷⁵ KAIZER 2009, 152.

⁷⁶ WHITE, L. M.: „Synagogues in the Graeco-Roman Diaspora: Jewish Adaptation and Accommodation”. In *Building God’s House in the Roman World. Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians*, John Hopkins University Press, 1990, 93.

⁷⁷ KRAELING, C. H. (ed.): *The Synagogue. The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Final Report 8, Part I*, New Haven: Yale University Press, 1956, 263–264. Inscriptions nos. 1b and 1c.

⁷⁸ TORREY, C. C.: „The Aramaic Texts”. In KRAELING 1956, 263–264.

⁷⁹ WELLES, B. C.: „The Greek Inscriptions”. In KRAELING 1956, no. 24.

8. kép. Tóra-fülke a zsinagógában.

megközelíthető, a terembe lépő a Tóra-fülkével találta szembe magát (8. kép). A nők csak a számkra kijelölt ajtókon léphettek az imaterembe és meghatározott padokon foglalhattak helyet.⁸⁰

A restaurátorok először a Tóra-fülke környékét díszítették, majd egy második festési periódusban a terem négy sávjában bibliai jeleneteket ábrázoló festményekkel borították. Ezek a jelenetek a vallási mondanivalón⁸¹ túl azt is reprezentálni kívánták,

hogyan maradt hűséges hitéhez a zsidóság idegen környezetben is, mint azt az Egyiptomban felnőtt Mózes, vagy a perzsa udvarban élő Mordechai és Eszter példája szemléltette. Tették ezt anélkül, hogy idegengyűlöletre, az adott esetben Róma-ellenességre uszítottak volna.⁸² Egyszersmind hozzájárultak ahhoz, hogy a hívő zsidók egy multikulturális környezetben el tudjanak határolódni más, idegen kultuszoktól és tisztán tartsák fenn őseik hitét. Az épületből mindössze egy héber nyelvű szöveg került elő, egy liturgikus szöveget tartalmazó pergamen.

A perzsa (középperzsa és parthus) feliratok, amelyeket az imaterem festményeinek világos mezőibe festettek, illetve írtak be, I. Sáhpur uralkodási évei, valamint a zoroasztrikus naptár szerint vannak keltezve. A szövegek vagy egy *dipivar* (írnök) vagy egy *dipivar* és több személy közös látogatásáról számolnak be, a látogatók a festmények megtekintése után tetszésüket is kinyilvánították a feliratokon. A zsinagóga látogatói közül egyesek kézjegyüket hagyták a falakon. 22 arameus, 19 görög, 12 középperzsa dipinto és 3 parthus graffito őrzi ezek emlékét.⁸³

A kereszténység valószínűleg már a Kr. u. első évszázadban vert gyökeret a városban, hiszen Pál apostol már első térítő útja során (Kr. u. 46–48-ban) felkereste a syriai Antiochiát, ahonnan hamar tovább terjedhetett az új hit. A dura-europosi *domus ecclesiae* (M8A)⁸⁴ az egyetlen nyilvános keresztény gyülekezőhely, amely biztosan a Constantinus kora előtti időszakra datálható (9. kép). Eredetileg egy

⁸⁰ WELLES 1956, no. 21.

⁸¹ XERAVITS G.: „A durai zsinagóga nyugati falképciklusának vallási és politikai üzenete”. *Antik Tanulmányok*, LVI, 2012, 257–276.

⁸² SOMMER, M.: „Dura-Europos in a de-globalizing Roman Empire”. *Mediterraneo antico. Economie, Società, Culture*, Anno X. Fasc. 1–2, 2007, 92.

⁸³ KAIZER 2009, 235–254. Geiger, B.: „The Middle Iranian Texts”. In KRAELING 1956, 283–317.

⁸⁴ Más néven: Tower 17 edifice. KRAELING, C.H., *The Christian Building. The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters, Final Report 8/2*, New Haven, Yale University Press, 1967. MARKSCHIES, Chr.: *Das antike Christentum*, München, Beck, 2006, 177.

az időszámításunk első évtizedeiben épült, központi udvartól és a körülötte elhelyezkedő helyiségekből álló, két-szintes, *peristylumos* magánház, melyet Kr. u. 232–256 között teljesen átépítettek. Az alsó szinten egy nagyobb imatermet, egy keresztelőkápolnát és különböző vallási célokra szolgáló szobákat alakítottak ki. Az imaterem

9. Domus ecclesiae. Keresztelő kápolna.

mintegy ötven-hetven ember befogadására volt alkalmas. Az egyes helyiségeket díszítő festmények közül csak a keresztelő kápolna freskói maradtak meg viszonylag jó állapotban. A freskók témái: Ádám és Éva a paradicsomban, Dávid és Góliáth, Jézus meggyógyítja a bénát, a Jó Pásztor, Péter a vízen jár, a Szamaritánus asszony, Asszonyok a sírnál. A keresztelő kápolna nyugati falában, egy bemélyített fülkében helyezték el a koporsóra emlékeztető keresztelő medencét, mely a régi, a keresztség előtti ember halálát jelképezte. Mivel vízvezetékre utaló nyomok nem maradtak fenn, úgy tűnik, hogy amphorákban hordták a vizet a kápolnába, és a keresztlendőket csak meghintették vízzel. A többi templomtól eltérően itt nem találtak a régészek étkezésre is alkalmas gyülekezőhelyet.

A különböző helyiségekben talált tizenhét graffitóból mindössze három keresztény jellegű, a többi jórészt görög és arameus *abecedarium*, amelyek részben az átépítés előtti korszakból származnak. Az egyik helyiségben (4b) talált graffito, amelyen egy bizonyos Dórotheos kéri [az istent], hogy ne feledkezzék meg róla, a Seleukida éra szerinti 544. évben, azaz Kr. u. 232-ben kelt.⁸⁵ Ez a templom már csak körülbelül két évtizedig, a város pusztulásáig szolgálta a kereszténység ügyét. A város ostromakor súlyos kár érte a görög/makedón és a keleti eredetű szentélyeket is, melyek oly sok évtizeden át békésen éltek egymás mellett. Ez a tolerancia nagyban hozzájárulhatott a város több évszázados, töretlen fejlődéséhez.

⁸⁵ BAIRD 2006, 2, 496–502. Az abecedarium apotropaikus célokat is szolgálhatott, ugyanis egy mágikus felfogás szerint az ABC betűi kapcsolatba hozhatók a zodiákussal, illetve a bolygókkal (12 mássalhangzó, 7 magánhangzó).

Rezümé

A görögök és az őslakosok egyaránt tisztelték a görög és a helyi istenségeket, és értékes fogadalmi ajándékokat ajánlottak fel templomaikban. Ez a vallási tolerancia nagymértékben elősegíthette a város több évszázados, zavartalan fejlődését.

Kulcsszavak

Adonis, Aphlad, Arsu, Artemis Azzanathkona, Artemis Nanaia, Atargatis, domus ecclesiae, Zeus/Juppiter Dolichenus, Zeus Kyrios, Zeus Megistos, Zeus Theos, zsinagóga.

Resümee

Die Griechen und die Eingeborenen ehrten in gleicher Weise die griechische und einheimische Gottheiten und schenkten wertvolle Weihgaben ihren Tempeln. Diese Toleranz konnte sehr viel zu der jahrhundertlang ungebrochenen Entwicklung von Dura-Europos beitragen.

Schlüsselwörter

Adonis, Aphlad, Arsu, Artemis Azzanathkona, Artemis Nanaia, Atargatis, domus ecclesiae, Zeus/Juppiter Dolichenus, Zeus Kyrios, Zeus Megistos, Zeus Theos, zsinagóga.

FARKAS DÁNIEL

Krateros – egy makedón karrierje

1. kép. Oroszlánvadászat. Pella, Archeológiai múzeum. livius.org/site/assets/files/5753/pella_lion_hunt2.jpg

Fentebbi, a pella Archeológiai Múzeumban őrzött mozaikon két férfit láthatunk oroszlánvadászat közben. A jobboldali alak éppen egy *kopis*-nak tűnő fegyverrel készül lesújtani a feléje forduló állatra. Ez az alak minden valószínűség szerint III. Alexandros makedón király, aki „Nagy” állandó jelzővel ismeretes az ókor történelmi személyiségei között. A bal oldali alak, aki az ábrázoláson az oroszlán elől kitérni, védekezni látszik, egy Krateros nevű felső-makedóniai nemes, aki vadászláncsáját emeli az állatra, miközben még hüvelyében lévő kardját bal kezében tartja.

A művész Krateros mozdulatát ötletesen komponálta: testhelyzetük azonos, pozíciójuk mégis más, hisz Alexandros rátámad a fenevadra, és nem védekezik. A két férfi ábrázolása egyébként rendkívül hasonló egymáshoz, azonos a magasságuk, mozgásaik is hasonlóak, szimmetrikusan helyezkednek el a kép két szélén. Mint ha egyenrangúak volnának. Hogy mégsem azok, azt csak a korábbi ismereteink alapján tudhatjuk, hiszen Alexandros – az Alexandros, a Nagy, egy világbirodalom megteremtője, nála mindenki más csak alacsonyabb rangú lehet. A kép erre úgy enged következtetni, hogy a király az, aki karddal készül lesújtani az oroszlánra, ő van támadásban, övé a trófea. Krateros pedig védekező pozícióban vár, hogy láncsájával a király segítségére siessen, hogyha valami balul ütne ki. Szerepe talán nem elsővonalbeli, de Alexandros számára életmentő lehet. És ez – talán erőltetett magyarázatnak tűnik, ám érvényes e makedón nemes egész életére is.

A felföldi és a hadsereg (Kr. e. 359–333)

Midőn Krateros gyermekéveit töltötte, az utolsó dolog, amire gondolhatott, hogy egyszer a pella király egyik kulcsembere lesz. Főként, hogy gyermekéveiben a szó szoros értelmében véve talán még nem is volt a pella király, a makedón uralkodó alattvalója. Szülőhelye, a felső-makedóniai Orestis¹ Philippos uralkodásának első néhány évében részben független, részben Bardylis illyr király befolyási övezete volt, s végül Kr. e. 359-ben Philippos a makedón phalanx és a *betairoi* lovasság első nagy szereplésével mért döntő vereséget Bardylisre, és vonta ismét Felső-Makedóniát a pella udvar ellenőrzése alá.² S Philippos, a birodalomépítő természetesen nem elégedett meg pusztá behódolásukkal; valódi integrációt akart végrehajtani. Hogy ez létrejöhessen, szükség volt a korábbi alá-fölrendeltségi szálak és kapcsolatok átrendezésére. Például királyhű alattvalókká kellett nevelni Felső-Makedónia ifjait,³ melyeknek egyike volt Krateros, az orestisi Alexandros fia.⁴

Krateros szülőhelye nemcsak a makedón folyók felsőbb folyásainál feküdt, hanem szó szerint a síkság fölé tornyosult, „fölötte” volt, hiszen Orestis és a további felső-makedón tartományok a Boion-hegységben feküdtek.⁵ „Legmagasabb csúcsairól állítólag mind az Aigaios-i, mind az Ambrakiai- és az Ión-öböl is látható, véleményem szerint azonban ez túlzás”⁶ írja Strabón. Ha nem is voltak olyan magasak ezek a hegyek, hogy látszott a csúcsokról mindhárom öböl, mindenképpen meghatározták a helybeliek környezetét, és mintegy elhatárolták őket a királyság központjának síkságától – nem véletlenül élveztek sokáig (ugyan részleges) függetlenséget.

Mikor Krateros Pellába került, új és idegen világ várta. Noha őt királyhű arisztokratának kívánták nevelni, a bennfentesek már annak születtek, s valószínűleg gyanakodva figyelték az új jövevényeket, hisz vetélytársakat jelenthettek számukra az udvarban. Ilyen volt például Parmeniön fia, Philótas vagy éppen Héphaistiön, az ifjú királyfi, Alexandros „Patroklosa”, s általában az udvarbeli nemesség nagy többsége.

Krateros nem lett a „klubnak”, a *betairoinak*, azaz az udvari nemesség legfelsőbb körének a tagja. Nevelkedéséről otthon és Pellában semmit sem lehet tudni. Mindarra, ami Philippos uralkodása alatt történt vele, csak abból lehet következ-

¹ BOSWORTH, A. B.: *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 6. o. 3. lábjegyzet. A továbbiakban: BOSWORTH 1995.

² Diodóros Sikeliótés: *Bibliotheka* XVI/4.3–7. Ford.: William HEINEMANN. perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0084. Letöltés ideje: 2016. II. 23. (a továbbiakban: Diodóros) és Justinus: *Világkrónika* VII/6. Ford.: Horváth János. Helikon Kiadó, Budapest [évszám nélkül], (a továbbiakban: Justinus).

³ BOSWORTH 1995, 6.

⁴ Arrianos: *Anabasis of Alexander*. Ford.: E. J. CHINNOCK, gutenberg.org/ebooks/46976. Letöltés ideje: 2016. II. 23., 20:34, 1/14. (A továbbiakban: ARRIANOS)

⁵ Strabón: *Geographika*. Ford.: Földy József. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, VII/6. töredék (a továbbiakban: Strabón).

⁶ Uo.

tetni, amit később hallunk róla. Amikor a neve először felbukkan, már Alexandros a király, sőt, már elkezdődött a Perzsia elleni nagy hadjárat, s Krateros a hat *taxis* egyikének parancsnoka.⁷ Ez az a tény, amelyet visszavetítve következtethetünk Krateros korábbi sorsára. Parancsnoki pozíciója nyilvánvalóvá teszi, hogy nemesember volt, nem is a legalkalmatlanabb, hiszen nyilván nemcsak hat gyalogostiszt volt a seregben. (Persze az is lehetséges, hogy egyszerűen ő volt a hat legelőkelőbb egyike). Viszont „csak” gyalogosparancsnok volt. A király legközelebbi és legbefolyásosabb barátai a *betairoi* tagjai voltak, amely megnevezés egyszerre jelöli a makedón arisztokráciát és a velük feltöltött nehézlövasságot.⁸ Még csak azt sem mondhatjuk, hogy ezek a nemesek egyszerűen síkvidéki származásuk alapján kerültek a lovasságba, ugyanis létezett felső-makedóniai lovasság is.⁹ Az orestisi tehát nem találtatott méltónak arra, hogy a Társak egyike legyen, de talán nemcsak ezért nem került lóhátra; helyezhették volna valamelyik más lovasalakulathoz is, de valószínűnek látszik, hogy a király erre a posztra találta a legalkalmasabbnak.

Krateros tehát gyalogosparancsnok lett, és a phalanx tagjaként vezette *taxis*át a harcokban. Már a korai időszakokban is figyelemreméltó, hogy ő és parancsnoktársai milyen magas színvonalon irányították azt a gyalogságot, melyet rájuk bízta. Alexandros nagyszerű hadvezéri teljesítménye többek között annak volt köszönhető, hogy gyors és változatos döntéseit a *taxis*ok, azaz a gyalogos egységek parancsnokai hasonlóan gyorsan interpretálták, és beosztottjaik képesek voltak azokat gyorsan és gördülékenyen végrehajtani. Számos példa megvizsgálása után egyenesen úgy tűnik, hogy a phalanx mint egy tetszőlegesen mozgatható és formálható tömb mozgott a harcmezőn, és a királynak szinte csak a megfelelő tervet kellett megalkotnia, a végrehajtás nehézségeivel nem különösebben törődve. Az illýrök ellen vívott egyik ütközetben például folyamatos irányváltásokkal meneteltette ideoda a phalanxot, majd hirtelen éket formálva rontott rá az ellenség balszárnyára.¹⁰ A hadsereg kiemelkedő morális állapotát és harckészségét remekül összefoglalja Curtius Rufus, mikor Kharmidésznek Dareioshoz intézett szavait idézi fel.¹¹

A phalanx biztosította a makedón haderő számára a szilárd gerincet. Már csak azért is kellett elsősorban phalanx-központúnak lennie a seregnek, mert a hadjárat elején a makedón gyalogság alkotta a haderő egyharmadát,¹² míg a lovasság, amely egyébként hatékony támadóerő volt, mindössze körülbelül 10–12 százalékát, ezzel pedig nem alkotott uralkodó taktikai tényezőt. Így tehát Krateros, aki végül nem

⁷ Arrianos, I/14.

⁸ BOSWORTH 1995, 261.

⁹ Arrianos I/2. Ezzel kapcsolatosan meg kell említeni, hogy ennek a lovasságnak az élén egy ízben bizonyosan, és talán hosszabb időn keresztül Philótas, Parmenión fia állt. Ez lehetett egyik kiindulópontja vetélkedésének Kraterossal; a felső-makedóniai talán úgy érezte, hogy nem érvényesül megfelelően a síkvidéki nemességgel szemben. vö. Quintus Curtius Rufus: *A makedón Nagy Sándor története*. Ford.: KÁRPÁTY Csilla. Szukits Kiadó, Budapest, 2003, VI/8 (a továbbiakban: Curtius Rufus).

¹⁰ Arrianos, I/6

¹¹ Curtius Rufus, III/3.

¹² BOSWORTH 1995, 259.

lett a lovasság, a Társak tagja, gyalogsági parancsnokként lényegesen komolyabb szerepet játszott a haderőben, mint akár Héphaistión, Alexandros legjobb barátja – bár neki bizalmas szerepe révén volt hatása a király stratégiájára.¹³

Krateros valószínűleg a kis-ázsiai hadjárat során kezdett az átlag közül kiemelkedni. Erre azért következtethetünk, mert 333 őszén, mikor Issosnál megtörtént az első összecsapás a perzsa főerővel, a balszárny gyalogságának a parancsnokságát már Kraterosra bízta a király, anélkül, hogy korábban említették volna kiemelkedő szerepét; ez a poszt mindenesetre utal korábbi érdemeire. Az ütközet kezdetén az ő szárnya fogta fel a perzsa lovasság támadását, és heves kézitusa bontakozott ki.¹⁴ Krateros ekkor vezet először a történetírók által is említve komoly haderőt ütközetben (ha nem is önállóan), ám a források sem őt, sem Parmeniónt nem említik dinamikus cselekvőként a csatában. Természetesen a zűrzavaros közelharc még a jelenkor kommunikációs lehetőségeivel sem ideális szituáció korrigáló parancsok kiadására, az ókorban még kevésbé. Hozzá kell tennünk, hogy Krateros valószínűleg sohasem szembesült még lovassági tömegtámadással, és felkészületlen volt ilyen szempontból. A granikosi csatában az ő *taxis*ának felfejlődése és harcba lépése csak a perzsa főerő megverése után, a görög zsoldosokkal szemben történt meg; a csata első szakaszában csak Amyntas és Sókratés alakulata vett részt a makedón gyalogság harcában.¹⁵ Az orestisi Issosnál szembesülhet először azzal, hogy immár nem elegendő egyszerű felföldi gyalogparancsnokként tennie a dolgát, az események jelentőségénél fogva egyre nagyobb felelősséget kell vállalnia, ha meg akarja tartani (és erősíteni) pozícióit a hadseregben és az udvarban.

A király embere a phalanx élén (Kr. e. 333–331)

A hadjárat további szakaszában Kraterosnak sokszor nyílt alkalm a képességeinek bizonyítására. Alexandros a következő évben (332) belekezdett Tyros ostromába,¹⁶ s a hadseregnek új kihívásokkal kellett szembenéznie. Maga az ostromhadviselés nem volt ismeretlen előttük; korábban Halikarnassosnál¹⁷ és még a perzsa hadjárat előtt, Thébai falai alatt¹⁸ élték át a hadviselésnek ezt az extrém szituációkkal jelentkező formáját. Halikarnassosnál valószínűleg Krateros *taxis*a is részt vett a fal körüli árkok betömésében, miközben folyamatosan tűz alatt álltak, hiszen az a három alakulat, melyet Alexandros a közeli Myndos lerohanására vitt magával, nem tartalmazta az övét.¹⁹

¹³ Curtius Rufus XIII/12

¹⁴ Curtius Rufus, III/10.1-6 vö. Arrianos II/10.

¹⁵ Arrianos I/15.

¹⁶ Arrianos III/16, vö. Diodóros XVII/40.3, Curtius Rufus IV/2

¹⁷ Arrianos II/20, vö. Diodóros XVII/24.4.

¹⁸ Arrianos I/7–8, vö. Diodóros XVII/9.6.

¹⁹ Arrianos II/20.

Tyros ostroma alatt a legfontosabb kihívás a sziget-város falainak megtámadásához szükséges tengeri ostromrámpa elkészítése volt. Ennek elkészítéséhez már nem voltak elegendőek a hadsereg katonái, a környékbeli lakosságot is besorozták a munkához.²⁰ Az elsőrendű katonai feladat itt a munkások és az építkezés megvédeése volt a hajókon támadó tyrosiaktól;²¹ itt a legkevésbé sem érvényesülhetett a hagyományos gyalogsági harc. Alexandros az ostrom folyamán személyesen vezetett hosszabb portyát a libanoni hegyekben a támadó arabok ellen, akik az építőanyagot gyűjtő csapatokra törtek rá, s két orestisi parancsnokát, Kraterost és Perdikkast hagyta hátra az ostrom további vezetésére.²² Parancsnokságuk elején rögtön a tyrosiak taktikaváltásával szembesültek, mellyel nem tudtak szembeszállni, lévén, hogy teljes egészében nélkülözték a tengeri erőt.²³ Az új taktika egy gyűjtőhajó képében jelentkezett, melyet a mólót védő tornyoknak eresztettek, és a kitörő tűzvész és az arra rásegítő heves szél a mólót is rombadöntötte.²⁴ Az ezután megújuló tyrosi támadásokra Krateros egy szükségmegoldással válaszolt; színlelt visszavonulással csalta maga után a partról a támadókat, majd váratlan visszafordulással lerohanta őket, vélhetőleg mielőtt csónakjaikba szállhattak volna, ahol már nem érhetne volna el őket.²⁵ Kettejük rövid parancsnoksága összességében nem volt kifejezetten sikeres; az ostromot a végül mégis megérkező flotta mentette meg a kudarcától.²⁶ Mindazonáltal Tyros ostromának figyelemreméltó momentuma Krateros szemszögéből az, hogy először töltött be önálló parancsnoki szerepet. És, bár nem volt kifejezetten sikeres, nem is utoljára töltötte be azt.

A következő időszakban megfigyelhetjük az orestisi emelkedését a parancsnoki ranglétrán, midőn a király első számú beosztottja lett. Gaugamélánál ismét a balszárnát vezényli,²⁷ majd a Perzsa Kapunál elterelő hadműveletet irányít.²⁸ Ezek a pozíciók lehetnek politikai megbízhatóságának, de parancsnoki képességeinek is elismerései; se később, se korábban nem hallunk briliáns taktikai képességeiről, de ettől függetlenül lehetett jó és felelősségteljes parancsnoka ezredének. A tény, hogy a balszárnny peremén említik Gaugamélánál, nem hangzik a legkitüntetettebb pozíciónak. Későbbi források szerint azonban a phalanx hagyományos elrendezésében a balszárnny peremén elhelyezkedő *taxis* parancsnoka rangban második volt rögtön a rangidős parancsnok, a jobbszárnny peremén elhelyezkedő *taxis* vezetője

²⁰ Diodóros XVII/40.5.

²¹ Arrianos II/18, vö. Diodóros XVII/41.

²² Curtius Rufus IV/2–3, vö. Plutarkhos, *Alexandros* 24/6. Ford.: Bernadotte PERRIN. perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0243 Letöltés ideje: 2016. 11. 23. (a továbbiakban: Plutarkhos, *Alexandros*).

²³ Ti. Alexandros a flottát korábban feloszlatta és az újonnan felállított hajóhad az Égei-tenger védelmére szorítkozott. Arrianos I/20, II/2, vö. Diodóros I/22–23.

²⁴ Curtius Rufus IV/3

²⁵ Polyainos: *Stratégémata*, IV/13. Ford.: R. SHEPHERD. attalus.org/translate/polyaenus4A.html. Letöltés ideje 2016. 11. 24., 19:09

²⁶ Arrianos II/20, vö. Curtius Rufus IV/3.

²⁷ Arrianos III/11, vö. Curtius Rufus IV/13.

²⁸ Arrianos III/17, vö. Curtius Rufus V/4.

után²⁹. Ezek szerint Krateros rögtön Nikanór, a hypaspistések parancsnoka után következett rangban, (feltéve, hogy Nikanór egysége a phalanx részeként mozgott)³⁰ és *taxisa* is a legjobbak között volt, ha hihetünk Asklépiodótosnak, aki szerint a rangsor az egységek minőségére is vonatkozik.³¹ Hozzá kell tennünk, hogy a 33. lábjegyzetben említett források 7 gyalogosegységet említenek Gaugamélánál, tehát valószínűleg nem állíthatjuk fel az alakulatok rangsorát ilyen egyszerűen a négyes besorolás alapján, de az alapok ugyanazok lehettek. Egy lehetséges modell, ha a mellékelt ábrán látható módon 6 egységet veszünk alapul, összevonva a hypaspistéseket és Koénos *taxisát*, így szimmetrikussá téve a két szárnyra való felbontást, melyet Asklepiodótos és Aelianos egyaránt alapvető rendszerezési módként kezel,³² majd ezután állítjuk össze a rangsort, a nagyjából azonos erejű szárnyak meglétét feltételezve.

2	3	6	4	5	1
Krateros (<i>taxis</i> neve nélkül)	Diodóros XVII/57: Philippos Arrianos III/12: Simmias (<i>taxis</i> neve nélkül)	Polypherkón (Stymphaiai)	Meleagros (<i>taxis</i> neve nélkül)	Perdikkas (Orestai, Lynkéstai)	Koénos+ Nikanór (Elimiótis+ Hypaspistai)

2. kép. Alexandros phalanxának lehetséges beosztása Gaugamélánál az egységek lehetséges rangsora szerint

Krateros kiemelt szerepére utal, hogy a balszárny gyalogsága (és Curtius Rufus szerint a peloponnésosi lovasok)³³ is a parancsnoksága alá tartoztak. A jobbszárny parancsnokai talán magasabb rangúak voltak nála, ám parancsnoki jogkörük korlátozott volt, hiszen azon a szárnyon személyesen Alexandros vezette a küzdelmet, ezzel tulajdonképpen parancsközvetítővé téve szerepüket.

Krateros az ütközet alatt Parmeniön általános vezetése alatt tevékenykedett, és ismét a főcsapást fogta fel. A phalanx ismét megroppant, mindkét oldaláról lovas-

²⁹ Aelianos, *Tactica* 10. (Caputbeosztás nélkül.) Ford.: Henry A. V. DILLON. London, Kerby, 1814.

³⁰ BOSWORTH, 1995. A szerző szerint a hypaspistések a többi taxistól csak minőségileg különböztek.

³¹ Asklépiodótos, *Tactica* III/1. Ford.: Members of the Illinois Greek Club. penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Asclepiodotus/home.html. Letöltés ideje: 2016. 12. 04. (a továbbiakban: Asklépiodótos).

³² Asklépiodótos: *Tactica* III/1, vö. Aelianos 10. A 6 alakulatos felbontást látszik támogatni Arrianos III/12 is, amikor a hypaspistéseket nem illeszti bele a taxisok felsorolásába, tulajdonképpen kiegészítő egységként kezelve őket.

³³ Curtius Rufus, IV/13.

támadás érte, egyes részei talán össze is omlottak.³⁴ A sereg ezen része ismét csak túlélte, amíg a király támadása kivívta a győzelmet. Viszont valószínűleg a túlélés is komoly eredménynek számított Alexandros szemében (egyes források szerint a phalanx állt helyt legjobban),³⁵ hiszen a Perzsa Kapunál ismét hasonló feladattal bízta meg: tartsa a sereg helyzetét a távollétében. A felföldi ismét minden említésre méltó hiba nélkül végezte feladatát a neki annyira otthonos nehéz terepen végrehajtott hadműveletben.

A király barátja (331–323)

A Perzsiával folytatott háború lényegében véget ért: a Perzsa Kapu áttörése után Persepolis elesett, Alexandros megdöntött egy birodalmat. Ezzel együtt egy újat is teremtett, s ennek egyik nyertese volt Krateros, hiszen a hódítások tovább folytatódtak. A sereg jelentősebb szünet nélkül továbbvonult Dareios üldözésére, majd később még keletebbre. A stratégiai célpontok (helyek és ellenfelek egyaránt) elszórtan helyezkedtek el, és decentralizáltságuk, hálózatjellegük miatt elérésük nem jelentett azonnali és jelentős sikert, valamennyit fel kellett számolni a maximális siker érdekében. A makedón seregnek a lineáris előrenyomulás mellett immár nagyobb gondot kellett fordítania a terület ellenőrzésére, s ez az erők megosztását és gyorsabb mozgást követelt. Éppen ezért az egyes parancsnokok nagyobb önállóságot kaptak a korábbi egyszerű harctéri és támogató feladatoknál. Krateros először Hyrkániában kapott önálló parancsnoki jogkört, mikor a király továbbindult Beszos után.³⁶ A küldetést sok hasonló követte. Most és később is összefegyvernemi csapattesteket vezényel – a teljes önállóságnak megfelelően – és ezekben a csapatokban egyre komolyabb szerepet kap majd a lovasság, a hadszíntér jellegének megfelelően. Egyelőre továbbra is *taxis*ának az állandó parancsnoka volt, és az alkalmilag alárendelt egyéb csapatokat vezényelte.

Ekkorra tehető az orestisi politikai befolyásának jelentős megnövekedése, mely nem köthető adott eseményhez, csak folyamatként érzékelhető. Elképzelhető, hogy Alexandros számára ellensúlyt jelentett a hagyományos udvarbeli nemességgel szemben. Katonai érdemeire tekintve ekkor és később is megbízhatóan és szakértelemmel végezte a dolgát; Tyroznál még a szokásosnál is ötletesebbnek mutatkozott.³⁷ Befolyását jelentősen erősítette egyik fő ellenfele,³⁸ Philótas elítélése és kivégzése; Krateros volt az, aki leleplezte Philótast,³⁹ súlyos büntetést sürgetett neki, majd megkínzásában is személyesen részt vett.⁴⁰ Ezzel kiiktatta egyik legfontosabb

³⁴ Arrianos. III/14, Curtius Rufus IV/16.

³⁵ Curtius Rufus IV/16.

³⁶ Arrianos III/23. vö. Curtius Rufus VI/4.

³⁷ Ld. 31. lábjegyzet.

³⁸ Curtius Rufus VI/8.

³⁹ Alexandros, 48.

⁴⁰ Curtius Rufus VI/11.

vetélytársát a király és a hadsereg kegyeiért folyó küzdelemben. Jelentkezett ugyan egy új riválisa, de valószínűleg csak a befolyása növekedésének következményeképpen: Héphaistión, Alexandros legközelebbi barátja. Az ő ellenszenve azonban egyelőre nem volt veszélyes Kraterosra; Alexandros egy ízben súlyosan megfeddte Héphaistiónt Kraterossal folytatott csatározásaiért.⁴¹

Valószínűleg nem véletlenül, hiszen Krateros a király támasza volt a seregben. Összekötő kapocs lehetett a legénység és a király között, amelynek támogatásától a világhódító különös módon függött. Kétségtelen, hogy az óriási és idegen területeken teljes egészében egymásra voltak utalva. Tyros előtt Alexandros hosszas érveléssel győzi meg parancsnokait az ostrom szükségességéről.⁴² Parthiában hosszas beszédben buzdítja a sereget a továbbvonulásra.⁴³ Philótast a haderő összehívott gyűlése előtt ítélik halálra, majd az is hajtja végre a halálos ítéletet.⁴⁴ Egy, a témában született korábbi tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy ez nem kifejezetten szabályos és hagyományosan demokratikus tárgyalás volt, mindössze egyszeri alkalom, hogy Alexandros ezáltal legitimálja egy egyébként népszerű személy kiiktatását,⁴⁵ de fontos látnunk magát aényt, hogy egy kimondottan a hadsereg ítéletére apelláló tárgyalás nyomán, nem pedig egyszeri uralkodói parancsra végezték ki Parmeniön fiát. A tény pedig, hogy a legénységi állomány véleményének komoly szerepe volt a döntéshozatalban, felértékeli a főparancsnok és vezetettjei között álló tiszteket, hiszen a hadvezér és hadsereg közötti kapcsolatrendszer és kommunikáció jelen esetben semmiképpen sem értelmezhető a tisztikar tagjai, például Krateros nélkül. A hadsereg önálló politikai egységként működése úgy alakulhatott ki, ha önmagukban is közösséggé váltak, egy ilyen több tízezer fős közösségnek azonban nyilvánvalóan kisebb alkotóelemeinek is kell lenniük, amelyek maguk is zárt entitást alkotnak. Valószínűleg ilyenek voltak az egyes alakulatok, amelyek viszont mindig elsősorban a közvetlen feljebbvalójukhoz kötődnek, csak másodlagosan – bár ez a másodlagosság itt elég erős volt – a főparancsnokhoz. És az orestisi is egy ilyen közvetlen feljebbvaló volt.

Egy anekdota szerint, mely a Perzsiát meghódító makedónok groteszk pompakedveléséről szól, Krateros fényűzésből Perdikkassal közösen egy stádiumnyi területű irhatómeget cipeltetett szolgálival, s málhás állatokon homokot, hogy aztán letáborozáskor ő és Perdikkas az irhákön edzzenek és a homokot leszórva azon fusanak, mintegy mobil gymnasionként használva a bőröket.⁴⁶ Ha legalább az atlétika szeretete igaz az anekdotából, megállapíthatjuk, hogy Krateros kétségtelenül arra

⁴¹ Plutarkhos, *De Alexandri Magni fortuna aut virtute*. 2.4. Ford.: Frank C. BABITT. perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0231

⁴² Arrianos II/17.

⁴³ Curtius Rufus VI/3.

⁴⁴ Curtius Rufus VI/11.

⁴⁵ LOCK, Robert: The Macedonian Army Assembly in the Time of Alexander the Great. In: *Classical Philology*, vol. 72, no. 2, 1977, 102–103, főleg 91–107 (a továbbiakban: Lock 1977).

⁴⁶ Athénaios, *Deipnosophistai*. Ford.: C. D. Yonge. perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2013.01.0003. Letöltés ideje: 2016. 11. 23., XII/55 (a továbbiakban: Athénaios, *Deipnosophistai*).

is figyelt, hogy igazi harcosként, kemény katonaként ismerjék, ne elpuhult uraságként – hogy ez mennyire fakadt személyiségéből, mennyire a politikai érdekeiből, az nem állapítható meg. Ugyanez érzékelhető akkor, amikor Plutarkhos azt írja, hogy „Krateros a király barátja volt, Héphaistión Alexandrosé.”⁴⁷ Nem dönthető el, hogy Krateros a királynak csak érdekből, politikai szempontból volt „barátja”, mert az az orestisi pártfoglalásával a hadsereg kedvében akart járni, vagy ténylegesen közeli személyes kapcsolatot ápolt Alexandrossal.

Krateros, a makedón

Bármilyen is volt kettejük kapcsolata, Kraterosnak egyelőre előnyére vált. Az indiai hadjárat előtt végül hivatalosan is előlépett a legmagasabb rangú parancsnokok közé, a *betairoi* egyik *hipparchiájának* az élére őt nevezte ki Alexandros. Természetesen ez nagy megtiszteltetés volt, ám elképzelhető, hogy Alexandros ezzel a lépéssel egyszerre akarta lekötelezni és elválasztani korábbi egységétől a felső-makedóniait.⁴⁸ Erre azért lehetett szüksége, mivel Krateros kezdett belső ellenzékként viselkedni a haderőn belül.⁴⁹ A keleti csapatok aggasztó toborzásán⁵⁰ és a perzsa tisztségviselők kinevezésén⁵¹ túl a makedónok számára a legfelháborítóbb új szokás a *proskynésis* lehetett,⁵² amelynek megtagadásaért egy makedónt, Polypherkónt egy időre be is börtönözték.⁵³ Ez a makedón szemmel visszataszító kötelezettség viszont ekkorra már nyilvánvaló velejárója volt Alexandros hatalmának, hiszen a Síva-óázisbeli Ammónion-jósda meglátogatása óta hivatalosan is isteni származású volt.⁵⁴ Később, mikor a Hydaspés partján a hadsereg fellázad, akkor is arra hivatkozik, hogy Ammón neki ígérte az egész világ uralmát,⁵⁵ sőt arról beszél, hogy Héraklés nyomdokaiba akar lépni, azért folytatná hadjáratát.⁵⁶ Mindez felháborító lehetett Kraterosnak, akinek „a makedón” volt az egyetlen ismeretes állandó jelzője.⁵⁷ Számára Alexandros már túlságosan perzsa volt és túlságosan hatalmas. Az említett keleti csapatok egyre nagyobb mértékű bevonása a makedónok visszaszorulását, s ezzel az ő befolyásának csökkenését is hozhatta.

⁴⁷ Plutarkhos, *Regnum et imperatorum apophthegmata*. Ford.: Frank C. BABITT, perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0193, XXVII. Az idézetet fordította: Frank C. Babitt fordításának felhasználásával a szerző.

⁴⁸ Arrianos IV/22

⁴⁹ Plutarkhos, *Eumenés*, 6.2.

⁵⁰ Bosworth 1995, 271.

⁵¹ Bosworth 1995, 235.

⁵² A király leborulva való imádása.

⁵³ Curtius Rufus, VIII/5.

⁵⁴ Arrianos III/3 vö. Curtius Rufus IV/7, Diodóros XVII/51.

⁵⁵ Diodóros XVII/93.

⁵⁶ Arrianos V/26, vö. Curtius Rufus IX/3.

⁵⁷ Plutarkhos, *Apophthegmata Laconica* 20. Ford.: Frank C. Babitt, perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0197. Letöltés ideje: 2016. 12. 04., vö. Athénaios, *Deipnosophistai* XV/52.

A király bizalmát semmiképpen sem vesztette el teljesen, a Pórossal vívott csatában ismét önálló szerepet kap, majd a megkezdődő visszavonulás során a hadsereg egyik oszlopát ő vezeti dél felé. Amikor Nagy Sándor a mallosok városának ostroma során megsebesül, ő kérleli a lábadozó királyt, hogy ne kockáztassa életét feleslegesen, hiszen mi lesz velük, hogyha ő odavész,⁵⁸ ami arra is utal, hogy szabad bejárása volt a király sátrába, s személyesen beszélhetett vele. S amikor a sereg nyugat felé fordul, először kap egy önálló hadtestet: a két szárazföldi csoport közül az egyik az övé,⁵⁹ amelyben a veteránok többsége is szolgál.⁶⁰ Nyilván nem véletlen, hogy ő a vezetőjük; olyanokat kísérhet nyugat felé, akik többségükben vele együtt harcoltak a Helléspontostól idáig.

A Perzsiába való visszatérés után az orestisi sorsa összekapcsolódik a birodalom konszolidálásával. A súsai menyegzőn Alexandros őt is Ázsiához és személyesen magához akarja kötni új feleségével, Amastrissal. A nő feleségül vételével Krateros bizonyos mértékben még rokonságba is kerül az uralkodóval: új arája, Amastris és Alexandros perzsa felesége unokatestvérek.⁶¹ Kitüntető adomány, Héphaistión felesége után a legrangosabb, a többi hetairos „csak” különböző perzsa főnemesek lányait kapja hitvesül.

Arrianos azonban emleget olyan vőlegényeket, akiknek „a perzsa szokás szerint megtartott menyegzők kellemetlenek voltak”,⁶² s a későbbi fejleményekből arra következtethetünk, hogy az orestisi is közéjük tartozott. Igazi makedónként gyanakodva figyelhette Alexandros további új reformjait is. A *betairoi* bővítése perzsa alakulatokkal, és számára (mint volt *taxiarchos*nak) különösen fájdalmasan 30 000 perzsa nemzetiségű „örökösnek” egy új phalanxba szervezése a makedón seregrész ellensúlyozására,⁶³ kétségtelenül csak erősíthette ellenzékiességében. Ezt Alexandros is érzékelhette; a Perzsa-öbölhöz indított expedíción egy *betairos* vezeti a gyalogságot, de nem Krateros, hanem Héphaistión.⁶⁴ Kétségkívül egy komolyabb konfliktus közeledett kettejük között, amelyet végül megelőzött (vagy levezetett?) a makedónok lázadása Opisban a hadsereg egy újabb gyűlésén.⁶⁵ Itt a hadsereg azt követeli, hogy valamennyiüket engedjék haza, ne csak egy részüket – hogy kinek a befolyására, arra csak következtethetünk. Itt már azzal gúnyolódik a sereg, hogy nyugodtan háborúzzon a király csak isteni atyjának, Ammónionnak a segítségével.

A makedónpártiak azonban kudarcot vallanak. A lázongásra csak a hangadók kivégeztetése és a perzsák pozícióinak megerősítése a válasz.⁶⁶ A makedónok kénytelenek megalázkodni, hogy Alexandros megbocsásson nekik. S ezután, mikor a

⁵⁸ Curtius Rufus, IX/6.

⁵⁹ Strabón XVII/4.

⁶⁰ Arrianos VI/17.

⁶¹ Uo. VII/4, vö. Memnón, 4.

⁶² Uo. VII/6. Fordította E. J. Chinnock fordításának felhasználásával a szerző.

⁶³ Arrianos VII/6, vö. Diodóros XVII/108, Alexandros 71.

⁶⁴ Arrianos VII/7.

⁶⁵ Uo. VII/8. Curtius Rufus X/2.

⁶⁶ Arrianos VII/11, Diodóros XVII/109, Curtius Rufus X/3.

sereg egy részét, tízezer veteránt hazabocsátanak, Krateros kapja a feladatot, hogy vezesse őket vissza, Makedóniába.⁶⁷

Itt megfigyelhető bizonyos kettősség. Alexandros valószínűleg el akarta távolítani Kraterost az udvarából, kvázi kegyvesztett lett, ám Arrianos itt is említi, hogy a király mennyire bízott benne. Ezenfelül a hazaküldés nem csak egyszerű kényszernyugdíjazás volt, hanem kinevezés Makedónia kormányzójává is, Antipatros helyébe, aki a közeljövőben erősítést volt hivatott vezetni a királyhoz, s ezáltal eltávolodni Olympiától, akivel rossz viszonyban volt. Krateros tehát hazaindult. *Taxiarchos*ként indult el Európából, most egy hadsereg élén tér haza, s ő, a valahai arisztokrata tús hivatott igazgatni ezentúl a birodalom nyugati részét Pellából. Ezt adta neki Alexandros hatalmas hadjárata.

A veterán (323–321)

Krateros útban hazafelé még Kilikiában volt, mikor Alexandros meghalt.⁶⁸ Tevékenységéből egyértelműen a kirobbanó trónharcoktól és hatásköri vitáktól való elhatárolódás érzékelhető.⁶⁹ Még akkor sem hallunk tiltakozásáról (és később sem tesz ellene) amikor az elméletileg már számára kirendelt pozíciójában, Makedónia kormányzóságában is megerősítik Antipatrost. A tény, hogy Arrhidaiosnak, a félkegyelmű Alexandros-fivérnek és egyelőre új királynak a gyámjává nevezték ki, valószínűleg csak a hadsereg számára tett gesztus volt, amellyel az új királynak egy népszerű, de veszélytelen és távollevő patrónust választottak.⁷⁰ Éppen ezért sürgős európai feladatai végeztével visszatérni készült Babilonba.⁷¹ A sürgős európai feladat a görög lázadás leverése volt, amely Alexandrosnak egy meggondolatlan intézkedése, a száműzöttek városaikba való kötelező visszafogadása miatt tört ki.⁷² Antipatros, a Pellában tartózkodó régens vereséget szenvedett a fellázadt görögöktől, és Lamia erődjébe szorult, ahol ostrom alá vették.⁷³ Krateros ennek hírére véve a következő tavasszal, miután a makedón flotta legyőzte a lázadók tengeri erejét, veteránjaival hazahajózott. Egy összefegyvernemi haderőt hozott magával; 10 000 főnyi gyalogsága mellett 1500 lovassal és 1000 perzsa íjással és parittyával is rendelkezett.⁷⁴

Antipatros és Krateros egyesített hadereje a tárgyalat, 322-es év nyarán, Krannónnál véget vetett a görög felkelésnek. A döntő ütközetben a görög haderő nem szen-

⁶⁷ Arrianos VII/12, vö. Curtius Rufus X/4.

⁶⁸ Diodóros XVIII/4.

⁶⁹ Arrianos VII/26 Curtius Rufus X/6–8, vö. Diodóros XVIII/2.

⁷⁰ Diodóros XVIII/2.

⁷¹ Diodóros XVIII/18.

⁷² Diodóros XVIII/8.

⁷³ Diodóros XVIII/12.

⁷⁴ Uo. XVIII/16.

vedett megsemmisítő vereséget, de a stratégiai helyzete egyértelműen reménytelennek tűnt hosszabb távon, éppen ezért a görögség vezetői feladták a küzdelmet.⁷⁵

A győzelmet elsősorban Krateros gyalogságának számlájára kell írunk. Annyi nyilvánvaló, hogy a makedón lovasság vereséget szenvedett, s a gyalogsági küzdelem döntötte el a küzdelmet Antipatros és Krateros javára.⁷⁶ A túlerejű makedón phalanx viaszt szorította a görögöt, de nem tudta szétzúzni, hiszen ennek jelentős része a perzsa hadjáratot végigharcolt, Gaugaméla után elbocsátott zsoldosokból állt.⁷⁷ Korábban, amikor Antipatrost megverték, ez a professzionális erő volt vereségének oka, annál is inkább, hogy az ő serege akkor még teljes egészében az új évjáratokból tevődött össze, hiszen Alexandros serege a korábbiakat felszívta utánpótlás gyanánt, ennek tudható be a gyér létszám is.⁷⁸ Krateros újonnan hazatért tapasztalt gyalogostömegének értékénél fogva egyértelműen a jobbszárnyon kellett elhelyezkednie, míg a szemben álló görög phalanx jobbszárnyán valószínűleg ismét a zsoldosalakulatok voltak. A makedón phalanx jobbszárnya nyilvánvalóan kemény csapást mért, míg a balszárnya ugyanabban a helyzetben találhatta magát szemben a görög zsoldosokkal, mint az előző év őszén. Ha a jobbszárny nem nyomul előre megfelelően, feltehetően ismét szétesés vár rájuk. Krateros veteránjai azonban az egész görög phalanxot visszavonulásra kényszerítették, nem hagyva időt a zsoldosoknak az ellencsapásra. A tény, hogy a görög sereg nagyjából koherensen vészelté át az ütközetet az alsóbb szintű vezetési problémák ellenére,⁷⁹ külön alátámasztja a makedónok nem azonos erejű előrenyomulását.

Krateros ismét jó katonaként viselkedett; az viszont, hogy a továbbiakban is ezt tette, inkább hátrányára vált. Az athéniai békeajánlatakor azt követeli, hogy a makedón seregnek ne kelljen helyben maradnia, és Attika földjére léphessen, hogy onnan lássa el magát, s erről a politikailag káros lépésről Antipatrosnak kell lebeszélnie.⁸⁰

A háború után Krateros végképp leszámol az alexandrosi örökséggel: eltaszítja magától Súsában elvett feleségét, Amastrist, és nőül veszi Antipatros lányát, Philát.⁸¹ Ez csak tovább növelhette tekintélyét a konzervatív hadsereg előtt, s ez a tekintélye a következő évben már mint legféltettebb tulajdonsága jelenik meg. Ugyanis ebben az évben ismét háborúba indul, de ezúttal makedónok ellen.

Az ellenfél Perdikkas volt, aki a görögországi események alatt felruházta magát Krateros pozíciójával, Arrhidaios királyi jogköreinek gyakorlásával is, magához ragadva a gyengeelméjű örökös védnökségét, s 322–321 telén Antigonos Monophthalmos hozta a hírt az Aitóliában háborúskodó Kraterosnak és Antipatrosnak, hogy

⁷⁵ Uo. XVIII/16, vö. Phókión 26.

⁷⁶ Uo. XVIII/16.

⁷⁷ Diodóros XVIII/8.

⁷⁸ Bosworth 1995, 267.

⁷⁹ Phókión 26.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Diodóros XVIII/18, vö. Memnón 4.

a korábban Antipatros lányát, Nikeát elvevő régens Alexandros húgát, Kleopátrát készül elvenni, s ezzel magának követeli majd a királyi címet.⁸²

Az óriási tekintély, amelyet a birodalomban Krateros birtokolt, a kitörő háborúban először a Helléspontoson való átkelésükkör volt segítségükre; a szorost védő csapatok elfogadták pénzüket, és átálltak,⁸³ amit nyilván nem tettek volna meg egy számukra egyértelműen ellenséges erővel szemben. A következő ellenfél, akivel szembe kellett nézniük, a kardiai Eumenés volt, Perdikkas kappadókiai satrapája. Sikeresen megosztották erejét, mivel egy egyszerű üzenettel átállították a maguk oldalára Neoptolemost, egyik alvezérét – a másik, Alketas Perdikkas testvére volt, őt valószínűleg képtelenség lett volna a maguk oldalára csábítani. Eumenés ezt azonban Neoptolemos seregének egy részét szétverve megakadályozta, maradékát a maga oldalára állította, csak maga a parancsnok és 300 lovasa menekült el.⁸⁴

Az ezután következő események szintén Krateros óriási reputációjának tudhatók be. A sereget ezután kettéosztották, Antipatros Kilikába indult, hogy szövetségesüket, Ptolemaioszt támogassa az ellene vonuló Perdikkas feltartóztatásával, s magával vitte a sereg egyharmadát. Erőik megosztása azon alapult, hogy az Eumenéssel vállalandó csata nem igazán katonai küzdelem, hanem javarészt Eumenés makedónjainak átállítása volt, s aztán meg a maradék idegen seregrész legyőzése maradt hátra.⁸⁵

Eumenés azonban megnyerte a nem katonai küzdelmet. Hadserege elől eltitkolta, hogy ki a közeledő ütközetben az ellenfelük, s az ütközet elején kappadókiai és paphlagóniai lovasságát küldte az ellenség szárnyai ellen. Úgy tűnik, hogy Krateros, mint a jobbszárny vezetője, Alexandrost utánozva a lovasság élén egy frontális rohammal akarta az ellenfelet visszaverni, de a lovasság, mely már a thessáliai lovasok ellen sem volt sikeres,⁸⁶ most sem tudott felülkerekedni az ellenfélen. Az orestisi rosszul mérte fel az erőviszonyokat, a halott király módszerének másolása a jelenlegi helyzetben nem volt megfelelő módszer. Krateros halálos sebet kapott, mielőtt egyetlen makedónt is felhívhatott volna az átállásra.⁸⁷

Ha kisebb mértékben is, mint Alexandros, halála után Krateros szintén ikonná vált a makedónok szemében. Eumenés, legyőzője és egykori barátja, visszaküldte holttestét családjának.⁸⁸ Később özvegye, Phila Démétrios Poliorkétés felesége lesz, s a legnagyobb tiszteletben áll az összes feleség között, mert volt férjére „emlékeztek legjobb szívvel a makedónok Alexandros utódai közül”.⁸⁹ Nem hiába, hiszen a militarista makedón társadalomban Krateros igazi katona hírében állt. És ő maga nem is volt sokkal több. Egy harcos Alexandros oldalán. Nem sok mindent hagyott

⁸² Diodóros XVIII/23–25.

⁸³ Diodóros XVIII/28.

⁸⁴ Diodóros, XVIII/29, vö. Eumenés 5.

⁸⁵ Diodóros XVIII/29, vö. Eumenés 6, Cornelius Nepos 3.

⁸⁶ Uo. XVII/16

⁸⁷ Uo. XVIII/30, vö. Eumenés 7, Cornelius Nepos 3

⁸⁸ Cornelius Nepos 4.

⁸⁹ Démétrios, 14.

hátra, de ez a harcosok sajátossága. Akiknek mentalitását rendkívül jól kifejezi a krétai Hybrias bordala, amely akár Krateros sírfelirata is lehetne:

ἔστι μοι πλοῦτος μέγας δόρυ καίξιφος
καὶ τὸ καλὸν λαισήιον, πρόβλημα χρωτός.
τούτῳ γὰρ ἄρῳ, τούτῳ θερίζω,
τούτῳ πατέω τὸνάδῶν οἶνον ἀπ' ἀμπέλω,
τούτῳ δεσπότης μνοίας κέκλημαι.
τοὶ δὲ μὴ τολμῶντ' ἔχειν δόρυ καίξιφος
καὶ τὸ καλὸν λαισήιον, πρόβλημα χρωτός,
πάντες γόνυ πεπτηῶτες ἐμὸν κυνέοντι, δεσπότην
καὶ μέγαν βασιλῆα φωνέοντες.

(Szörnyen gazdag vagyok: van kardom, dárdám,
s mellettem jó pajzsom,
Ezekkel sajtolok, s a szőlőből kiperéselem
a bort, melytől vidám az én szívem;
velük a világot uralmam alá hajtom.
De ki féli a kardot, a lándzsát, s a pajzs súlyát,
Álljon előttem térden,
S imádjon, mikor csak kérem,
És féljen, mint urát s királyát.)⁹⁰

Resümé

A cikkben a szerző megkísérli összegezni mindazt, amit az ókori források alapján megtudhatunk Kraterosról, egy felső-makedón nemesről, aki fontos szerepet játszott Nagy Sándor hadjárataiban a király tábornokaként. Származása alapján gyanítható, hogy fiatal éveit arisztokrata túszként töltötte a makedón udvarban. Először a Bosporoson való átkelés után találkozunk név szerint Kraterossal, aki itt az egyik gyalogsági egységet, *taxist* vezeti. Élete végén már ő a királyi jogkörök hordozója Makedóniában és Görögországban. A tanulmány igyekszik végigkövetni előrehaladását a ranglétrán a hódítások alatt, ezzel kapcsolatosan pedig megvizsgálja tevékenységét csapattisztként, a hadsereg belső politikai életében betöltött szerepét, valamint a környezetet, amely lehetővé tette ezt a fényes karriert.

Kulcsszavak

Krateros, Felső-Makedónia, arisztokrácia, Nagy Sándor, phalanx, „testvérek falkája”, veteránok

⁹⁰ Athenaios, XV/50. (Ismeretlen költőt idéz.) Ford.: a szerző C. D. Yonge műfordításának felhasználásával.

Abstract

Krateros – The Career of a Macedonian Nobleman

This article tries to summarise what can be found in the classical sources about the life and career of Krateros, a nobleman from Upper Macedonia, who played an important role in the campaigns of Alexander the Great as a king's general. From his origin we can draw the conclusion that he was an aristocratic hostage in the Macedonian court in his early years. Krateros's name appears first after the crossing of the Bosphorus, as the leader of one of the infantry taxeis in the army. At the end of his life, he is the bearer of the royal tethers in Macedonia and Greece. The paper pays close attention to his advance in the chain of command during the conquests. In this context, I examine his actions as a field officer and his role in the inner politics of the army, and also the environment that made possible the development of this splendid career.

Keywords

Krateros, Upper Macedonia, aristocracy, Alexander the Great, phalanx, „band of brothers”, veterans

BÁNYAI FERENC

Lélek, kozmosz és istenbizonyítékok Ibn Sina gondolatrendszerében

I. Jelentősége és hatása

A középkori muszlim tudományos gondolkodás hírneves és nagyhatású képviselője Ibn Sina (980–1037), latinizált nevén Avicenna, akire autoritásként utalnak a skolasztikus filozófiában és az orvostudományban, s akinek több szobrot és emlékművet is emelt az utókor, amely dicsőség ritkán jutott osztályrészül gondolkodóknak. Avicenna munkái nagyrészt arab nyelven hagyományozódtak az utókorra, ezért munkásságát számos kézikönyv leegyszerűsítően az „arab filozófiának” nevezett körben helyezi el, jóllehet minden valószínűség szerint perzsa volt, és önéletírásában helyzetét és hovatartozását úgy ítéli meg, miszerint élete során hírneve oly nagyra nőtt, hogy nem akadt ország, amely elég lett volna befogadni őt.¹ A források több, mint négyszáz művet tulajdonítanak neki, amelyek közel fele maradt fenn. Közülük mind terjedelmét, mind idézettségét tekintve említendő a Gyógyítás könyve (*Kitab al-Sifa*), amely enciklopédikus igénnyel foglalja össze korának tudományos ismereteit, valamint orvosi főműve, az *Orvoslás Kánonja* (*al-Qanun fi'l-Tibb*), ami jó fél évezredig orvosi kézikönyvként volt használatos Nyugaton, Keleten pedig még az ezt követő évszázadokban is hivatkoztak rá. Fennmaradtak vallási szent iratok nehezen érthető, paradoxnak tűnő mondatait elemző írásai is, amelyekben a filozófia által kínált eszközökkel törekszik a szövegek megvilágítására, valamint Isten létét bizonyító logikai érvelése. Ennyiben párhuzamba állítható a középkori Nyugat gondolkodóival, jelesül Aquinói Szent Tamás öt útjával.²

Avicenna kivételes képességeinek, egyetemes érdeklődésének és részben az általa sikeresen gyógykezelt Ben Manszur szultán gazdag könyvtárában végzett tanulmányainak köszönhetően a tudományok és a kultúra olyan széles spektrumán elhelyezkedő tárgyakban írt műveket, ami a metafizikától kezdve a természettudományok különböző területeit érintve egészen a zeneelméletig és a költészetig ível.

¹ GOHLMAN, W. E.: *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*, Albany, New York, Suny Press, 1974; SOHEL, Afnan: *Avicenna: His Life and Works*, London, George Allen & Unwin, 1958; JANSSENS, J. – DE SMET, D. (szerk.): *Avicenna and his Heritage*, Leuven, Brill, 2002; JOLIVET, J. – RASHED R. (szerk.): *Etudes sur Avicenne*, Paris, Les Belles Lettres, 1984; REISMAN, David (szerk.): *Before and After Avicenna: Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group*, Leiden – Boston, Brill, 2003; YARSHATER, E. (szerk.): „Avicenna”. In *Encyclopaedia Iranica*, III. kötet, New York, Columbia University Press, 1999, 66–110.

² JANSSENS, Jules: „Avicenna and the Qur'an: A Survey of his Qur'anic commentaries”. *Miscellanies of the Dominican Institute for Oriental Studies* 25, 177–192.

Műveiben az ókori – főleg, de nem kizárólag a görög-latin – tudományos ismeretek összegyűjtése, rendszerezése és továbbgondolása, az elméleti tudás gyakorlati tapasztalatokkal való kiegészítése volt a célja. Az eredeti szövegeket többnyire fordításban, illetve magyarázatok segítségével tanulmányozta, így járt el pl. Arisztotelész *Metafizikájával* is, melyet saját beszámolója szerint negyvenszer olvasott végig a végső tudás után áhítózva, ám mindaddig hiába, amíg Al-Farabi e műről szóló összefoglalója a kezébe nem került. Avicenna egyfajta közvetítői szerepet tölt be a gondolatrendszerek áthagyományozásának történeti folyamatában: az antik filozófiai örökség (hangsúlyosan Arisztotelész és követői, továbbá a neoplatonikusok, valamint a muszlim filozófia) vonatkozásában. Művei később (latin fordításban) serkentőleg hatottak a nyugati tudományok fejlődésére. Munkásságával Avicenna a középkori muszlim bölcselet egyik központi alakjának tekinthető, történeti hatása páratlan.³ Előtte az arab nyelvterületeken művelt filozófia, a „*falsafa*”, és a teológia, a „*kalám*” nemcsak elkülönült, hanem egymás létjogosultságát megkérdőjelező tudományterületek voltak. Avicenna az antik és a muszlim filozófia, valamint a vallás harmonizálására törekszik.⁴

Esetében bölcseleti teológiáról beszélhetünk, mivel az általa művelt metafizika olyan témákra is kiterjed, mint Isten létének bizonyítása, Isten attribútumai, az emberi lélek halhatatlansága és a prófétálás mibenlétének magyarázata. A következőkben Avicennának Istenről és a világról, a lélek és a test viszonyáról, a belső érzékekről és a képzelőerőről, az értelemről és a megismerésről szóló érveit, valamint a végső dolgokról szerezhető prófétai tudásra vonatkozó elméletét kívánom röviden bemutatni.⁵

2. Isten és a világ

2.1. A szükségszerű létező

Avicenna az életéről szóló híradások szerint már gyermekkorában fejből tudta idézni a Korán verseit, hívő muszlimként vallási kérdések filozófiai vizsgálatával foglalkozott, ezért kiemelt jelentőségű számára az emberi ész és megismerés lehetőségét

³ WALZER, Richard: *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1962; MCGINNIS, Jon – REISMAN, David: Introduction. In Uók. (szerk.): *Classic Arabic Philosophy*, Indianapolis – Cambridge, Hackett Publishing Company, 2007, xvi; WISNOVSKY, R: „Avicenna and the Avicennian Tradition”. In Peter Adamson – Richard Taylor (szerk.): *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 92–137, 92–93; GUTAS, Dimitri: „The Heritage of Avicenna: The Golden Age of Arabic Philosophy, 1000–1350”. In Janssens – De Smet: i. m. 81–97.

⁴ WISNOVSKY, Robert: *Avicenna's Metaphysics in Context*, New York, Cornell University Press, 2003; CORBIN, Henry: *The History of Islamic Philosophy*, London – New York, Routledge – Institute of Islamic Studies, 2001; GOODMAN, Lenn Evan: *Avicenna*, London, Psychology Press, 1992.

⁵ GOODMAN, Lenn Evan: *Islamic Humanism*, Oxford, Oxford University Press, 2003; WISNOVSKY (2005).

vizsgálni e tárgykörökben, azt a döntő jelentőségű kérdést, hogy Istent, az isteni dolgokat értelmünkkel egyáltalán felérhetjük-e. A Koránban arról olvashatunk, hogy Istennek hatalma van minden felett, mindent hall és lát, mindent tud (5:97-98, 96:14, 2:244-245, 2:259, 65:12), ennyiben az Ő tulajdonságairól van tudásunk, de arról nem, hogy szerezhetünk-e ismeretet Istenről a maga valójában. A 20:110 szúra erre vonatkozóan többféleképpen értelmezhető kijelentést tartalmaz, mikor azt írja, hogy Ő tudja mi van előttük, és mi mögöttük, de ezt az emberek tudása nem öleli fel. Ezt lehet például úgy értelmezni, hogy az emberi véges és lehatárolt tudás soha sem képes felérni a végtelen és határtalan isteni tudást, illetve Istennek a világról való tudását az ember nem birtokolhatja; vagy úgy is, hogy Isten valódi lényege (és a sajátmagáról való tudása) megismerhetetlen a tőle lényegileg különböző értelmű ember számára. A 2:255 szúra is használja Vele kapcsolatban, hogy tudja, „mi előttük és mi mögöttük”, de itt kiegészül azzal, hogy nem „övezi Őket semmi az Ő tudásából, csak az, amit Ő akar.” Eszerint az emberi tudás határait az isteni akarat szabja meg, adott esetben többet engedve meg kiválasztottainak, mint ami egy átlagembernek megadatik.⁶

Avicenna metafizikájának, bölcseleti teológiájának kiinduló kérdése Isten léte és mibenléte, viszonya a világhoz és az emberi lélekhez illetve intellektushoz. E kérdések vizsgálatában az értelem illetékességi körét föltételezi, és eldöntésük eszközeiként észérveket használ. Avicenna elfogadja a muszlim teológia alaptételét, hogy minden létező a létét végső soron Istennek köszönheti. Istennel kapcsolatban sarkalatos kérdés, hogy milyen lét illeti meg, vajon léte szükségszerű-e.⁷ A Szükségszerű Létező (*wajib al-wujud*) a kiindulópontja és a későbbiekben is központi jelentőségű eleme Avicenna fejtegetéseinek, ezért érdemes összefoglalni érvelését. Avicenna bizonyításának egy előfeltétele van, amit nemigen tagadhatna bárki. Eszerint valami mindenképpen létezik. Ez olyan nyilvánvaló és meggyőző erejű, hogy Avicenna szerint nem igényel további bizonyítást. Ugyanis, ha maga a létezőként elgondolt tárgy nem is létezne és ezáltal létezőként való elgondolása illúzióknak bizonyulna, annak a létét akkor sem lehet tagadni, aki ezt elgondolja, vagyis akinek ez az illúziója. E gondolatmenetével Avicenna mintegy megelőlegezi és párhuzamba állítható Descartes fejtegetéseivel a közismert „cogito ergo sum” tétellel kapcsolatban.

A gondolatmenet következő lépése, hogy ami létezik, az vagy lehetséges, vagy szükségszerű, és ha valaminek a létezése szükségszerű, akkor azt nevezhetjük szükségszerű létezőnek. Mindennek, ami lehetséges, annak valamilyen oka van, tehát a lehetőség szerinti létezőnek is van oka. A lehetséges létezők összessége önmagában vagy szükségszerű, vagy lehetséges. Az összesség önmagában nem lehet szükségszerű, mivel csak az őt alkotó részek által létezik, vagyis a lehetséges dolgok összességének léte is lehetséges, de nem szükségszerű. A lehetséges dolgok összességének

⁶ „*wa-lâ yubitûna bibi ilman*”. ROSENTHAL, Franz: *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, Leiden-Boston, Brill Publishing, 2007, 130.

⁷ Avicenna istenérveihöz l. DAVIDSON, Herbert: *Proofs for Eternity, Creation, and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1987.

van oka, ami vagy belső ok, vagy külső. Az összesség belső oka vagy lehetséges, vagy szükségszerű, de csak lehetséges lehet, mert lehetséges dolgokból van. A belső ok nem lehetséges, mert az összes lehetséges dolog okaként önmagának oka lenne, de így már szükségszerűnek kellene tartanunk, és nem lehetségesnek, ami önellentmondás. A lehetséges dolgok összességének oka nem lehet belső ok, csak külső. De ha a külső ok az összes lehetséges körén kívül van, akkor nem lehetséges, hanem szükségszerű. Tehát van szükségszerű létező, s ez oka minden másnak. A szükségszerű létező előtt saját lényege nem lehet sem rejtett, sem Tőle elválasztott, ezért amikor sajátmagát gondolja el, esetében az elgondoló és az elgondolt Egy. Úgy kell tekintenünk, mint ön-tudatos, önmagára reflektáló, önmagában létezőt.⁸

2.2. Arról, ami tökéletes, örökkévaló, egyszerű, egységes és egyetlen

Miután Avicenna bebizonyította, hogy van szükségszerű létező, e végkövetkeztetést további következtetések kiinduló tételévé teszi. Ha van szükségszerű létező, akkor annak a léte teljességgel mentes a nem-léttől, mint a lét hiányától. A csak lehetőség szerinti létezés nem tartozhat hozzá. A szükségszerű létezőn kívül mindenben van valami hiányosság, esetlegesség. A szükségszerű létező önmagában az, ami: nem szorul rá semmire, nem szenved semmiben hiányt. A szükségszerű létezőnek tökéletesnek kell lennie, ha a tökéletesség arra vonatkozik, ami valaminek a létezését teljessé teszi. Mivel a szükségszerű létező mentes minden hiánytól, léte a legtökéletesebb. Nem lehetséges, hogy bármely létező léte tökéletesebb és ezáltal előbbre való legyen az ő léténél. A lét tekintetében a szükségszerű létező áll a legfelső fokon, ő a legtökéletesebb.⁹

Mivel a szükségszerű létező léte nem függ valamely külső októl, ezért nem gondolható el valami nála korábbi, amitől a szükségszerű létező léte függene. A szükségszerű létező tehát örökkévaló, lényege örök-életű, nem szorul semmire, ami a fennmaradását segítené elő annak érdekében, hogy örökkévaló legyen. Lényege önmagában elegendő léte fennmaradásához és változatlanságához, tehát örök. Márpedig, ha szükséges, hogy a szükségszerű létező létezzen, akkor nem lehetséges, hogy valamikor ne legyen, tehát örökké létezik, vagyis örökkévaló.

A következő állítás: a szükségszerű létező egyetlen. Tegyük ugyanis fel, hogy van két vagy több szükségszerű létező. Így azonban mindegyüknek kellene, hogy legyen olyan aspektusa, amiben különbözik a többitől, vagyis olyan aspektus, ami megvan az egyik szükségszerű létezőnek, a másik szükségszerű létezőnek pedig nincs. Ha így lenne, akkor a szükségszerű létezőknek lennének részeik. De az, ami-

⁸ AVICENNA: *al-Ilahiyyat*, fordította MOUSSA, Y., DUNYA, S., ZAYED, S., Kairo, Organisme General des Imprimeries Gouvernementales, 1960. 29. fejezet, avicenna: *al-Isbarat wa'l-Tanbihat. Remarks and Admonitions. Ibn Sina and Mysticism*, fordította INATI, Shams, London – New York, Kegan Paul International, 1960, 279.

⁹ BERTOLACCI, Amos: „Avicenna and Averroes on the Proof of God's Existence and the Subject-Matter of Metaphysics”. *Medioevo* 32. Roma, Timeline Publishing, 2007, 61–97.

nek részei vannak, az önmagában nem lehet szükségszerű létező, mivel csak a részei által létezik, vagyis szükségszerű létező is csak általuk lehetne. Ez azonban elmentmond annak, ami a szükségszerű létező kérdésével kapcsolatban már előzőleg bizonyítást nyert. Tehát a szükségszerű létező csak egyetlen lehet.

Mivel a szükségszerű létező a lét tekintetében a legtökéletesebb, ezért ez a lét rajta kívül mást nem illethet meg. A szükségszerű létező különbözik minden más-tól. Létét tekintve egyedül, egymagában van, és ilyen értelemben egyetlen Egy. Ha rajta kívül valaminek az ő létezéséhez hasonló léte lenne, akkor a szükségszerű létező léte nem lehetne a legtökéletesebb. Azonban az övéhez hasonló léttel semmi más nem rendelkezik, a szükségszerű létezőhöz semmi nem fogható. Azonban ha valami különbözik tőle, akkor nem lehet olyan, mint a legtökéletesebb. A legtökéletesebb lét mást nem illethet meg. Ha a legtökéletesebb léte és bármi rajta kívülnek a léte közt nincs különbség, akkor a lényegét tekintve nem is lehetnek különbözőek, hanem csak egy lényeg és egy létező van, és a legtökéletesebb is Egy.

Mindebből következik, hogy a szükségszerű létező – mivel nincsenek részei – egyúttal egyszerű is, és nem lehet összetett. A szükségszerű létezőnek anyagtalan-nak (testetlennek) is kell lennie, és ezáltal eszmeinek. Mert az anyag csak annyiban létezik, ha van formája, de ami anyagból és formából áll össze, az nem lehet egyszerű, hanem csakis összetett. Az Egy fogalmából adódik, hogy nem osztható részekre, amelyekből lényege összeállna. Az Egy lényege egységes, egyszerű és oszthatatlan. Ha részei lennének, akkor a lényegét alkotó részek a létének okai lennének oly módon, ahogy az anyag és a forma a belőlük létrejövő összetett dolgoknak okai. Ez lehetetlen, hiszen a szükségszerű létező léte nem függ valami mástól. Ha nem osztható részekre, nem lehet nagysága, és nem lehet testi. Így tehát Ő ebben a tekintetben egy. A szükségszerű létező tehát lényegét tekintve egyszerű és oszthatatlan.

Avicenna munkáiban Allah helyett gyakran a Szükségszerű Létező kifejezést használja, valószínűleg azért, mert metafizikájában helyenként Arisztotelész illetve az újplatonikusok téziseit is beilleszti a kozmoszsal, örökkévalósággal, lélekkel kapcsolatos fejtegetéseibe. Avicenna ugyanakkor nem fogadja el Arisztotelész nézetét Istenről mint örök mozdulatlan lényegről. Istennek mint Szükségszerű Létezőnek nem lehet szubsztanciája (*jaubar*), mivel nincs *genusa* arisztotelészi értelemben. Avicenna gondolatrendszerében Isten az egyetlen, akinek nincs esszenciája az egzisztenciáján kívül, mivel azok teljesen azonosak az Ő esetében, esszenciája nem különbözik az egzisztenciájától.¹⁰

2.3. Isten és a világ

Egyedül Isten léte szükségszerű, minden más létező léte végső soron tőle függ. Isten teljesen változatlan, anyagtalan, tiszta intelligencia (*aql mahz*). Isten a létezők létének oly módon alapja és oka, hogy belőle indul a megszakítatlan kiáradások (emanációk) sora, a szellemi intelligenciák, az anyag és az egyedi lelkek. Az emaná-

¹⁰ Vö. Arisztotelész: *Metafizika* 981b–982b és 1069, ill. Avicenna: *Illahiyyat*, id. kiad., 25. fejezet.

ció által a létezők láncolata jön létre, a léthierarchiában minden okozat alacsonyabb rendű, mint az oka. Isten az első és abszolút ok, a hierarchia csúcsa.

Az Első Ok általi örök kiáradás az égi szférákon tíz lét-fokot hoz létre – s ezek közül az utolsó az Aktív Intelligencia, ami az anyag–*hayula* (görög *bülé*) oka, továbbá a növényi és állati lelkek valamint az emberi tudásszerzés forrása. A formák sokfélesége az égi szférák közreműködésével az Aktív Intelligenciától ered. Az anyag helyezkedik el a hierarchia legalján: passzív, megformálatlan lehetőségként tartalmazza a forma elnyerését.

A világ rendjét illetően Avicenna álláspontja al-Farábiéhoz áll közel, aki a létezőket az Egyből kiinduló, egyre alacsonyabb lét-fokokon át végbemenő kiáradásként gondolta el, ahol a kiinduló az Egy, az Első Intelligencia maga Isten. Avicenna azonban eltér al-Farábitól abban, hogy Istent mindenekfölött valónak tartja, ezért az Első Intelligencia sem lehet Vele azonos.¹¹ Az Aktív Intelligencia fontos szerepet kap a rendszerben: ez egyfelől a Szükségszerű Létező örök (fokokon át történő) kiáradása, másrészt a Hold alatti anyagi világ általa kötődik bármely szellemi létezőhöz, vagyis a tisztán szellemi és a testi létező valamiféle kapcsolata nagyban függ tőle.

Avicenna a világ Isten általi teremtetésének kérdésében következetes gondolkodóként sajátos eredményre jutott. Miután tisztán logikai érvekkel bizonyította, hogy Isten a szükségszerű létező és örökkévaló, egyúttal levonja azt a következtetést is, hogy ha Isten a világ oka, akkor mindig is az, a világot saját létmódja szerint, az örökkévalóságban teremtette. A Szükségszerű Létezőnek köszönheti létét a világ és minden lelkes lény, ennyiben a teológiában tanulmányozott istenfogalomnak megfeleltethető Avicenna álláspontja, de az ezzel összekötött emanáció leírása már nem, mert az a neoplatonikus filozófia vizsgálódásainak a tárgya.

3. Test és lélek

Avicenna szerint bár a test és a lélek különböző természetűek, mégis az élőlények élete során összetartoznak, és együtt kell működniük. A testnek, hogy éljen, szüksége van az öt szervező és fenntartó lélekre. Az anyag élő állapotának alapelvét Avicenna a görög filozófiából jól ismert négy elem tanának segítségével magyarázza. Az élőlények testét alkotó föld, víz, levegő és tűz nem önmagukban, hanem a bennük lévő minőségek és sajátos keveredésük által kapcsolódnak az életfunkciókhoz. Mindegyik elemnek megvan a sajátos funkciója: a levegő a légzéshez nélkülözhetetlen, a föld-elem feladata a testrészek egybetartása és a test állandóságának biztosítása, a víz a testnedvekkel összeköti a test legkisebb egységeit, és táplálékot szállít mindenhová, illetve az anyagcserét teszi lehetővé, a tűz a testhőmérséklet fenntartását szolgálja. A négy elem mindegyike sajátos minőséget képvisel, kölcsönös egymásra hatásuk okozza a különböző egyensúlyi állapotokat, az eltérő tem-

¹¹ Avicenna: *Isbarat*, id. kiad. III, 214. Avicenna: *Kitáb al-Naját*, 256.

peramentumokat és a hajlamokat a test egyes szerveinél.¹² Avicenna szerint nem véletlen, hogy milyen lélek kapcsolódik egy adott testhez. Az emberi testek a négy elem (föld, víz, levegő, tűz) egyénenként eltérő keverékei, az elemek aránya meghatározza, hogy az elemekhez tartozó erők milyen temperamentumot alkotnak. Az emberi léleknek meghatározott testhez van vonzódása (*nizā*), ahhoz illik. Egy lélek egy testhez tartozik, alapfeladata, hogy az élőlény fennmaradását biztosítsa. Ezen felül amilyen testi adottságok vannak az adott emberben, annak (vagyis a *species*-nek) megfelelően képes a lélek az élő test életét tökéletesíteni.¹³

Arisztotelész a testtől független lélek létezését nem fogadja el, a test és lélek viszonyát a hajózásból vett metaforával illusztrálja: A lélek (*entelekeia*) a formája a testnek, úgy irányítja, miként a kormányos a hajót. Avicenna lélekfilozófiai fejtegetéseiben csak kiindulásként hagyatkozik Arisztotelész írásaira; amint részletekbe menően tárgyalja a lélek egyes képességeit, a képzelet és a megértés viszonyát, önálló, a görög bölcstől eltérő nézeteinek ad hangot. Szembeszökő különbség, hogy Avicenna az emberi lelket a testtől lényegében különböző, független, ön-tudatos, halhatatlan szubsztanciának írja le enciklopédikus művének (*Kitáb al-Shifā*) ezzel foglalkozó fejezetében és ennek általa írt rövidített változatában, a *Kitáb al-Naját-ban*.

Avicenna tehát elhatárolódik Arisztotelésztől a lélek és test viszonyának kérdésében. Míg a görög bölcse szerint az *entelekeia* mint forma nem létezhet a testtől elszakadva, addig Ibn Sina gondolatrendszerében az Aktív Intelligenciától származó, szellemi természetű emberi intelligencia függetlenedhet a testtől, az ember értelmes lelke ekként nem szűnik meg a test halálával. Ibn Sina számára a lélek nem azonos az élet elvével, a test formájával, vagyis nem pusztán aktualizálja azt a potenciát, ami a testben megvan, szerinte ugyanis anyagból nem keletkezhet a lélek.¹⁴ A bölcselet történetében – így Avicenna számára is – megkerülhetetlen kérdés az emberi lélek alapjellegének meghatározása, önálló szubsztancia mivoltának bizonyítása vagy cáfolata. Avicenna ezt egy olyan gondolat kísérlet segítségével bizonyítja, amely meggyőző arról, hogy az öntudat a testtől függetlenül is létezik, és nem testi jellegű.

Képzeli el, hogy valaki felnőttként teremtdött, és légüres térben lebeg (zuhan – *yahwa*), nem érzi a levegő ellenállását. Nincs érzete sem a testéről, beleértve belső szerveit, agyát, vérkeringését, végtagjait, sem a testi világról, és nincsenek emlékei. Vajon tudja-e ez a valaki, hogy létezik? Avicenna azt állítja, hogy még egy ilyen extrém esetben is van az illetőnek ön-tudata, vagyis tudása saját létezéséről (*mawjūda*), még ha semmi egyébről nincs is. Vagyis önmagunk létezéséről akkor is van ismeretünk, ha feltesszük, hogy annak hosszáról, szélességéről vagy vastagságáról semmit sem tudunk, így akár azt is feltételezhetjük, hogy azok nincsenek

¹² Avicenna, *The Canon of the Medicine*, AMS Press, New York, 1973, 44 sköv.

¹³ Avicenna: *Salvation*, I, 318.2–4. *Avicenna's Psychology*, I.1, 5.3–6.

¹⁴ RAHMAN, Fazlur: *Avicenna's Psychology: An English translation of Kitáb al-Naját Book II, Chapter VI with Historico-Philosophical Notes and Textual Improvements on the Cairo Edition*, Westport, Connecticut, Hyperion Press, 1981.

is, következésképpen a testi létezők (pl. a végtagjaim) nem feltételei, nem részei önmagam létezésének (ön-tudatomnak). Avicenna logikai következtetése, hogy ami megerősítést nyert, az különbözik attól, ami nem nyert megerősítést. Az önmagunkról való tudat (szellem, lélek) léte megerősítést nyert, de egyúttal az is, hogy a testiek nem feltételei ennek, továbbá a tőle különböző testiek léte nem lett megerősítve, akkor a lélek-öntudat (*al-nafi*) is különbözik a testtől (*al-jism*).¹⁵

4. A lélek képességei

Avicenna lélektani nézeteinek ismertetése előtt annyit indokolt előrebocsátani, hogy a nagy muszlim bölcslő a lelki képességek, különösen a belső érzékek vagy készségek esetében azok felosztása, feladata és működése tekintetében műveiben több-kevesebb eltéréssel tárgyalja e kérdéseket.¹⁶ Avicenna a lélekről kialakított nézeteiben annyiban támaszkodik Arisztotelészre, hogy osztja a görög bölcshármas csoportosítását a lelki képességek tekintetében. Az emberi lélek szerinte is minden élőlényrel – így a növényekkel is – osztozik legegyszerűbb funkcióiban, s ezek: a szaporodás, táplálkozás és növekedés. A második csoportba sorolható lelki funkciók: a mozgató és érzékelő képesség, ezekre az állatok is képesek. Avicenna azonban már ezen a szinten eltér nemcsak Sztageira híres szülöttének nézetétől, de Arisztotelész lélektani műveinek kommentátorától, Aphrodisziaszi Alexandrosztól és Galénosztól, Philoponosztól is.

Avicenna az öt külső érzék mellett ugyanis feltételezi a belső érzékek (*hawâss bâtinah*) létét, és leírja szerepüket a lelki folyamatokban, ami az Arisztotelész filozófiájában még egységesen a *phantasia* fogalmával jelölt képesség tovább bontása, kidolgozása, amint azt az *al-Tâliqât* című művében maga erősíti meg. Avicenna némileg eltérő értelemben használja a fantáziához kapcsolódó fogalmakat, mint a görög filozófusok. Avicenna elméleteire görög filozófusok mellett orvosok nézetei is hatást gyakorolhattak,¹⁷ így pl. Ali Ibn al-Abbasé, aki a galénoszi orvoslásból ismert vezérlő lélekrész (*hégemonikon*) képességeit három csoportba osztotta, és a különböző agyterületek aktivitásával kapcsolta össze. Az elülső agykamrába helyezte a külső érzékek adatait egyesítő képalkotó képességet (képzelőerő, mint a görög *phantasia*), a középső agykamrában található szerinte a képzetek kezelését végző képesség (megfelelője hozzávetőleg a görög *dianoia*, ill. a latin *cogitatio*), végül a hátulsó agykamra a székhelye az érzékekből származó emlékezetnek (*memoria*). Avicenna az elméleti orvosi ismereteket a természettudományok csoportján belül

¹⁵ MARMURA, Michael: „Avicenna’s ‘Flying Man’ in Context”. *The Monist* 1986/69. 387–390.

¹⁶ GOICHON, Amélie-Marie: *Lexique de la langue philosophique d’Ibn Sina*, Paris, Desclée De Brouwer, 1938, 118–119.

¹⁷ HALL, Robert: „Intellect, Soul and Body in Ibn Sina: Systematic Synthesis and Development of the Aristotelian, Neoplatonic and Galenic Theories”. In McGinnis, Jon – Reisman, David (szerk.): *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam*, Leiden, Brill, 2004, 62–87.

helyezte el, a fizika pedig a filozófia elméleti részébe tartozik.¹⁸ A belső érzékek kötődnek mind a külső érzékek működéséhez, mind az alacsonyabb szintű értelmi tevékenységhez. A továbbiakban Avicenna belső érzékekről (lelki képességekről) kialakított nézeteinek összefoglalása következik, hogy az Istenismeret, prófécia valamint a filozófiai érvek helyét és szerepét Avicenna gondolatrendszerében valamilyest elhelyezni és értékelni tudjuk.

4.1. A belső érzékek

4.1.1. *Al-biss al-mustarak* a neve annak a képességnek, amit Avicenna rendszerint elsőként vizsgál a belső érzékek tárgyalásakor, s ez hozzávetőleg megfelel a *phantasia* kifejezésnek, számunkra mindenesetre ismertebb megnevezése e készségnek a *sensus communis*. Ezzel kapcsolatban nemcsak az arisztotelészi lélekfilozófiai vizsgálódásokra, hanem a sztoikusok fogalmára is utalnunk kell. A *sensus communis*, a sztoikusoknál *koiné aisthesis* (κοινή αἴσθησις), olyan „összérezékelést” jelent, amely révén önmagunkat érzékeljük. A belső érzékek fogalmát pedig Aphrodisziaszi Alexandrosz használta, szembeállítva a külső érzékekkel. Az első ezek közül a *sensus communis*, amely elkülönül mind a külső érzékszervektől, mind az értelemről, de mindkettővel együttműködik. Ez az öt külső érzékszervben keletkezett és általuk továbbított egymástól független érzet-adatokat összeköti, és belsőleg koordinálja, hogy az észlelt tárgyról egységes képet kapjunk. Ennek segítségével vagyunk képesek az egyedi fizikai tárgyak közös jellemzőit (pl. alak, mozgás) felismerni, és megkülönböztetni, azonosítani az egyes tárgyakat. A *sensus communis*-nak nincsen külön érzékszerve, ez belső lelki készség, és nem képes megőrizni az érzéki formákat, amelyeket befogad. A múltbeli érzéki benyomások emlékeit köti a jelenbeli szituációkhoz, hogy azokat meg tudjuk ítélni.¹⁹

4.1.2. A második belső érzék illetve lelki képesség a passzív imagináció (befogadó képzelet), *al-musawwira*. Ez a *sensus communis* által egységesített érzéki formákat megőrzi, azokat képes megjeleníteni akkor is, ha az észlelt tárgy éppen nincs jelen. Ez az emlékképet létrehozó belső képesség, ennek segítségével van képzetünk olyasmiről, ami nincs jelen, és ezért nem lehet közvetlen testi észlelésünknek a tárgya. Avicenna néha *al-khayal*-nak nevezi, utalva arra, hogy ez is imagináció, de egy sajátos értelemben.²⁰

4.1.3. A következő belső érzék az aktív imagináció (tevékeny képzetalkotó képesség), a szorosabb értelemben vett képzelőerő, ami képzetek alkotására és kombinálására alkalmas. Az állatoknál ez érzéki képzelőerő, az embernél az értelemmel, annak alárendelten is működhet. Ez teszi lehetővé a megjelenített, memorizált

¹⁸ GUTAS, Dimitri: „Medical Theory and Scientific Method in the Age of Avicenna”. In Reisman (szerk.): i. m. 145–163.

¹⁹ RAHMAN, Fazlur: *Avicenna*, 31, Kitáb al-Naját 163; WOLFSON, Harry A.: „The Internal Senses in Latin, Arabic and Hebrew Philosophical Texts”. *Harvard Theological Review* XXVIII, 1935/2, 69–133.

²⁰ MCGINNIS, Jon: *Avicenna*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 110.

dolgok összekapcsolását, illetve elemeinek szétválasztását, új képzetek kialakítását. A belső érzékek tárgyalása során Avicenna világossá teszi, hogy ugyanaz a lelki képesség, „belső érzék” működhet az állati lélekben (*mutakhayyila* – összetevő képzelőtehetség), de csak az emberi lélekben működve ezt nevezi fontolgató (kognitív) képességnek (*al-mufakkira*).²¹

4.1.4. A negyedik belső érzék a becslő képesség, megítélés; Avicenna több kifejezést használ erre: *wahm*, *al-quwa*, *at-tawabbum* (latin: *vis estimativa*). Ez az érzékelés tárgyának szándékait szinte meglátja, pl. a bárány a farkas alakját látva érzékeli a benne rejlő veszélyforrást is. Ez a lelki készség mintegy érzékeli tárgyának szándékát, és képes azt a lényeges vonását megragadni, amely az észleltet a többi tárgytól megkülönbözteti. Ez a készség megvan az állatokban és az állatokéhoz hasonló funkciót végző ember lelki képességében is, de az embernél nemcsak fizikai, hanem logikai tárgya is lehet. E lelki képesség megfelelő működése feltételezi más belső érzékek együttműködését.²²

4.1.5. Megőrző-megtartó képzelőtehetség. Ez a becslő-megítélő képesség által azonosított intenciók emlékeit őrzi, illetve a képzelőerő és a megítélő képesség működése során keletkező képzeteket, benyomásokat tárolja, elemzi, és jelentést ad nekik, de észbeli tevékenységet nem végez (*al-háfiza*, *al-dhakirah*, a skolasztikában: *virtus recordativa*). Csupán előkészíti, készenlétben tartja a képzeteket, ha vissza akarunk emlékezni valamire, azt tartja meg, ami emlékeztet valamire (*reminiscencia*). A belső érzékek működése összekapcsolódik, gyakran egymásra épül. Például, ha egy érzéki képzet megjelenik a *sensus communis*-ban, az közvetíti a formamegőrző képességnek, ahol megőrződik addig, amíg a becslőképesség elő nem hívja.²³

4.2. A belső érzékek és az értelmi képességek működése

A lelki képességek (külső és belső érzékek) fölosztásának alapja, hogy a megismerés szempontjából milyen tárgyat észlelnek. A külső érzékek a formákat ragadják meg közvetlenül, a formák az észlelés olyan tárgyai, amelyeket a külső érzékek közvetlenül ragadnak meg, és aztán azok közvetítésével a belső érzékek is észlelik. A fogalmi tartalmakat (szükségszerű következmény, mellékjelentés) a külső érzékek sohasem észlelik közvetlenül, mert ezek nem-érzéki jellegzetességek.

A képzetekkel összefüggő lelki készségek (a képzetek előhívására, megőrzésére, illetve képzetek alkotására szolgáló képességek) fontos előkészítő szerepet töltenek be a megértésben, tudásszerzésben, hiszen ezek prezentálják a képzeteket az in-

²¹ Avicenna: *Kitáb al-Shifá* 45; Avicenna: *Isbárát* 125.

²² BLACK, Deborah: „Estimation (*wahm*) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions”. *Dialogue* 1993/32. 219–58.

²³ Avicenna: *Psychology* III.8, 153.10–14 (Rahman 1981); DI MARTINO, Carla: „Memory and Recollection in Ibn Sina’s and Ibn Rushd’s Philosophical Texts Translated into Latin in the Twelfth and Thirteenth Centuries: A Perspective on the Doctrine of the Internal Senses in Arabic Psychological Science”. In Lagerlund, Henrik (szerk.): *Forming the mind: Essays on the Internal Senses and the Mind/Body Problem from Avicenna to the Medical Enlightenment*, Dordrecht, Springer, 2007, 17–27.

tellektus számára. Avicenna szerint a tudás absztrakciós folyamat eredménye, az érzékelés során a tárgy formáját észleljük és nem az anyagát, a matéria ilyenkor figyelmen kívül marad. Az absztrakciós folyamat következő szintje a képzelet, mivel a képzelőerő olyasmit is képes észlelni, aminek nincs anyaga. Míg az észlelés nem mentes az anyagtól, addig a képzelőerő mentes lehet az anyaggal való közvetlen kapcsolattól. Az absztrakció ennél magasabb szintje a fogalomalkotás, mivel a fogalom megkülönböztetés nélkül vonatkozik a *species* minden tagjára, teljesen elvonatkoztat annak sajátosságától, különösségétől, és ezáltal univerzális (egyetemes).²⁴ Az ember lelki és értelmi képességei Avicenna filozófiája szerint hierarchikus rendet alkotnak. Legfőleg az aktív intellektus, alatta a habituális értelem (*intellectus in habitu*), ez alatt a potenciális (materiális) intellektus, ez alatt a gyakorlati értelem, alatta a belső érzékek, a becslőképesség, az emlékezet, a képzelőerő, a *sensus communis* és ezek alatt a növényi lélek rész képességei: a szaporodási, a táplálkozó és a növekedési képesség.

4.2.1. Képzetek és megértés

A megértést előkészítő és az intellektussal való együttműködés leírására Avicenna bevezeti a kognitív lelki képesség (*mufakkira*) fogalmát. Ez a csak az emberekben működő lelki képesség (*ashya mutakhayyila*) megfelel annak a belső érzéknek, ami megvan az állatokban is, de azok nem képesek ezt az intellektushoz kötve elvont tudás megszerzésének szolgálatába állítani. Avicenna kapcsolatot tételez fel a képzetalkotás és a megértés között.

A *mufakkira* a képzetek megőrzésére szolgáló lelki képesség által megőrzött képzeteket dolgozza fel és alkot belőlük újakat, ez bizonyos szempontból még testi jellegű (az agy bizonyos területéhez köthető) készség, önmagában nem intellektuális, csak kapcsolódik az intellektus működéséhez. A belső érzékek közül a becslő és a fontolgató képesség úgy működnek, hogy a racionális képességek területén avatkoznak be, ami azért problémás, mert nyitva hagyja a kérdést, hogy a tisztán racionális, anyagtól független lelki működés miként képes kapcsolódni a testi érzékelés adatait kezelő belső érzékekhez.

A legtöbb embernek előzetes tanulásra és képességei gyakorlására van szüksége, hogy lelke előkészülhessen az intellektuális ismeretek megszerzésére, amit egyébként a megfelelően előkészült léleknek az Aktív Intelligencia biztosít, de néhány kivételezettnek oly csodás intuíciónak képessége van, hogy közvetlenül képes elvont tudás megszerzésére, logikai következtetés végeredményének azonnali megragadására. Avicenna az ilyen intuitív intellektust „szentnek” (*aql qudsi*) nevezi, az Aktív Intelligenciát pedig ilyen összefüggésben Szent Szellemnek (*al-rûb al-qudsi*).²⁵

²⁴ RAHMAN (1981): 38. skk.

²⁵ *Kitáb al-Shifá*, 235; MCGINNIS (2010): 117–142.

4.2.2. Az intellektus

Avicenna gondolatrendszerében a tiszta intelligencia (*‘aql mahz*) Isten, aki ezért az emberi intelligencia végső és legmagasabb rendű tárgya. Avicenna szerint az ember megkülönböztető jegye a megismerő képesség, intelligencia, a tudományos ismeretszerzés képessége. Az ember képes felfogni az univerzálisat, képes minden anyagtól elvonatkoztatott fogalmakat alkotni, bizonyítást végezni. Ezekre az intellektus képes, tehát ennek működése sajátosan emberi, az intellektus lelki erő, képesség. Az emberi intellektus két vonatkozása a gyakorlati és az elméleti. A gyakorlati intellektus az ember testi jólétével is foglalatoskodik, ennek során mérlegeli a körülményeket. Az intellektus gyakorlati vonatkozású működése határozza meg azt is, hogy erkölcsileg mi a jó és mi a rossz.²⁶

A másik vonatkozás a teoretikus, ami romolhatatlan, nem-anyagi, halhatatlan. A teoretikus intellektusra benyomást tehetnek az anyagtól elvonatkoztatott univerzális formák. Avicenna megkülönbözteti a belső erőket (lelki készségeket) az értelem-erőktől, az intellektus képességeitől, annak fokaitól. A belső érzékek önmagukban a biztos ismeretet, végső igazságokat maguktól elérni nem tudják, megelőzik az értelmi megismerést, együttműködnek az értelmi képességekkel. A belső érzékek hatása, hogy előkészítik, segítik a lelket, hogy magasabb rendű célját, vagyis az univerzális intelligenciák befogadását lehetővé tegyék. Ezek az intelligibilis eszmék nem a képzetből való elvonatkoztatással keletkeznek, hanem az univerzális *intellectus agens*-ben vannak. Ezek formálják át a passzív, potenciális intellektust megszerzett értelemmé (*‘aql mustafād – intellectus in habitu*). Ezen a fokon az intellektus egyesül eszmei (intellektuális) tárgyával.

Avicenna egyfajta köztes lépcsőfokot tételez fel az intellektuális folyamatban, ezt habituális megértésnek (*intellectus in habitu – al-‘aql bi’l-malakah*) nevezi. Ezen a fokon az intellektus az általa hozzáférhető ismereteket nem használja, nem tárolja, ezért azok számára csak lehetőségek (potenciális ismeretek) maradnak az *Intellectus agens*-ben. Az *Intellectus agens* a forrása a megismerhető formáknak e Földön, és annak is, hogy képesek vagyunk megérteni, befogadni azokat. Úgy hat, miként a Nap: megvilágítja mind az értelmi folyamat alanyát, mind annak tárgyát, jelen van az intellektuális fejlődés minden szakaszában.²⁷

4.2.3. Tudás, megismerés

Az aktív imagináció, amit Avicenna kognitív képességnek is nevez (*al-mutakbayyila*) olyanfajta képzelőerő, ami képzetek alkotására és kombinálására alkalmas; ez az állatoknál érzéki jellegű, az embernél az értelemmel, annak alárendelten is működhet, ilyenkor *al-mutafakkira* a neve. Ez teszi lehetővé a megjelenített, memorizált dolgok összekapcsolását, illetve elemeinek szétválasztását, új képzetek kialakítását.

²⁶ Avicenna intellektus-elméletéről és annak neoplatonikus vonatkozásairól I. ACAR, Rahim: „Intellect versus Active Intellect: Plotinus and Avicenna”. In Reisman (szerk.): i. m. 69–91.

²⁷ DAVIDSON, Herbert A.: *Alfarabi, Avicenna, and Averroes on Intellect: Their Cosmologies, Theories of the Active Intellect, and Theories of Human Intellect*, Oxford, Oxford University Press, 1992, 74–126.

Arisztotelész szerint az emberi intellektus a formákat gondolja el a képzetekben, amelyeket a képzelőerő jelenít meg számára, és ennek során azonos lesz e formákkal anélkül, hogy eközben maga megváltozna. Avicenna filozófiájában az összetevő képzeterő mint belső érzék fontos szerephez jut ebben a vonatkozásban.

Ugyanezt a képességet az embernél kognitív képességnek (*mufakkira*) nevezi. Avicenna szerint e képesség arra irányul, hogy minden tökéletesen el legyen rendezve az aktív intelligenciával való kapcsolathoz. A kognitív képesség segít az embernek a magasabb intellektuális szint elérésében, ezáltal az emberi intellektus a kozmikus hierarchia magasabb szintje felé törekszik. A kognitív képesség fogalmazza meg a szillogizmusok következtetéseit, amikor a középső terminust az aktív intellektus emanációjából elkülöníti. Mivel a kognitív képesség alkot a kifejezésekből állításokat, és von le azokból következtetéseket, ezért a tévedésekért e képesség és nem az aktív intelligencia a felelős. Ha el akarunk gondolni valamit, a kognitív képességnek a megfelelő képzetet kell megjelenítenie, ami képessé teszi, előkészíti a lelket az aktív intelligenciához való kapcsolódásra. A lélek ezért képes az aktív intelligencia emanációját befogadni és elgondolni az adott gondolatot. Ha az emberi értelem egyszer már kapcsolódott az aktív intellektushoz és megtanult egy gondolatot, akkor nincs többé szükség arra, hogy a kognitív képesség helyreállítsa, újra előkészítse a kapcsolatot a gondolat újragondolása érdekében.

Az aktív intellektusból kiáradó gondolat absztrakt, a kognitív képesség önti ezt szavakba, alakítja ki ebből a terminusokat, és von le következtetéseket. Avicenna filozófiájában a kapcsolat az aktív intelligenciával és az ezáltal megszerzett tudás (intelligencia) mindennaposnak számít (szemben al-Fárábival, aki számára ez a fajta egyesülés az intellektus fejlődésének megkoronázása). Az aktuális gondolat elgondolásakor az emberi lélek kapcsolódik az aktív intelligenciához, és birtokába jut a megszerzett intelligenciának, függetlenül attól, hogy hol áll az illető a tökéletesedés útján. Az aktív intelligenciával való kapcsolat oka és nem okozata az elsajátított (megszerzett) intelligenciának. Az ilyen kapcsolódás folytán az aktív intelligencia emanációjának befogadása adja az aktuális intelligibilis gondolatot (ami a megszerzett intelligencia). Avicenna szerint az aktív intelligenciával való kapcsolat elégtelen a valós egyesüléshez.²⁸

5. A prófétai tudás

A prófétaág jellemzőit, a prófétától elvárt kiváló tulajdonságokat Avicenna több művében is tárgyalja, ám kisebb-nagyobb eltérésekkel és más-más összefüggésben: olykor rendszerességre törekedve, máskor különböző fejezetekben, néhol pedig részekre bontva vizsgálja e kérdéseket.²⁹

²⁸ Avicenna, *Kitáb al-Naját* 54,86; DAVIDSON (1992): 74–126.

²⁹ A következő művekben: *an-Nagat*, *as-Sifa*, *al-Hikma al – masriquiya*, *al-Hidaya*, *al-Isarat wa-t-tanbi-bat*. Ld. AFIFI AL AKITI: „The three properties of prophethood”. In MCGINNIS, Jon – REISMAN, David

Avicenna a prófétálás lélektani-filozófiai, korának mércéje szerinti tudományos igényű magyarázatára törekedett. Szerinte prófétai tulajdonságokkal nem kizárólag az (őszövétségi) próféták rendelkeztek. Akad, aki születésétől fogva, és van, aki valamiféle képzés által rendelkezik e tulajdonságok valamelyikével, vagy akár mindegyikkel, de mindenki igen különböző mértékben. Avicenna azonban leszögezi, hogy a prófétának mindhárom tulajdonságban tökéletesnek kell lennie. Ezeket a következők szerint foglalhatjuk össze:

(1) Az első tulajdonság a képzetalkotó képességhez kötődik, ezzel természeti adottságként rendelkeznek a jósök, jóvendőmondók;

(2) a második tulajdonság az ismeretek, tudás megszerzésének rendkívüli módja, a prófétán kívül a génusz természetétől fogva rendelkezik e képességgel, ez összefügg az intuíció-élelítés kérdésével;

(3) a harmadik tulajdonság az emberi lélekkel mint egésszel függ össze (kapcsolódik a mozgató képességhez – *muharrika*). A szentek és a mágusok rendelkeznek még e képességgel természeti adottságként.

A próféta egyik kiválósága tehát a tudás megszerzésének rendkívüli módja, amely Avicenna mint filozófus szempontjából különös jelentőségű. Avicenna filozófiájában a tudás és megértés az, amikor az értelem befogadja a tárgyat mint eszmei objektumot, vagyis a fogalmat. Az emberi értelemnek természetes hajlama van fogalmak befogadására, de ez egyénenként különböző: egyesek lassabban, mások gyorsabban, akár azon nyomban felfogják valaminek a lényegét. Ha ez a hajlam vagy képesség különösen erős, akkor nevezi Avicenna ezt intuíciónak, más néven élelítésnek. Ez a képesség, bár nem tartozik az ún. belső érzékek közé, annyiban hasonlítható hozzájuk, főleg a becselő képességhez, hogy születéstől fogva adott, és spontán módon működik. Ennek segítségével képes valaki egy szillogizmus középső terminusát közvetlenül felismerni.³⁰

A prófétákban az intuíció képessége oly erős, hogy előzetes képzés nélkül is használni tudják, szélsőséges esetben pedig az intuitív élelítés oly fejlett bennük, hogy képesek valamely tudomány teljes tartalmát azonnal megismerni, anélkül, hogy tanulták volna. Avicenna az intuíciót nem a belső érzékek működésének tulajdonítja, hanem az Aktív Intellektusból kiáradó erőkhöz való kapcsolódási képességgel magyarázza. Az élelítési képesség legfelső foka arra tesz képessé valakit – ezek a próféták –, hogy az ilyenkor tapasztaltak hangok és víziók formájában mintegy „elárasztják” az összetevő képzeletet. A próféta mintegy az univerzális oksági rendet ismeri meg közvetlenül.

Avicenna magyarázatában figyelemreméltó, hogy a prófétálás esetében hangsúlyozza a lélek felkészültségét és a testben az elemek-testnedvek megfelelő arányának

(szerk.): *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Mediaeval Islam*, Leiden, Brill, 2004, 193.

³⁰ Az intuícióhoz „*hads, dbaká*” (gör. *anchinoia*) l. Avicenna, 248. 12–13. ROSENTHAL, Franz: *Knowledge Triumphant. The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden–Boston, 2007, 67–68, 173–181. Avicenna próféciáról vallott nézetei tekintetében Afifi al Akiti idézett művén túl. RAHMAN, Fazlur, *Prophecy in Islam*, London (1958):, 30–91; DAVIDSON (1992): 116–123.

fontosságát, hogy valaki részesülhessen egy prófétának adott kinyilatkoztatásban. A megfelelően ráhangolódott, rendkívüli prófétai lelket nevezi Avicenna „szent lelkületnek” (*aql quds*).

Avicenna *Abwal an-Nafs* című művében azt állítja, hogy a próféta a második tulajdonság tökéletességében osztozik a filozófussal, ugyanakkor különbözik tőle az első tulajdonság tekintetében. Az első tulajdonságbeli tökéletességre Avicenna a természeti (természetszerű) jós, jóvendőmondó (*ayb*) példáját hozza fel, aki kapcsolatban van a mennyei (égi) szférák lelkeivel. Aki a második tulajdonságban tökéletességre jut, annak többé nem lesz szüksége emberi tanítóra, géniusz lesz belőle és mások kiváló tanítója. A harmadik tulajdonság tökéletes formája, ha valaki képes csodás tetteket végrehajtani, amint azt a szentek példája mutatja, illetve Avicenna szerint hasonló képességgel rendelkeznek, csak rosszra használják ezen adottságukat a család bűvészek, gonosz varázslók is.

Önéletrajzi írásában Avicenna úgy ítéli meg, hogy ő maga két ilyen tulajdonságban volt kiváló, nevezetesen az erős lélek (mozgatóerő) és az intellektuális képességek tekintetében, amennyiben a szillogizmusok igazságaira könnyedén és közvetlenül szert tett. Ugyanakkor nem számol be arról, hogy (prófétai) látomásai lettek volna, vagy esőt tudott volna előidézni. Ő maga nem is igényelte, hogy prófétának tartsa bárki; mikor egy tanítvány erről kérdezte, kifejezetten elhatárolta magát a próféta megtisztelő címétől. A prófétának mindhárom, egymástól elkülönülő tulajdonsággal rendelkeznie kell. Avicenna gondolatvilágában a filozófia és a teológia kérdései gyakran szorosan összekapcsolódnak, többnyire bölcselőként sem függetleníti magát a vallástól. Ennek egyik megnyilvánulása, amikor hívő muszlimként vallja, hogy a prófétákat magasabbra kell értékelni, mint a filozófusokat, és természetesen a Prófétát a legmagasabbra. A próféta hármas jellemzőjének elméletét Avicenna dolgozta ki, és még olyanok is átvették tőle, mint al-Ghazali, aki egyébként néhány kérdésben határozottan eltérő álláspontot képviselt, és gyakran vitakozott Avicenna tanaival. Az első jellemző tekintetében Avicenna maga is merített muszlim bölcselők műveiből, al-Fárábitól bizonyosan, aki szerint a legmagasabb emberi szintet az erőteljes képzelőerő (képzetalkotó képesség, képzelőtehetség) teszi lehetővé. A próféta jövőbeli eseményekről és isteni dolgokról kap kinyilatkoztatást az Aktív Intelligenciától.³¹ Avicenna csak kiindulásként használja al-Fárábi nézetét, a továbbiakban a próféta megkülönböztető jegyét az *'aql qudsi* adja (ami belső érzékek, lelki képességek által működik). Avicennánál a próféta intellektuális magyarázatot kap, magát a jelenséget sokkal inkább eszmei természetűnek, észbeli képességhez köthetőnek tekintette, mint elődei. Ezt mutatja, ha összehasonlítjuk al-Ghazalival, aki több művében is átveszi Avicenna felosztását és magyarázatait, de helyettesíti ezeket saját terminusaival, a három prófétai tulajdonságot (*khajál* – képzelet, *aql* – ész és *hiss* – érzékelés) pedig csodálatosnak, egyszóval nem minden emberben meglévő lehetőségnek, képességnek tartja.

³¹ Al-Fárábi az *aql fa'ál*, *ruh amin*, *ruh*, *al-quds* kifejezéseket használja, ekként az Aktív Intelligencia megfeleltethető, a „Szent Szellem”-nek.

6. *Avicenna és a skolasztika*

Avicenna a középkori nyugati filozófiában műveinek fordítása révén a tizenkettődik század közepétől (legalább látens módon) jelen volt,³² még ha nem is beszéltek róla oly zajosan és látványos formában, általánosan elfogadva egyfajta „avicennizmus” létét, mint azt szinte magától értetődően teszik Averroës (Ibn Rusd) hatását elemezve – illetve a „latin averroizmus” és az ezzel kapcsolatos filozófiai és teológiai viták, egyházi elítélések, valamint a muszlim filozófia jelentőségének mérlegelésekor.³³ Averroës sok tekintetben lekötelezettje volt Avicennának, néhány probléma kutatásában az ő nyomdokain haladt, más kérdésekben pedig kritikusa volt. A skolasztikában is érzékelték álláspontjaik különbözőségének jelentőségét, és a kettejük közti választás (vagy elvetés) tudatos volt, a keresztény teológia-filozófia más-más szempontjait szem előtt tartó megfontolásokon alapult. Miután latin fordításban hozzáférhetővé váltak főbb művei, Avicenna figyelemreméltó vitákat és új elgondolásokat inspirált a skolasztikában, hatását a muszlim gondolkodók közül a rákövetkező évtizedekben Nyugaton csak Averroës múlta felül, ám érdekes módon a muszlim világban a filozófia klasszikus korszakát követően kettejük értékelése ennek fordítottjaként alakult: ott Avicenna tett szert egyre nagyobb tekintélyre. Avicenna hatása a skolasztikában számos teológus illetve bölcselelő esetében Augustinus tanaival összekapcsolva jelentkezett, a kettejük gondolatvilágában közös neoplatonikus elemeknek köszönhetően.³⁴

A továbbiakban röviden utalok Avicenna néhány, a jelen cikkben tárgyalt gondolatának a nyugati világban történt fogadtatására. A lélektan területén Avicenna elméletei hosszantartó, a tizenharmadik század első harmadától a tizenhatodik századig ívelő, komoly visszhangot váltottak ki. A lélek meghatározásáról, a képességek rendszeréről, az agyi tevékenységről, az érzékek – képzetek – ész szerepéről és egymáshoz való viszonyáról kifejtett téziseit illetve a „lebegő ember” gondolkodási módját teológusok és a szabad művészetek művelői vagy átvették, vagy vitatkoztak e nézetekkel. Mindezek közül a belső érzékek és az intellektus jellegéről, fokozatairól

³² BERTOLACCI, A: „On the Latin Reception of Avicenna’s Metaphysics before Albertus Magnus: An Attempt at Periodization”. in Hasse, D. N. – Bertolacci, A (szerk.): *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna’s Metaphysics*, Berlin / Boston, de Gruyter, 2012, 197–223; HASSE, D: *Avicenna’s „De Anima” in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul, 1160–1300*, London / Turin, The Warburg Institute, 2000.

³³ Az „avicennizmus” l. GILSON, Etienne: „L’augustinisme avicennisant”. *Archives d’Histoire*, IV. kötet, 1929; DE VAUX, Roland: *Notes et textes sur l’Avicennisme latin aux confins des XIIe-XIIIe siècles*, Bibliothèque Thomiste, no. 20, Paris, Vrin, 1934; GOICHON, Amélie M.: *La philosophie d’Avicenne et son influence en Europe médiévale*, Paris 1951. Jolivet tagadja bármilyen „latin avicennizmus” létét. Ld. JOLIVET, Jean. „The Arabic Inheritance”. In Dronke, Peter (szerk.): *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 113–148.

³⁴ KISCHLAT, Harald, *Studien zur Verbreitung von Übersetzungen Arabischer Philosophischer Werke in Westeuropa 1150–1400*, Münster, Aschendorff, 2000; BUTTERWORTH, C. E. – KESSEL, B. A. (szerk.): *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, Leiden, Brill, 1994.

szóló nézeteit a skolasztika olyan mértékadó gondolkodói tárgyalták műveikben, mint Aquinói Tamás, Albertus Magnus, Roger Bacon.³⁵

Avicenna gondolatainak hatása már műveinek fordítója, Dominicus Gundissalvus *De processione mundi* című művében kimutatható, amennyiben különbséget tesz Isten, az egyedüli önmagától szükségszerűen létező és a teremtmények mint pusztá lehetséges létezők között.³⁶

Az isteni dolgokról szóló prófétai híradás természetének avicennai magyarázata ellenkezést váltott ki Aquinói Tamás részéről annyiban, hogy szerinte nem az emberi lélek (előkészületén), hanem kizárólag Isten szabad döntésén múlik, hogy valaki szert tehet-e ilyen rendkívüli ismeretekre (*Thomae Aquinatis: Summa theologiae Secunda secundae partis, questio 171.*). A szellem/lélek anyagra gyakorolt hatásának lehetősége és mikéntje az ókori és középkori gondolkodók számára alapvető filozófiai kérdés, ez áll a csodák magyarázat-kísérleteinek hátterében is. Avicenna lehetségesnek tartja az efféle hatást, s ezért az anyagi világban észlelhető bizonyos váratlan hatásokat is annak tudja be, hogy egyeseket testi-lelki tökéletességük képessé tesz arra, hogy pusztán akarata erejével testi hatást érjenek el, akár a környezetükben is változást indítsanak el, közvetlen fizikai kapcsolat nélkül. Aquinói ezzel szemben határozott a tekintetben, hogy az igazi csodákra csak Isten képes (*Summa Theologiae, Ia 117.a 3*).³⁷

Halesi Sándor tanítványa és munkatársa, Johannes de Rupella a *Lélek különböző képességeiről* szóló traktátusában Avicenna fejtegetéseire emlékeztetően három részre osztja fel az intellektuális megismerés szakaszait, és azokat az arisztotelészi logika figyelembevételével *intellectus potentialis*, *intellectus principiorum*, és *intellectus conclusionum* terminusokkal jelöli. További hasonlóság, hogy ő is feltételezi az emberi elmétől független aktív intellektus létét, ám szerinte ez csak valamely tiszta szellemi létező lehet, amely a bennünk lévő *intellectus agens*-en keresztül képes hatni ránk.³⁸

Albertus Magnus is átveszi az emberi megismerés három szakaszáról (fokáról) szóló avicennai nézetet, ahol ezek mind passzív intellektusnak számítanak, és csak az aktív intellektussal való egyesülés adja meg a végső, általános érvényű, tisztán szellemi ismeretet, s ennyiben az emberi szellem Istenhez válik hasonlatossá a megismerésben. Aquinói Tamás azonban amellet érvel, hogy az emberi intellektus sohasem nélkülözheti az érzékekkel való kapcsolatot, ezért halandó csak testi-mulandó ismeretekre tehet szert, és a tökéletes szellemi megismerés evilági létünkben

³⁵ DRUART, Thérèse-Anne (szerk.): *Arabic Philosophy and the West: Continuity and Interaction*, Washington, Georgetown University Press, 1988, 27–49.

³⁶ BÜLOW, Georg: „Des Dominicus Gundissalinus Schrift ‘Von der Unsterblichkeit der Seele’”. In *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, 2. kötet, 3. füzet, Münster-Westfalen, Aschendorff, 1897.

³⁷ DE CONTESON, P. M.: *Saint Thomas et l’avicennisme latin*, Paris, Vrin, 1958; ZEDLER, Beatrice: „St Thomas, Interpreter of Avicenna”. *Modern Schoolman* 1955/33. 1–18.

³⁸ TESKE, R. J.: „William of Auvergne’s Debt to Avicenna”. In Janssens, J. – De Smet, D. (szerk.): i. m. 153–170.

nem is lehetséges.³⁹ Avicenna szerint (*Kitáb al-Shifá* I.5 és IV.3) emberekben és állatokban egyaránt megvan a becslőképeség (*wahm, aestimatio*), amely érzékeli annak barátságos, vagy ellenséges szándékát (*ma'ânî, intentio*), amit megfigyel. Albert egyetértett ezzel a nézettel, de Aquinói tagadta, hogy az állatok mellett nekünk is szükségünk lenne erre, hiszen mi amúgy rendelkezünk a *ratio particularis*-szal, ami ugyanezt a feladatot el tudja látni (*Summa theologiae* Ia 81.3c). Abban viszont egyetértett Avicennával, hogy a szándék magában a megfigyeltben van, és nem az érzékelt formából vonatkoztatjuk el, mint azt Albertus Magnus véli.

A híres muszlim bölcselet gondolatai és érvei megtalálhatóak a német kontemplatív misztika központi alakjának, Eckhart mesternek mind latin, mind népnyelvű műveiben, aki rendszerint elismeréssel, „mester”-ként (bár a név megadása nélkül) hivatkozik Avicennára, és gyakran idéz műveiből. Bár ezidáig Avicenna Eckhart misztikájára gyakorolt hatását részleteiben nem, hanem csak érintőlegesen vizsgálták, mégis általánosságban úgy tűnik, ez a hatás erőteljes és szinte beláthatatlan, olyannyira, hogy a muszlim bölcselet „szelleme” összefüggésbe hozható a német kontemplatív misztika születésével.⁴⁰ Az mindenesetre megalapozottan állítható, hogy a megismerésre, aktív és passzív képzelőerőre, becslőképeségre, belső érzékekre, a lélek alsóbb és felsőbb erőire vonatkozó, filozófiai igényű és orvosi ismeretekkel is támogatott avicennai lélektani elméletek Eckhart gondolatvilágában is megjelennek (miként Eckhart tanárának, Albertus Magnusnak *De homine* című, 1242 körül írt értekezésében is). E témakon túlmenően a következők tekintetében is indokolt a hatástörténeti vizsgálat: a Szükségszerű Létezővel kapcsolatos érvek, az, hogy Ő egyetlen és semmi nem fogható Hozzá, továbbá, hogy Istennél a lényeg és lét, hogy az általános és az individuális egybeesnek, hogy Isten kívül áll a *speciess*ek és *genus*ok kategóriáin, valamint hogy az ember számára elérhető legfőbb boldogság a visszatérés az eredethez, célja a Legfőbbel való intellektuális-lelki eggyé válás.

Összefoglalás és kitekintés

Avicennának a jelen írásban összefoglalóan ismertetett lélektani és elmefilozófiai fejtegetései valamint elemzései az emberi megismerés folyamatáról és a megértésről mind a skolasztikus filozófiával foglalkozók, mind a középkor vagy a kultúrtörténet iránt érdeklődők körében érdeklődésre tarthatnak számot. Istenérveinek jobb megismerése kíváncsúnak tűnik későbbi korokra gyakorolt hatására tekintettel, valamint a vallásbölcselet szempontjából is tanulságos az a kitartó következetesség, amellyel teológiai kérdések jobb megvilágítására törekszik. A magyar nyelvű

³⁹ MÜLLER, J.: „Der Einfluß der arabischen Intellektsspekulation auf die Ethik des Albertus Magnus”. In SPEER, A. – WEGENER, L. (szerk.): *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, Berlin, de Gruyter, 2006, 545–568.

⁴⁰ FLASH, Kurt: *Meister Eckhart: Die Geburt der „Deutschen Mystik” aus dem Geist der arabischen Philosophie*, München, C. H. Beck Verlag, 2006, 122–139.

szakirodalom egyes területein kevésbé, illetve másokon egyáltalán nem jelenik meg azon összefüggés vizsgálata, amit a muszlim filozófia és elsődlegesen Avicenna bölcseleti teológiája gyakorolt a skolasztikára, akár kihívásként a keresztény hit védelmében, akár filozófiai érvekkel ösztönzőleg hatva. Indokolt lenne a hiánypótlás e tekintetben, akárcsak az újabb szövegkiadások és tudományos eredmények feldolgozása és a hazai olvasóközönségnek történő bemutatása. A kortárs nyugati szakirodalomhoz hasonlóan a hatástörténet bemutatásának a nyugati tudományosság – a természettudományok és a logika – területén kívül érdemes lenne más területekre is kiterjednie, illetve ezeken túlmenően azt is bemutatnia, milyen hatást gyakoroltak e muszlim bölcseleti művei az egyes teológiai-filozófiai iskolákra, illetve Avicenna nézetei a középkori Nyugat olyan gondolkodóira, mint például Albertus Magnus, Aquinói Tamás, Halesi Sándor és Eckhart mester.

Kulcsszavak

Avicenna, muszlim filozófia, skolasztika, Eckhart mester, istenérvek, vallásbölcselet, próféták ismérvei, ismeretelmélet, újplatonikusok

Abstract

Ferenc Bányai

Knowledge, Internal Senses and the Concept of God in the Philosophy of Avicenna

The intellectual movements of the late eleventh century in the Latin world required translations of works of ancient philosophy and sciences. These became available by way of texts and commentaries by Islamic authors including Avicenna, who was well known to scholars. This paper focuses on elements of Avicenna's metaphysics and psychology that were original contributions to the philosophical heritage of Neoplatonism and Aristotle, in particular his theory of the inner senses, especially of estimation and imagination; his views of the potential, acquired and active intellect; his thought experiment of the 'flying man' proving that the soul is an independent intelligent substance; and his statement on the necessary existence of God as the ultimate condition and cause of beings, which are proved also by reason. Avicenna's account of prophecy is based on his views of the inner senses of the soul and the concept of intellectualisation, and lays emphasis on the preparations of the human soul that explain why someone has a prophetic revelation. These new doctrines contributed to the cultural revival and further development of medieval philosophy when they were adopted by outstanding scholastic writers, or initiated counterarguments and new concepts.

Keywords

Avicenna, Islamic philosophy, prophetic revelation, scholastics, master Eckhart, Neoplatonism, epistemology

FRAZER-IMREGH MONIKA

Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről

Hippokratés nevét az általa hagyományozott orvosi eskü révén mindenki ismeri. Hat évszázaddal később működő utódát, a rendszeres európai orvostudományt megalapító Galénost, aki korának orvosi tudását enciklopédikus igényű munkáiban összegezte, s aki Hippokratés örökségét is igyekezett továbbadni, mára az orvosok is elfelejtették.¹ Pedig Európában 13 évszázadon át, egészen Paracelsusig (1494–1541)² elsősorban az ő könyveiből tanították az orvoslást: az anatómiát, az élettant, a gyógyszerészetet és a sebészetet.³ Andreas Vesalius (1514–1564) számos, addig lefordíthatatlan művét ültette görögéből latinra, de ő írta az első hatalmas, hét-kötetes művet is, amely elsőként igazítja ki Galénos egyes nézeteit az emberi anatómiával kapcsolatban.⁴

¹ ASOTE tananyagában pl. az orvostörténet csak szabadon választható előadás. A hozzá megadott vázlatos jegyzetben mindössze féloldalmi adat szerepel Galénosról, tárgyi hibákkal: www.sotepedia.hu/aok/targyak/orvostortenet#tankonyvek_jegyzetek *Orvostörténelem tankönyv*, 20. (2018. 07. 13.)

² Paracelsus 1527-ben, a bázeli egyetemi székfoglaló beszédében elutasította Galénos és Avicenna műveinek tanítását, műveiket a bázeli piacon nyilvánosan égette el. Kora orvostudományának gyakorlatával szembeni harcos, vitázó magatartása miatt Lutherhez hasonlították, amit visszautasított. Ld. Walter PAGEL, *Paracelsus: An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance*, Basel etc., 2nd ed. S. Karger, 1982, 40.

³ Modern kritikai kiadásai közül máig a Karl Gottlob Kühn szerkesztésében, Johannes Ackermann kimerítő könyvészeti összefoglalásával és latin fordításokkal megjelent 21 kötetes sorozat a legteljesebb: Claudii Galeni *Opera omnia*, ed. curavit Karl Gottlob KÜHN, Historia literaria: Johann Ch. G. ACKELMANN, Lipsiae, in off. libr. C. Knoblochii, 1821–1840, 19 vol. in 21. (A 17. és 18. két kötetes, a 19. kötet a név- és tárgymutató.) Reprint (facsimile): Hildesheim, Georg Olms, 1964–1965. A legújabb teljességre törekvő vállalkozás a Loeb Classical Library (LCL) görög–angol nyelvű sorozata: Cambridge (Mass. etc.), Harvard University Press; Galen, *On the Natural Faculties*, With an English transl. by John BROCK, LCL 71, 19161, 19572, LV, 339 p.; Galen, *Method of Medicine*, Edited and Translated by Ian Johnston, and G. H. R. HORSLEY, 2011 (Vol. I: Books 1–4, LCL 516, CLVII, 461 p.; Vol. II: Books 5–9, LCL 517, XXV, 541 p.; Vol. III: Books 10–14, LCL 518, XXIV, 567 p.); Galen, *On the Constitution of the Art of Medicine; The Art of Medicine; A Method of Medicine to Glaucón*, Edited and Translated by Ian Johnston, LCL 523, 2016, 577 p.; Galen, *Hygiene*, Edited and Translated by Ian Johnston, 2018 (Vol. I: Books 1–4, LCL 535, LXXX, 443 p.; Vol. II: Books 5–6, *Thrasylbulus. On exercise with a small ball*. LCL 536, 416 p.).

⁴ Andreas Vesalius, *De humanis corporis fabrica, libri VII*, Johannes Oporinus, Basilea, 1543, 700 p. Reprint (facsimile): Corvina, Helikon, Budapest, 1972. Kivonat: cudl.lib.cam.ac.uk/view/PR-CCF-00046-00036/8 (2018. 08. 15.)

Galénos élete

Nevének jelentése görögül ‘nyugodt’, ‘derűs’. A ‘Claudius’ előnév csupán a latin fordításokban előforduló *Cl* rövidítés = *Clarissimus* (kiváló) téves értelmezéséből származik, a görög kéziratokban sehol sem szerepel. Kizárólag görögül írt, művei később 7–10. századi szír, perzsa majd ezekből arab fordítások révén kerültek vissza a 11. századtól fogva nyugatra, hogy a görögül nem tudó európaiak számára latinra ültessék.⁵ A Bizánci Birodalomban két évszázados szünet után a középkorban is forgatták őket, igaz, csak erősen kivonatos formában.⁶ Galénos életéről a legtöbbet (a 10. századi bizánci *Suda*-lexikon rövid szócikkének adatain túl) a saját műveiből tudhatjuk meg: számos művében ejt el félmondatos megjegyzéseket szüleiéről, tanulóéveiről, utazásairól, orvosi praxisáról.⁷ Saját életéről írt műve elveszett, de címe szerepel a *Saját könyveimről* 13. fejezetében.⁸ Adatokat közöl életéről a *Tanácsok egy epilepsziás iffúnak* című írásában;⁹ gyógyító tevékenységének részleteiről olvashatunk a *beteg szervekről*ben,¹⁰ korai éveiről a *lelki betegségekről és gyógyításukról*¹¹

⁵ A szövegek nagy részét nesztóriánus szír szerzetesek fordították szírre, ill. perzsára a szászánida Jundishapur orvosi és egyetemi központjában, Perzsiában 600–651 között. Az arab műveltséget bőkezűen támogató Abasszidák (Harun-al-Rashid és III. Abdul-Rahman) által Bagdadba telepített perzsa és szír orvosok (pl. a két Mesue) a 8–9. században fordították arabra (más görög klasszikusokkal együtt), s így lett Galénos az iszlám orvostudomány egyik legfontosabb forrása. Ennek legfontosabb képviselői (latin nevükön) Rhazes és Avicenna. Az arab szövegekből készült latin fordítások terjedtek aztán el újra Európában, főként az első európai hírű középkori orvosi egyetemnek, a salernói orvosi iskolának köszönhetően. A fordítók között az első a karthágói keresztény Constantinus Africanus (1020–1087), aki a Salernói Orvosi Iskolában néhány évet eltöltvén számos Hippokratés- és Galénos-művet fordított arabból latinra, ld. HORNYÁNSZKY Gyula, *A görög felvilágosodás tudománya: Hippokratész*, Budapest, Liget, 2007, 283–284. (1. kiad.: MTA, Budapest, 1910.) A reneszánsz idején a Firenzében görögöt tanult angol orvos, Thomas Linacre (1460k–1524) fordította latinra Galénos számos művét, pl. a *De naturalibus facultatibus*-t.

⁶ Az első kivonat még a 4. században készült, ez Oreibasios (320–403) Σύνοψις (*Synopsis*) című műve, melyet Iulianus császár számára állított össze, mára elveszett. Más görög orvosok műveiből vett idézetei Ἱατρικαὶ συναγωγαί (latinul *Collectiones medicae*) címen 72 könyvet tettek ki, ezekből 25 maradt fenn.

⁷ Vö. Philippus Labbeus, *Vita Claudii Galeni Pergameni, medicorum principis, ex propriis operibus collecta*, Parisiis, ex typographia Guilhelmi Bernardi, 1660. Ez a 83 oldalas kis kötet Galénos szöveghelyeit felsorolva és idézve mutatja be az orvostudós és filozófus életét. Négy szakaszra osztja: születésétől 21 éves koráig, 29, majd 40 éves koráig, végül haláláig. A margón minden oldalon jelzi az évszámot. Ezt később Johann Albert Fabricius saját jegyzeteivel ellátva a *Bibliotheca Graeca* sorozatában megjelent Galénos-kiadás első kötetében is közli (Hamburg, Ch. Liebezeit et Th. Ch. Felg, 1705–1728.) Ld. archive.org/details/bibliothecagraeco7fabrgoog (2018. 08. 14.). Ackermann is ezt használta elsősorban életrajzában a Galénos-művek felsorolása után. Ld. Galeni *Opera omnia*, Kühn, I., XIV.

⁸ *De calumnia in quo et de vita sua*. Címe görögül: Περὶ τῆς διαβολῆς, ἐν ᾗ καὶ περὶ τοῦ ἰδίου βίου. Ld. Galeni *Opera omnia*, KÜHN, XIX, 46.

⁹ *Pro puero epileptico consilium*, KÜHN, XI, 347–378.

¹⁰ *De locis adfectis*, I–VI, KÜHN, VIII, 1–452.

¹¹ *De cognoscendis curandisque animi morbis*, KÜHN, V, 1–57.

címűben tudhatunk meg számos érdekességet. Fontos forrás még az *Orvostudomány* 37. fejezete, melyben beszámol az addig írt értekezéseiről is.¹²

A korábban az Attalosok által irányított királyi városban, a Kisázsia legnagyobb könyvtárával rendelkező Pergamonban született 129 és 131 között, Hadrianus császársága idején. Halálának idejét a *Suda* egy tévesen értelmezett adata alapján sokáig 199-re tették, pl. még John Brock is.¹³ A legújabb szakirodalomban Ian Johnston és Véronique Boudon-Millot azonban 9. századi arab forrásokra építve 216-ra teszi,¹⁴ Heinrich Schlangé-Schöningen pedig 215-re.¹⁵ Apja, Nikón Pergamon elitjéhez tartozott, tehetős és széleskörűen művelt földmérő és építész volt. Jól értett a geometriához, az építészethez, a matematikához és a csillagászatához,¹⁶ és a Pergamonban legnagyobb tiszteletnek örvendő gyógyító isten, Asklépios templomának, az Asklépieionnak belső köréhez tartozott. Galénos kedves és szelíd férfiként mutatja be,

1. kép. Pergamon ókori városának modellje. A felső városban: agora, palota, arzenál, könyvtár, színház, templomok, Nagy Oltár, Pergamoni Múzeum.

¹² *Ars medica*, KÜHN, I, 405–412.

¹³ John BROCK, Introduction, in Galen *On the Natural Faculties*, xviii.

¹⁴ Ian JOHNSTON, Introduction, in Galen, *Method of Medicine*, xii–xxiii.; Véronique BOUDON-MILLOT, *Galien de Pergame*, Les Belles Lettres, Paris, IX. fej., 295–324. 2012, (Ez a legfrissebb Galénos életrajz: X. fej., 404 p.); ld. Al-Qifti, *Kitāb ikhbār al-'ulamā' bi-akbbār al-hukamā'*, rövidebb címén: *Ta' rikh al-hukamā'* [Az orvosok története], 1249. 414 életrajzot tartalmaz, nemcsak orvosokét, hanem filozófusokét és asztrológusokét is. Al-Zawzani egy kivonatában maradt fenn.

¹⁵ Heinrich SCHLANGÉ-SCHÖNINGEN, *Die römische Gesellschaft bei Galen. Biographie und Sozialgeschichte* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte. Bd. 65), Berlin, De Gruyter, u. a., 2003, 373.

¹⁶ *De probis pravisque alimentorum succis*, I. fej., KÜHN, VI, 755–756. A templom újjáépítésében is szerepet kapott mérnöki tudása révén.

2. kép. A pergamoni Asklepios szentély (Asklépieion)

3. kép. Galénos szobra Pergamon utódvárosában, a mai törökországi Bergamában

szemben anyjával, akiről azt írja, hogy sokat civakodott.¹⁷ Kiváló tanítást és nevelést kapott apjától, erről több helyütt is megemlékezik műveiben.¹⁸ Nikón költséget nem kímélve segítette elő fia további képzését.¹⁹ Galénost kora ifjúságától fogva rabul ejtették a filozófiai stúdiumok, apja magántanárt fogadott mellé, és a legkiválóbb oktatók óráit látogatta.²⁰ 145-től, tehát 14 éves korától fogva tanult a platonikus Gaiustól és a sztoikus Philopatortól és másoktól. Miután apja egy álomban isteni sugallatot kapott Asklepiostól, hogy fiát az orvostudománynak szentelje, 16 éves korától bevezetést nyert az orvostudományba Quintus tanítványa, Satyros révén, a hippokratikus Sabinos tanítványa, Stratonikos révén, valamint az empirikus Aiskhrion és más helyi orvosok által.²¹ Apja halála után, 19 évesen Smyrnába ment, hogy a híres alexandriai orvos, a Quintus-tanítvány Pelops és a platonikus filozófus, Albinus előadásait hallgassa, majd Korinthosba utazott, ahol egy másik Quintus-tanítvány, a szintén nagy hírnévnek örvendő Numisianos hallgatója lett.²² Végül Alexandriában, az orvostudományok akkori fővárosában kötött ki, ahonnan öt év tanulás

¹⁷ *De cognoscendis curandisque animi morbis*, 8. fejj., KÜHN, V, 41. ἔχων μητέρα ὀργιλωτάτην, [...] αἰεὶ δὲ κεκραγένοι τε καὶ μάχεσθαι τῷ πατρὶ μᾶλλον, ἢ Ξανθίππῃ Σωκράτει.

¹⁸ *Pl. De differentia pulsuum*, II, 5. fejj., KÜHN, VIII, 587.

¹⁹ *De methodo medendi*, VIII, 3. fejj., KÜHN, X, 560–561.

²⁰ *De methodo medendi*, IX, 4. fejj., KÜHN, X, 609; *De libris proriis*, II. fejj. KÜHN, XIX, 39;

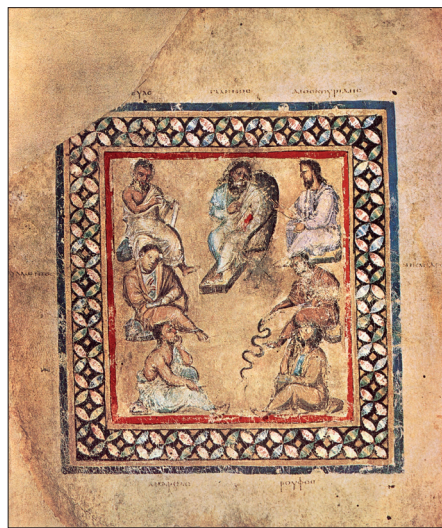
²¹ *De praenotione ad Posthumum*, 2. fejj. KÜHN, XIV, 608–609; filozófia- és orvostanáiról bővebben szól itt: *De anatomicis administrationibus* I, 1. fejj., KÜHN II, 217–218; *De methodo medendi*, IX, 4. fejj., KÜHN, X, 609; *De atra bile*, 4. fejj., KÜHN, V, 119;

²² *De probis pravisque alimentorum succis*, I. fejj., KÜHN, VI, 749–750; *De libris propriis*, 2. fejj., KÜHN XIX, 16; Orvostanáinak sorrendjéről: *De anatomicis administrationibus* I, 1. fejj. KÜHN, II, 217–218; *De ordine librorum suorum ad Eugenianum*, KÜHN, XIX, 49–61; *De atra bile*, 3. fejj., KÜHN, V, 112.

után, 28 éves korában tért vissza szülővárosába.²³ Itt a templom vezetőinek döntése alapján a gladiátorok orvosa lett, e hivatását öt-hat éven át gyakorolta.²⁴ Majd további tanulmányok és tapasztalatok szerzése céljából számos provinciát utazott végig (Egyiptom, Palaestina Iudaea, Cilicia, Kis-Ázsia, Macedonia), minek során megismerkedett nemcsak a helyi gyógymódokkal és receptekkel, de különleges, csak ott elérhető hozzávalókkal is.²⁵ 33 évesen Rómába utazott, ahol (részben atyai kapcsolatainak köszönhetően) hamarosan nagy megbecsülést nyert még a legfelsőbb körökben is. Gyors sikere azonban az orvoskollégák között irigységet keltett, kritikus hozzáállása pedig sok ellenséget szerzett neki. 37 évesen részben a fenyegető hangulat,²⁶ részben a fekete himlő járványa elől menekül szülővárosába, Pergamonba, ám innen

5. kép. Galénos és Hippokratés ábrázolása az anagni Santa Maria katedrálisban (Lazio), 12. sz.

4. kép. Orvosok csoportja a bécsi Dioskuridés-kódexben, Konstantinápoly, 512 k., fol. 3 verso. Facsimile kiadása: Codex medicus Graecus I der Österreichischen Nationalbibliothek, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1998 (Glanzlichter der Buchkunst; Band 8). Fent középen Galénos, jobbra tőle Pedanios Dioskuridés, alatta Nikandros (a kígyóval), jobbra lent az ephesosi Ruphos (Ruphus), balra lent Andreas (IV. Ptolemaios Philopatör személyi orvosa), felette Apollónios (azonosítása bizonytalan: a pergamoni, a któni vagy a mys) és balra fent Krateuas

hamarosan az uralkodók, Marcus Aurelius és Lucius Verus parancsára téli táborhelyükre, Aquileába utazik, hogy udvari orvosuk legyen. Rómába visszatérve sikerül Marcus Aureliust rávennie, hogy ne kelljen őt a markomannok és kvádok elleni hadjáratára elkísérnie, így a trónörökös Commodus egészsé-

²³ *De compositione medicamentorum per genera*, III, 2. fejt., KÜHN, XIII, 599; *De compositione medicamentorum secundum locos*, VI, 2. fejt., KÜHN, XII, 905; *De sanitate tuenda*, V, 1. fejt., KÜHN, VI, 305–306; *De simplicium medicamentorum temperamentis et facultatibus*, IX, 1. fejt., KÜHN, XII, 159–160.

²⁴ *Commentarium in Hippocratis De fracturis*, III, 21, KÜHN, XVIII B, 567–568. Hogy a sérült gladiátorok kezelésében milyen sikeres volt, elsősorban a sebek helyes kezelésének köszönhetően, arról itt számol be: *De compositione medicamentorum per genera*, III, 2. fejt., KÜHN, XIII, 600.

²⁵ Ld. ACKERMANN, *Historia literaria*, KÜHN, I, XLIII–XLV.

²⁶ *De praenotione ad Posthumum*, KÜHN, XIV, 670–673. Vö. Arthur John BROCK, *Greek Medicine*, London, J. M. Dent and Sons, Ltd., 1929, 212; Luis GARCIA-BALLESTER, *Galen and Galenism*, Burlington, Ashgate-Variorum, 2002, 1640–1663.

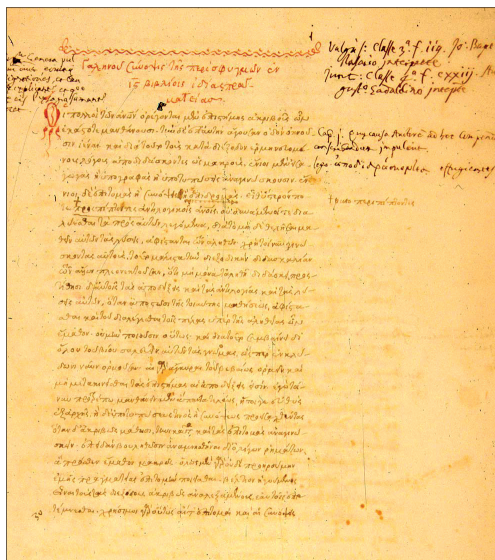
gét felügyelve nyugodt körülmények között rengeteg ideje marad, hogy addigi, szerteszét keringő írásait megkapva azokat összerendezze, és tudását írásos formában hagyja hátra. Életművének java ekkor készül, de a későbbiekben, Commodus, Septimius Severus és Caracalla császársága alatt is számos könyvet írt.

Munkássága a Saját könyveimről alapján

Mielőtt történeti és művelődésbeli hátterét áttekinteném, hadd mutassam be Galénost egy művén keresztül. Ez nem csupán számos adattal szolgál tanulmányaira, utazásaira, a korszak orvosainak vitaüléseire, az uralkodókhoz fűződő viszonyára, atyai neveltetésére vonatkozóan, de képet kaphatunk általa egész tudományos tevékenységéről is.

Az ókor első önbibliográfusaként ugyanis *Saját könyveimről* címmel írásai keletkezésének körülményeiről és hiteles címükről egy hosszabb értekezést írt,²⁷ főként szerzőségének biztosítása végett – ugyanis gyakran előfordult, hogy értekezéseit mások a saját nevük alatt jelentették meg (s nemcsak Rómában). További megfontolása munkái épsége és a helyes szövegvariáns biztosítása volt, hiszen a kezdőknek szánt jegyzeteit sokszor kihagyásokkal, stílusának túlzott leegyszerűsítésével (megrontásával) adták ki.²⁸ Ez tehát a szerzői jogok védelmének első írásos megnyilvánulása az ókorban. Később egy rövidebb írásban vázolta, hogy milyen sorrendben ajánlja értekezéseinek tanulmányozását, ezáltal követendő tanulmányi rendet állított fel a leendő, illetve kezdő orvosok számára: *Saját könyveim sorrendjéről*.²⁹

Önbibliográfiájában írásainak két típusát különbözteti meg: a kifejezetten kiadásra szánt könyveket, illetve azokat a vázlatos jegyzeteket, bevezetéseket, összefoglalókat, amelyeket barátai, tanítványai kérésére állított össze, pusztán magánhasználatra (vagy hallgatói jegyezték le őket az órákon). Később ezek másokhoz kerültek, s önálló életre keltek a tanítványok halála után. A két típus elsősorban stílusában és befejezettségében különbözik egymástól: a publikálásra szántak a

6. kép. Galénos, *De pulsibus*. Velencei kézirat, 1550 k.

²⁷ De libris propriis, Kühn XIX, 8–48.

²⁸ Uo., I. fejt.

²⁹ De ordine librorum suorum ad Eugenianum, KÜHN, XIX, 49–61;

7. kép. Galénos összes művének bázeli kiadása, 1538

teljesség igényével, minden szempontot kimerítve, elegáns fogalmazásban és átfésülve kerültek a könyvtárakhoz, míg a jegyzetek hol szűkszavúbban, hol bővebben, de nem a tökéletesség igényével készültek. Azonban még e kötetlenebb formában is messze felülmúlta Galénos stílusa azokat, akik utánózni próbálták, és a neve alatt kívánták eladni saját kompilációikat: egy ilyen eset leleplezéséről is ír az első fejezetben. A jegyzetek első római tartózkodásának gyümölcsei voltak – ezeket az első két fejezetben időrendben mutatja be, létrejöttük körülményeire is utalva. A 3. fejezet az anatómiai tárgyú műveit sorolja fel, s hiányos ugyan, de valószínű, hogy a Marinos és Lykos munkáiból készített kivonatok felsorolásának vége és Galénos ismeretelméleti írásai felsorolásának az eleje veszett el.

A további fejezetek tematikája a következ-

ző: 4. A gyógyítást tárgyaló művek; 5. Az előrejelzés elmélete (különös tekintettel a keringésre); 6. Kommentárok Hippokratészhez és monográfiák Hippokratészről; 7. Az Erasistratossal való nézetkülönbségekre vonatkozó művek. 8. A bithyniai Asklépiadésszel kapcsolatos művek; 9. Az empirikus orvosokat illető művek; 10. A metodikus orvosokra vonatkozó művek; 11. Logikai művek; 12. Etikai művek; 13. A Platónnal kapcsolatos művek; 14. Az Aristotelésre és a peripatetikusokra vonatkozó művek; 15. A sztoikusokat illető művek; 16. Az Epikurost és követőit tárgyaló művek; 17. Retorikai és filológiai művek.

A *Saját könyveimről* 1. fejezetében utal arra, hogy másodszor az uralkodók (Marcus Aurelius Antoninus és Lucius Verus) hívására ment Rómába (169-ben), s hogy első ottléte idején 33 éves volt, amikor Erasistratos *A vérképzésről* című írását bírálta egy vitairatában.³⁰ Itt ír arról is, hogy ekkor határozta el, nem tanít többé nyilvánosan, és nem vesz részt több vitaülésen, konferencián, mivel reményei feletti siker várta magasabb körökben – orvosi praxisát is a legelőkelőbbekre korlátozta. Az őt gúnyolódva „fecsegő orvosnak”³¹ nevező riválisainak pedig műveivel bizonyítja be, milyen helyet foglal el az orvostudomány elméletében. További három évet töltött a fővárosban, s Boetus kívánságára írta meg ezalatt a *Hippokratész és Platón nézeteiről* hat könyvét, valamint *A szervek működéséről* első könyvét. Itt tudjuk meg azt is, hogy Rómából a súlyos járvány miatt távozott szülőföldjére, Pergamonba, még hozzá sietve,

³⁰ Azt cáfolván, hogy az érvágás mindig elvetendő: *De libris propriis*, I. fejj., KÜHN XIX, 14.

³¹ Λογίατρος. Fordítható még „okoskodó orvos”-nak vagy „nagyokos orvos”-nak is.

szándékát senkivel sem közölve. Ez az adat ellentmond Einholz feltételezésének, miszerint kizárólag a riválisaitól félve, a körülötte kialakult ellenséges hangulat miatt menekült volna, támadástól tartva.³²

A *Saját könyveimről* 2. fejezetében közli, hogy 37 évesen tért vissza Rómába, s hogy ifjúkorában, még mielőtt Smyrnába ment volna tanulni az orvos Pelopstól és a platonikus filozófus Albinustól, három írást állított össze Pergamonban: *A méh anatómiájáról*, *A szembetegségek diagnózisáról* és *Az orvosi gyakorlatról* címűeket.³³ Az első két művet személyes kérésre szerkesztette meg (s átadásuk után nem maradt nála példány ezekből): az elsőt egy bábának, a másodikat egy szembeteg ifúnak; a harmadikat pedig smyrnai tanára, Pelops egy nyilvános vitája nyomán, gyakorlásként – tehát világos, hogy már Pergamonban ismerte. A harmadik könyv fontos elméleti kérdésre adja meg a választ: elegendő-e önmagában az orvosi gyakorlat? Az empirikus orvos Philippos szerint igen, Pelops szerint nem, s a kétnapos vitában elhangzott érveket szedte össze és rendezte el, saját magának. Beszámol arról is, hogy Smyrnában három további könyvet írt *A mellkas és a tüdő mozgásáról* egy tanuló társra számára, aki éppen anatómiai konferenciát szervezett, s azon ezt a témát készült előadni. A tanuló társ meghalt, s valaki más, aki szert tett a könyvekre, egy előszóval kiegészítve a sajátjaként adta elő őket felolvasásaiban, míg le nem leplezték. Bár a három könyv nagy része Pelops tanításait tartalmazta, a mű végén Galénos a saját új eredményeit is közölte, tehát a szerzői jog sérelme mindenképpen fennállt. Itt pontosítja még az előző fejezet adatát: a Germánia meghódítására induló császár Aquileiába hívja magához Pergamonból, tehát oda indult előbb, nem Rómába, ám abban a reményben, hogy az uralkodó felmenti őt a hadjáratban való részvétel alól. Mivel a járvány ott is kitört, a sürgősen távozó uralkodók után utazik Rómába (közülük Lucius Verus az út során halt meg). Rómában sikerült meggyőznie Marcus Aureliust, hogy lelkiismereti okok miatt nem mehet a hadjáratra: Asklépios, szülőföldje istene tiltotta meg neki.³⁴ Így az egyedül maradt császár a Rómában hagyott kisfia, a trónörökös Commodus egészségének felügyeletét bízta rá. A tervezettnél hosszabbra nyúló hadjárat Galénos beszámolója szerint nagyon jól jött neki abból a szempontból, hogy rengeteg ideje maradt félbehagyott művei befejezésére és újabbak írására, azonban ezek közül sok elpusztult a Béke temploma környéki tűzvészben 191-ben. (Itt szoktak összegyűlni az orvostudomány képviselői, hogy nézeteket megvitassák, s Galénos a templomnak adományozta írásait.) Élénk képet kapunk arról, miként zajlottak ezek a viták: Galénosnak több napon keresztül kellett bizonyítania a tudós hallgatóság kérdéseire válaszolva, hogy *A szervek működéséről* című, immár 17 könyvre bővített művében közölt új anatómiai eredményei valóban megfelelnek a valóságnak. Mindehhez a korábbi szerzők közül a legjobbnak tartott

³² D. E. EICHOLZ, Galen and His Environment, *Greece & Rome*, no. 59, 1951, Cambridge, Cambridge University Press, 60–71.

³³ *De libris propriis*, 2. fejj., KÜHN XIX, 16.

³⁴ *De libris propriis*, KÜHN XIX, 19.

Lykos könyvét olvasta fel összehasonlításuként a saját nézeteivel, és szemléltető boncolásban kellett rámutatnia állításai igazára. A boncolást állatokon végezték.³⁵

A *Saját könyveimről* 6. fejezetében közli, hogy eleinte a korábbi szerzők (pl. Marinos) műveiből vett kivonatok, összefoglalók összeállításával és a Hippokratés műveihez készített kommentárokkal célja elsősorban a gyakorlás és a rendszerezés volt, ön maga számára.³⁶ Később, a hippokratés *Aforizmák* téves értelmezéseit hallva szánja el magát, hogy kifejezetten kiadásra írja meg bizonyos művek magyarázatait.³⁷ Ide tartoznak Hippokratéstól *A járványokról* 6. könyve, *A testnedvekről*, *A táplálkozásról*, *Az előrejelzésekről*, *Az ember természetéről*, *A járóbeteg-rendelőről* és *A lakóhelyekről, az éghajlatokról és a vizekről (és az évszakokról)*. Ugyanitt jelzi, hogy *A testnedvekről* címűhöz háromkötetnyi magyarázatot készített, *Az ember természetéről* címűhöz pedig négyet. Amikor az utóbbi mű hippokratés szerzőségét megkérdőjelezték, további három könyvet írt ennek bizonyítására.

Újabb személyes adattal szolgál a *Saját könyveimről* II. fejezetében, ahol „a bizonyításhoz szükséges”, azaz logikai munkáit sorolja fel. Filozófiai tanulmányai során megfelelő módszereket keresett nézetei bizonyítására, de kora legjelesebb sztoikus, platonikus és peripatetikus mestereit látogatva csalódottan fordult el tőlük, hiszen logikai tanításaik között nem talált olyan eszközöket, amelyek céljaira alkalmasak lettek volna. Mint mondja, e tanítások még az iskolákon belül is ellentmondtak egymásnak, mások pedig a természet rendjével álltak szemben. Az általa megvetett szkeptikusok (Pyrrón követői) karmaitól geometriai ismeretei, valamint az elméleti és gyakorlati számtanban³⁸ szerzett tapasztalata mentették meg, melyeket mind atyjától szerzett még gyermek- és ifjúkorában. Ez a tudás családjában apáról fiúra öröklődött, hiszen apja a nagyapjától, ő pedig a dédapjától kapta a tanítást. Tehát látván, hogy a geometriai és matematikai törvények hányféle gyakorlati területen alkalmazhatóak (a csillagászatban pl. a napfogyatkozás előrejelzésére, az építészetben tervezésre, egyébiránt órák és időmérők készítésére), s hogy a filozófusok, akik nemcsak egymásnak, de gyakran még önmaguknak is ellentmondanak, a matematikát és a geometriát illetően viszont mind egyetértenek, végül a geometriai jellegű bizonyítások módszerét tekintette követendőnek.³⁹ Logikai műveivel kapcsolatban is jelzi, hogy sok ezek közül a Béke templomának leégésekor pusztult el, csak azok maradtak meg, amelyeket barátainak adott. Ezek közül viszont számosat rabszolgák loptak el, és adtak ki a saját nevük alatt. Valamennyi ilyen tárgyú művét eredetileg nem kiadás céljából írta, pusztán gyakorlásnak szánta.⁴⁰ Gyermekkori tanítta-

³⁵ Uo., 22. Galénos majmokat és disznókat boncolt leginkább.

³⁶ „Nem kiadás, hanem gyakorlás céljából írtam meg néhány hippokratés mű kommentárját, ugyanúgy, ahogy az orvostudomány minden területén tettem, saját magam számára készítvén könyveket, melyek Hippokratés minden olyan, orvostudományra vonatkozó tanítását tartalmazzák, amit világosan kifejtett, ugyanakkor alaposan kidolgozott.” *De libris propriis*, KÜHN XIX, 34.

³⁷ Uo., 35.

³⁸ ἀριθμητική τέχνη, λογιστική τέχνη.

³⁹ *De libris propriis*, KÜHN XIX, 40.

⁴⁰ Uo., 41.

tásáról egy újabb adat: apja egy sztoikus filozófus szárnyai alá adta, aki Chrysippos és más híres sztoikusok logikáját tanította neki – az ekkor készített jegyzeteit ismét egy rabszolga adta tovább (megkérdezése nélkül) valaki kérésére.

Történeti háttér

Hadrianus korára, amikor Galénos született, a biztonság, a jólét és a birodalom egysege jellemző, a korai császárkor rettegése már rég a múlté. A korszakban a művelődés és a társadalom minden szintjén a platonikus-sztoikus *koiné* vezető szerepét kell kiemelnünk, mely szinte kötelező nemcsak a tudósok és szónokok, de bármely város polgárai számára is, ha a társadalom vezető rétegei közé kívánnak tartozni.⁴¹ Ez a *koiné* a görög nyelv használatán kívül magába foglalt egyfajta világlátást s az ember bizonyos szemléletét is. Egy másik jelentős tényezője ennek az időszaknak a vallásos érzés és gyakorlat megerősödése és fellendülése, úgy az államvallásként működő császárkultuszé, mint a magánvallásoké: a misztériumok, az üdvözülést elősegítő rítusok, az álmefjtés, a démonoktól való segítségkérés keresett és szinte általános a birodalom polgárainak mindennapi életében.⁴² További fontos jelensége e periódusnak az alexandriai *Musaion* tudományos tevékenységének (jó néhány évszázadnyi viszonylagos csend után) nagy erővel való újraindulása és elképesztő termékenysége. A két kiemelt tudományág, mely a legtöbb új eredményt hozza: a biológia és a matematika, melyhez Ptolemaios révén még a csillagászat is kapcsolódik.⁴³

Természetesen Galénos városára, Pergamonra is igaz mindaz, amit a birodalom kulturális légköréről elmondtunk. A város a hellenisztikus korban II. Attalos uralkodása során egyfajta művelődésbeli világközpont volt, s hagyományait később is megőrizte. A bevett filozófiai iskolák (platonikus, peripatetikus, sztoikus, epikureus) mellett, melyek a „második szofisztika” mozgalmának tudósait és szónokait gyűjtötték magukba,⁴⁴ az orvosi iskolák jelentették Pergamon szellemi elitjének műhelyeit, melyekben mind jelen voltak a korra jellemző irányzatok: dogmatikusok, empirikusok, pneumatikusok és anatómusok hirdették saját tanaikat szóban és írásban egyaránt. Az utóbbiak közül az egyik legjelentősebb Satyros, aki Quintus tanítványa, ő pedig a nagy elismertségnek örvendő Marinusé.

A filozófiai és orvosi iskolák mellett a város legfontosabb szellemi szervező ereje az ősi múltra visszatekintő *Asklépieion*, mely Asklépios kultushelyeként nemcsak vallási, de művelődési és társadalmi szempontból is központi szerepet töltött be Pergamon életében. Hatalmas könyvtára és papjainak még a gladiátorjátékok ve-

⁴¹ Ivan GAROFALO – Mario VEGGETTI, *Introduzione*, in Galeno, *Opere scelte*, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1978, 9.

⁴² Ld. Galénos, *De dignotione ex somniis*, KÜHN VI. 1923. 832–835.

⁴³ Ptolemaios (100k–170k) egy generációval idősebb kortársa volt Galénosnak, és valószínű, hogy ismerték egymást.

⁴⁴ B. P. REARDON, *Courants littéraires grecs des II et III siècles après J.-C.*, Paris, 1971, 46–48.

zetésében is betöltött szerepe az előkelők számára természetessé tette a szentélyhez való kötődést.⁴⁵ Galénos apja, Nikón építésként működött közre a templom újjáépítésében, s már említettem, hogy azt a döntését, hogy fiát az orvosi pálya felé irányítsa, az álmában megjelenő Asklépios sugallatára hozta meg. A fiú számára is fontos volt filozófiai és orvosi tanulmányainak előrehaladtával a szentély életében való mind szorosabb részvétel; végül Galénos is tagja lett az *Asklépieion* orvosi kolégiumának, ami rendkívüli lehetőségeket adott számára anatómiai és sebészi tudásának gyarapításában a sérült gladiátorok ápolása révén.

Nikón építési tevékenységét nem megélhetési forrásnak tekintette, hiszen azt a földtulajdona biztosította, inkább (a nemesek) közössége szolgálatának tartotta – távol állt tőle, hogy egyfajta mesteremberré süllyedjen, s ebben a felfogásban fia is követte. Galénos is hangsúlyozza, hogy a jó orvos nem elsősorban nyereség reményében gyógyít, hanem Hippokratést követve a segítség szándékával. *A legjobb orvos egyben filozófus is* – hangsúlyozza egy rövid írásában, mely ezt a címet viseli.⁴⁶

Korának orvosi iskolái és bírálatuk

A pergamoni filozófiai iskolák egymás közötti torzsalkodásai és dogmatikussá me-revedett tanításai azonban nem elégítik ki az ifjú tudóst – Smyrnába megy továbbtanulni, ahol orvosként az alexandriai anatómus Pelops, filozófusként a neoplatonikus Albinus tanítványául szegődik.⁴⁷ Mint a *Saját könyveimről* tanúsítja, Pelops mellett fog bele az orvosi értekezések írásába, Albinus óráin pedig azt értékeli leginkább, hogy végre a nagy klasszikusok: Platón, Aristotelés és Poseidónios tanai-val foglalkozhat. Smyrnában nem marad sokáig; egy Korinthosban töltött tanév és hosszabb utazgatás után a még mindig a nyugati világ tudományos fővárosának tartott Alexandriában további öt évet tölt tanulással és kutatással; anatómiai és élettani tudásának legjavára itt tesz szert. Itt találkozik először Hippokratés művei kommentálásának gyakorlatával is; olyan nagy kommentátorok szövegmagyarázatait olvassa, mint Hérophilos, Zeuxis és Hérakleidés, az idősebb kortársak közül pedig Rufuséit és Quintuséit. Az ő olvasásuk nyomán ébred fel az igény Galénosban egy minden addigi tudást, minden orvosi iskola legjavát magába foglaló orvos-tudomány létrehozására, egy nagy enciklopédikus összegzés elvégzésére.

⁴⁵ L. Garcia BALLESTER, *Galeno*, Madrid, 1972, 26–32.

⁴⁶ *Quod optimus medicus sit quoque philosophus*, KÜHN I, 53–63. A tudományos hozzáállásra és a kutatásra buzdító, lelkesítő rövid, de velős kis írásnak már két magyar fordítása is van, HAMVAS Endréé: acta.bibl.u-szeged.hu/8559/1/fosszilia_2000_3_4_119-122.pdf (2018. 08. 14.) és MAGYAR László Andrásé: members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/galenosz-a-valoban-jo-orvos.html (2018. 08. 14.) Ponticulus Hungaricus, XXI. évf. 5. sz. 2017. május. Galénos e műve retorikai tudásának és fejlett stílusérzékének remek példája; e gyöngyszem műfaját tudományos kiáltványként határozom meg.

⁴⁷ Galénos, *De libris meis*, 2. fejj.

Habár a biológia, a matematika és a technika fő eredményei még mindig itt születtek a legnagyobb számban, Galénos rendkívül kritikusan ír a *Musaion* szigorúan zárt, elméleti megközelítéséről, főként, ami a biológiát illeti. Az itt dolgozó kutatók ugyanis nem foglalkoztak sem eredményeiknek a szélesebb közönséggel való megismertetésével, sem azoknak a gyakorlati gyógyításban való alkalmazásával. Mint anatómiai és egyéb írásaiban kimutatja, sok feltételezésük vagy következtetésük éppen abból adódóan hibás, hogy egyrészt nem gyakorolták az orvoslást, másrészt a Hippokratés nyomán hátramaradt, gyakorló orvosok által írt értekezéseket is gyakran figyelmen kívül hagyják, vagy csak a versengés kedvéért állítanak azokkal ellenkező nézeteket.⁴⁸ Az is rendkívül zavarja, hogy az orvosi tanításokat az egyes iskolák igen mereven és szűklátókörűen hagyományozzák tovább: a mester a tanítványnak csak azt és csak úgy adja át, ahogy ő is a mesterétől tanulta, míg más iskolák tanításait teljesen elutasítják.⁴⁹ Így a megszerzett újabb eredmények megosztása híján nincsen sem együttműködés, sem átjárás az orvosi iskolák tudása között, amivel valóban kiérdemlik a mai értelemben vett szekta nevet.⁵⁰

Az *orvosi iskolákról* írt művében Galénos a kezdő orvostanhallgatóknak mutatja be azt a három fő irányzatot, mely korát jellemezte.⁵¹ Ezek közül kettő szorosabban is a hippokratési hagyományból alakult ki: az empirikus és a dogmatikus vagy más néven logikus (racionalis, ésszerű) iskola, a harmadik a metodikus, mely ugyan a hippokratési hagyományban is ismert elv alapján, közelebbről azonban Rómában formálódott a bithyniai Asklépiadés és tanítványa, Themisón (Kr. e. I. sz.) tanításai nyomán.⁵² Az empirikus („gyakorlatias”) iskola három dologra alapozta a gyógyítást: az orvos addig megszerzett tapasztalatára (αὐτοψία – saját szemmel való látás), a más orvosok által feljegyzett tapasztalatokra és eredményekre (ἱστορία – kutatás révén szerzett tudás, vizsgálódás), és végül azokra az esetekre, amelyeknél nem állt rendelkezésre sem ez, sem az, „a hasonlóról hasonlóra való átvitelre” (ἡ τοῦ ὁμοίου

⁴⁸ Galénos, *A fekete epéről*, 7. fejezet.

⁴⁹ ὅτι γὰρ ἂν ἕκαστος πρῶτον περιτύχῃ διδασκάλῳ, τοιοῦτος ἐγένετο, μὴ περιμείνας μηδὲν ἔτι παρ’ ἄλλου μαθεῖν. („mindenki ugyanolyanná válik ugyanis, mint az első mester, akibe belebotlott, bármilyen is legyen az, anélkül hogy bármi egyebet is tanulna valaki mástól.”) Galénos, *De facultatibus naturalibus*, Kühn, II, 53.

⁵⁰ Az ókorban a görög αἵρεσις (latin megfelelője *secta*) filozófiai vagy irodalmi irányzatot, iskolát vagy vallási szektát (az Újszövetségben politikai pártot) jelentett.

⁵¹ *De sectis ad eos, qui introducuntur*, IX. fej. KÜHN I, 64–105. Kritikai kiad.: Galeni *Scripta minora*, vol. III., ed. J. MARQARDT, J. MUELLER, G. HELMREICH, Lipsiae, k. n., 1893; Reprint (facsimile): Amsterdam, k. n., 1967. Az I. fej. általános bevezetés arról, hogy mi a gyógyítás, a II. fej. az empirikus iskolát, a III. a dogmatikus iskolát mutatja be vázlatosan. A IV–V. fej. tovább részletezi a kettejük közti különbségeket, a VI–VII. a metodikus iskolát írja le igen kritikusan. A metodikusok álláspontjainak tarthatatlanságát egy konkrét példán mutatja be: egy veszett kutya harapásának gyógyításán keresztül mondja el bírálatát – először empirikus szempontból a VIII.-ban, majd dogmatikus nézőpontból a IX.-ben úgy, mintha egy vitaülésem beszélné egy-egy orvos.

⁵² Görög nevükön: ἐμπειρικοί, δογματικοί, μεθοδικοί. A metodikusokról ld. Ludwig EDELSTEIN, *Methodists*, in *Ancient Medicine*, Baltimor and London, The Johns Hopkins University Press, 1967, 173–194.

μετάβασις),⁵³ azaz hasonló betegség, hasonló testrész vagy hasonló gyógyszer, ill. gyógy mód ismert terápiájának alkalmazására.⁵⁴ A dogmatikus („tudományos”) iskola az anatómiai, élettani és kórtani ismeretek fontosságát hangsúlyozta a gyógyításban: ez a betegség pontos meghatározásával kezdődött, és figyelembe vette a beteg életkorát, étrendjét, tevékenységeit, azaz életmódját, lakhelyének éghajlatát és az évszakot is. Egyértelmű, hogy Galénos számára ezek az elvek követendők első sorban, viszont kiemeli, hogy mindenkinek jobb lenne, ha e két iskola hívei inkább együttműködnének a szóbeli (és írásbeli) csatározás helyett, hiszen a gyakorlatban hasonló módon végzik a gyógyítást. A legnagyobb viták ugyanis inkább elméleti szinten folytak. Ebben az írásában nem ostorozza különösebben az empirikusokat, mint egyéb könyveiben, más helyütt azonban keményen bírálja állításaikat.

Más a helyzet a metodikusokkal. Leegyszerűsítő elméletüket szinte teljesen elutasítja – ez ugyanis három általános jellemzőre szűkített le minden betegséget, és a leendő orvosoknak hat hónap alatt teljes képzést ígért. A három általános jellemző a testben haladó „áramlás” túlzott felgyorsulásán vagy megakadásán alapult, s a következő volt: „menés”, „szorulás” és a kettő együtt, ez a „vegyes” általános jellemző. Ezzel a módszerrel ugyan könnyen meg lehetett határozni az emésztési problémákat, de már pl. a gyulladáisos betegségek leírásában súlyos ellentmondások álltak elő – a *De sectis* VI–IX. fejezeteiben az ő állításaikat cáfolja.⁵⁵

Tehát a valójában korlátozott tudást ilyen mereven őrző, szűklátókörű gondolkodással szemben alakítja ki Galénos a saját elképzelését az orvostudomány helyéről a Római Birodalom társadalmában: minden iskola tanításának legjavát összegezve⁵⁶ központi szerepet szán neki, ahol az orvos az életet és halált irányító Természet kulisszái mögé betekintést nyerve a művelődés új főpapja lehet.

Kiteljesedés Rómában

Rómába költözvén ez az elképzelése termékeny táptalajra talált. Mivel a császárság idején a birodalom politikai és katonai vezetése a régi vagyonos nemesség (a patríciusok és lovagok) kezéből a császár közvetlen irányítása alatt álló bürokratikus és katonai hierarchia felső rétegeinek kezébe került át, a szenátus számára csak jóváhagyó szerep maradt, amely csak névleges volt. Így jóllehet a véreskező császárok ideje elmúlt, amikor bármely nézetkülönbség a császárral egy patrícius életébe kerülhetett, vagy vagyonának elvesztéséhez vezetett, a nagy múltú, tehető családok

⁵³ Kühn, I, 66–68.

⁵⁴ Az empirikusokról ld. Ludwig EDELSTEIN, *Empiricism and Scepticism in the Teaching of the Greek Empiricist School*, in *Ancient Medicine*, 195–204.

⁵⁵ Uott, 79–105.

⁵⁶ *De libris meis*, I. fej. Kühn, XIX., 13. végén: δοῦλους ὀνομάζω τοὺς ἑαυτοὺς ἀναγορεύσαντας Ἱπποκρατεῖους ἢ Πραξαγορείους ἢ ὅλως ἀπὸ τινος ἀνδρὸς, ἐκλέγομαι δὲ τὰ παρ' ἐκάστοις καλὰ („szolgáknak nevezem azokat, akik önmagukat Hippokratész-követőként, Praxagorasz-követőként határozzák meg, vagy egyáltalán valaki másról veszik a nevüket – én mindenkitől átveszem azt, ami jó”).

körében az idegrendszeri panaszok és a hipochondria igen gyakoriak voltak. Az orvosok már Vespasianustól fogva különleges adókedvezményekben részesültek,⁵⁷ s gyógyító képességeik beszédétét jelentették nemcsak az arisztokrácia, de a politikai és katonai apparátus művelt felső rétegei számára is.

Már Hadrianus uralkodása idején jelentkezik a császári propagandában az igény a társadalom konszolidációjára, a régi arisztokrácia és az új bürokratikus és katonai vezető réteg közötti szakadék áthidalására – méghozzá a birodalom művelt polgárának képében. Ez a *polités*, aki a birodalom egészének érdekeit szolgálja; ide tartozik minden jelentős vagyonnal vagy funkcióval rendelkező polgár – legfőbb ismérve pedig a műveltsége. Közöttük az első a császár, ám ő ugyanúgy szolgáltatót végez, mint a funkcionáriusok, csak épp az első helyen áll. Marcus Aurelius, a filozófus császár folytatja ezt a politikát. Galénos azonnali népszerűsége köreibben annak köszönhető, hogy minden, a politéstől megkövetelt adottságnak a legmagasabb fokon tudott megfelelni.

Galénos forrásai

Enciklopedikus munkásságának forrásai legnagyobb részben az alexandriai anatómusok: Hérophilos és Erasistratos és tanítványaik, illetve követőik: Marinos, Quintus és Pelops (smyrnai tanára) munkái. Eredményeiket természetesen a saját kutatásai és gyakorlati tapasztalatai szűrőjén keresztül, kritikusan szemlélve adja tovább, igen gyakran vitatkozva nézeteikkel. Másodsorban a legtöbbet Aristotelés élettani és természettani írásaiból merít; néhány központi kérdést illetően azonban jelentős változásokat vezet be ezekhez képest: ilyen például az agy szerepe és az idegrendszerrel való összefüggése. Ezek leírását kiigazítja vagy éppen újraír bizonyos részleteket, saját teleologikus felfogásának megfelelően.⁵⁸ Harmadik, nem kevésbé jelentős tematikája az enciklopédiában a testnedveken alapuló kórtan és Hippokratés gyógyító módszerei, melyek a neve alatt fennmaradt írásokban voltak olvashatóak (és részben ma is hozzáférhetőek).⁵⁹ Ezek közül a legfontosabb *Az ember természeté-*

⁵⁷ L. EDELSTEIN, The Professional Ethics of the Greek Physician, in *Ancient Medicine*, Baltimore, 1967, 319–348.

⁵⁸ VERGERIO, *Introduzione*, 30.

⁵⁹ Az ún. *Corpus Hippocraticum*. Legmodernebb kritikai kiadása a Loeb Classical Library kétnyelvű sorozata: I–XI. k. 1923–2018. A kötetek tartalma a következő: Vol. I: Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 and 3. The Oath. Precepts. Nutriment. Vol. II: Prognostic. Regimen in Acute Diseases. The Sacred Disease. The Art. Breaths. Law. Decorum. Physician (Ch. 1). Dentition. Vol. III: On Wounds in the Head. In the Surgery. On Fractures. On Joints. Mochlicon. Vol. IV: Nature of Man. Regimen in Health. Humours. Aphorisms. Regimen 13. Dreams. The fragments of Heracleitus, On the Universe. Vol. V: Affections. Diseases 12. Vol. VI: Diseases 3. Internal Affections. Regimen in Acute Diseases. Vol. VII: Epidemics 2 and 4. Vol. VIII: Places in Man. Glands. Fleshes. Prorrhetic III. Physician. Use of Liquids. Ulcers. Haemorrhoids and Fistulas. Vol. IX: Coan Prenotions- Anatomical and Minor Clinical Writings. Vol. X: Generation, Nature of the Child, Nature of Women, Barrenness, Diseases 4. Vol. XI: Diseases of Women 1–2. loebclassics.com (2018. 07. 13.) Magyarul csak egykötet-

ről szóló,⁶⁰ melyből Galénos az aristotelési *Fizika* segítségével levezeti az elemek és minőségek valamint a testnedvek és temperamentumok közötti összefüggéseket. A felsoroltak négyes felosztása, és ezek egymás közötti dinamikája a galénosi orvoslás egyik talpköve lesz. A negyedik tényező, amely szintén kulcsfontosságú az élőlények működésének megértésében és a galénosi gyógyításban: a benső természetes hő (θερμότης – *calor*), az égetés-emésztés (κατεργασία – *coctio*) és a szellem (πνεῦμα – *spiritus*) hármasa. Ezek már Aristotelésnek *Az élőlények szaporodása* című munkájában is szerepelnek,⁶¹ ám Poseidónios és az őt követő pneumatikus orvostudomány továbbfejlesztette és beillesztette leírásukat és működésüket tanításai közé. Az ötödik forrás, amely mintegy kiindulópontja és egyben kánonja az egész galénosi medicinának, Platón *Timaiosa*. Bármely új vagy régi tudományos feltevés vagy nézet a Galénos által értelmezett *Timaios* elméleti alapvetéséhez mérten bizonyul igaznak vagy hamisnak az enciklopédia írásaiban, ugyanakkor Galénos szerint minden új eredmény levezethető a *Timaios*ból, mintha az már kezdettől fogva magába foglalt volna minden lehetséges tudást a természet (vagyis a világegyetem és részei) felépítéséről és működéséről. A lélek felfogásában is visszatér az eredeti platóni tanítás hármass felosztásához, ezért többen platonikus filozófusnak tekintik.

Galénos a testnedvekről és a fekete epéről

Az itt közölt fordításokat a Kühn-féle kiadás alapján készítettem, görögből. Modern nyelven *A testnedvekről* c. írásnak⁶² csak angol fordítása létezik,⁶³ mely olykor követi a romlott szövegváltozatot, melyet a latin fordítás sem korrigált.⁶⁴ Ezt Johann Ackermann, aki a Kühn-féle sorozat (egy kötetet kitevő) könyvészeti bevezetőjét

.....
nyi válogatás olvasható belőle: *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, válogatta: HAVAS László, ford. HAVAS László, NÉMETH Béla, RITÓÓK Zsigmond, szerk. KÁDÁR Zoltán, Budapest, Gondolat, 1991, 212 p. (SZLATKY Mária tanulmányával: *Hippokratész a magyar orvosi irodalomban.*)

⁶⁰ In *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, 32–48.

⁶¹ Aristotelés, *De generatione animalium*. Olasz fordítása: La riproduzione degli animali, in Aristotele, *Opere biologiche*, a cura di Diego Lanza e Mario Vegetti, Torino, (Classici della Scienza) UTET, 1971¹, 1996², 1314 p. A kötet még a következőket tartalmazza: *Ricerche sugli animali (Historiae animalium)*, *Le parti degli animali (De partibus animalium)*. Angolul: Aristotle, *Generation of Animals*, With an English Transl. By Artur Leslie PECK, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) Loeb Cl. L. no. 366, lxvii, 607 p.

⁶² KÜHN XIX. 485–496. Ez nem egyenlő a hasonló című hippokratészi mű kommentárjával (XVI. 1–488), melyet eredetinek mond.

⁶³ Mark Grant (Transl. and notes by), *Galen on Food and Diet*, Routledge, London and New York, 2000, On the Humours, 14–18; On Black Bile, 19–36. Németül megjelent fordítások Galénos más műveiből: Galenos Gesundheitslehre, Buch 1–6, ford. Erich W. Beintker, Stuttgart, Hippokrates-Verlag, 1939; 1941; 1948; 1952.; Galen: Daß die Vermögen der Seele eine Folge der Mischungen des Körpers sind, ford. Erika HAUKE, Berlin, Ebering, 1937.

⁶⁴ Helyét az alatt következő fordításban jelzem.

írta,⁶⁵ a nyilvánvalóan hamis művek közé sorolja.⁶⁶ A hasonló című hippokratési mű kommentárját és *A fekete epéről* írt értekezést viszont eredetinek ítéli.⁶⁷ Az utóbbinak angol és olasz fordítása is van.⁶⁸ A hamisítást illetően állítását arra alapozza, hogy csak Charterius kiadásában⁶⁹ jelenik meg először *A testnedvekről* görög szövege, aki viszont ezt lelkendezve emeli ki mint friss felfedezést. Ackermannal a későbbi szakirodalom is egyetért, Vergerio szerint például *A testnedvekről* és *A táplálkozásról* című művek reneszánsz hamisítványok.⁷⁰ Mark Grant azonban *A testnedvekről* jegyzetével kapcsolatban nem zárja ki az eredetiséget, hamisítás esetén pedig szerintem legfeljebb Galénos halála után egy évszázaddal születhetett.⁷¹ Jómagam jelen tudásom alapján az utóbbi nézettel értek egyet, hiszen tartalmában nem tér el a Galénos írásából leszűrhetőkből, stílusa pedig, ha nem is olyan elegáns, mint kiadásra szánt művei, a *Saját könyveimről* beszámolója alapján belefér az óráihoz utólag készített *pro memoria* jegyzetei csoportjába, melyeket csak a kiadáshoz fűsült át. Esetleg a korai, gyakorlás céljából készített jegyzetek közé sorolható. A reneszánsz hamisítványt egy egyértelmű szövegromlás miatt nem tartom valószínűnek, ezt ráadásul a latin fordítás is leköveti. Minél több másoló kezén megy keresztül ugyanis egy szöveg, annál nagyobb az esélye annak, hogy elírások keletkeznek benne. A könyvnyomtatás idején pedig, még Itáliában is, ahol a gazdag kéziratos hagyomány miatt csak később fogadták el ezt a „barbár metódust”, már csak igényes, drága, nagy körültekintéssel készített másolatok készültek, jóval kevesebb hibával, mint az első nyomtatott görög nyelvű könyvek. Ha tehát történetesen egy humanista egy efféle jegyzetet készített volna, abban nem hagyott volna egy mondaton belül két szarvashibát, holott a szöveg többi része tökéletes *koiné*, és tartalmilag sincs benne semmi áruklódó jel arra vonatkozóan, hogy nem Galénos korában készült volna.

Mik valójában a testnedvek, és hogyan határozhatók meg? Hornyánszky Gyula (1869–1933) Hippokratésről szóló monográfiájában értetlenül áll a fekete epe mibenléte előtt, s a testnedvekről szóló tanítást a hippokratési hagyomány gyenge pontjának nevezi.⁷² A világegyetemet alkotó négy alapelem empedoklési gondolatán felépülő nedvtan azonban a 19. századig az orvostudomány meghatározó része volt Európában és az iszlám kultúrában, így nem söpörhető félre egy mozdulattal, ha valóban meg kívánjuk érteni az ókori és középkori orvoslás módszereit. A kb.

⁶⁵ Johannes ACKERMANN, *Historia literaria*, Johannes Alb. FABRICH írását javította és bővítette Gl. Cph. Harles kiadásából 377–500.) in Claudii Galeni *Opera omnia*, KÜHN, I. k., XVII–CCLXV. pp.

⁶⁶ Uott, XIX. p. és CLXIII. p. (XI. fej. *Libri manifeste spurii*, 112. tétel.)

⁶⁷ Uott, XVII. p. és LXXVIII. p. (IX. fej. *Singulorum librorum Galeni, et quidem genuinorum, recensio*, 10. tétel.)

⁶⁸ Mark GRANT (Transl. and notes by), *Galen On Black Bile*, 19–36; Galeno, *Trattato sulla bile nera*, con testo a fronte, a cura di Franco Voltaggio, Torino, Nino Aragno Editore, 2003, 121 p.

⁶⁹ Hippocrati Coi et Claudii Galeni Pergameni Archiatriæ [sic] *Opera*. Edidit etc. Renatus Charterius Vindocinensis etc., Parisiis, apud Jac. Villery, 1679, XIII tom.

⁷⁰ Mario Vergerio, *Opere scelte di Galeno*, 82. p. 28. lábjegyz.

⁷¹ Mark GRANT, Introduction, in *Galen on Food and Diet*, 12.

⁷² HORNYÁNSZKY, *Hippokratész*, 2007, 283–284. Álláspontjában kora orvostudományának elutasító magatartását követi.

három évszázadnyi hagyományt tükröző Hippokratési Gyűjtemény, bármilyen eklektikus is,⁷³ az minden írására igaz, hogy a gyógyítás a test harmonikus állapotának visszaállításán és a felborult egyensúlynak a betegséggel ellentétes hatások általi helyreállításán alapult.

Mielőtt fordításaim elemzésébe, illetve a megelőző hippokratési írások ismertetésébe fognék, hadd álljon itt egy rövid összefoglalás a témáról a könnyebb érthetőség kedvéért. A minőségek az aktív és passzív, ezen belül a meleg és hideg, nedves és száraz ellentétein alapulnak. Ezekből jönnek létre a természetben (makrokozmosz) az elemek: levegő, tűz, föld, víz. A levegő nedves és meleg, a tűz száraz és meleg, a föld száraz és hideg, a víz nedves és hideg. Az elemekre közös tulajdonságaik alapján hasonlítanak az emberben (mikrokozmosz) a szervezetet felépítő testnedvek: vér, epe, fekete epe és nyálka, ahogyan az időben az évszakok: tavasz, nyár, ősz, tél. Bár az egyes elemek mindig ugyanazon alaptulajdonságokkal rendelkeznek, mégis folyamatosan átalakulhatnak egymásba, ahogyan az évszakok is.⁷⁴ Az évszakoknak megfelelnek az emberi életkorok: gyermek-ifjú, fiatal felnőtt, érett korú felnőtt, idős-agg. Még ízek is társíthatók a testnedvekhez: édes, keserű, savanyú, íztelen (sós), sőt színek: vörös, sárga-zöld, fekete, színtelen-fehér. Az egyes testnedvek fölényéből keletkeznek a különböző jellemző hangulatok nyomán a lelki alkatok: vidám-vérmes-bolondos (szangvinikus), epés-haragos (kolerikus), bánatos-hallgató (melankolikus) és közömbös-közönyös (flegmatikus). Táblázatokban foglaltam össze azokat a megfeleléseket és összefüggéseket, amelyeket az alábbi két Galénos-szövegből (illetve továbbiakból) feltérképezhetünk.

Lássuk tehát szövegeink előzményeit! A Hippokratési Gyűjteményen belül *Az ember természetéről* című írásban szerepel a legösszefoglalóbban a négy testnedvről szóló tanítás, a 4–7. fejezetben. Az első három fejezet vitázva cáfolja azt, hogy az emberi természet egyetlen elemre, illetve testnedvre megy vissza. A 4. fejezetben szerepel a négy testnedv megnevezése, és az az alapelv, hogy ezeken alapul a test természete, s ezen múlik beteg vagy egészséges volta: „Akkor örvend tehát a legtökéletesebb egészségnek, amikor ezek az elemek helyes arányban keverednek benne minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt, s ezért eszményi a keveredésük.”⁷⁵ Betegség tehát akkor lép fel, ha ez a helyzet bármilyen módon megváltozik: vagy az egyes testnedvek minősége romlik, vagy arányuk: hogyha valamelyik testnedvből túl sok vagy túl kevés van a test bizonyos pontján. Az is gondot jelent, ha valamelyik kiválik, és elkülönül a többitől. Az 5. fejezet még egyszer pontosítja, hogy mindegyik testnedv más és más, s ezt a különböző hajtatószerek különböző hatásaival bizonyítja: az epehajtó szerek révén az epe ürül ki a szervezetből, a fekete epét hajtók révén a fekete epe

⁷³ A 19. században egyes tudósok arra a radikális álláspontra is eljutottak, hogy a corpus egyetlen írása sem tulajdonítható Hippokratésnek. Ma is megoszlanak a vélemények, hogy melyek a közvetlenül neki tulajdoníthatóak, de már árnyaltabb a kép, ld. pl. HARMATTA János cikkét: *Bevezetés A levegőről, a vízeiről és a helyekről* című munkához, in *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, 161–164.

⁷⁴ Ebből a szempontból az elemek inkább hasonlítanak a halmazállapotokra, hiszen a földből víz, a vízből levegő, a levegőből tűz lehet; gondoljunk a jégre, vízre, gőzre, mely végül elpárolog.

⁷⁵ *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, 35. (Havas László fordítása.)

1. táblázat. Megfelelések az elemek, testnedvek, minőségek, színek, ízek, évszakok és életkorok között a hippokratési hagyomány alapján

Elem	Testnedv	Minőség	Szín	Íz	Évszak	Életkor
levegő	vér	meleg, nedves	vörös	édes	tavaszi	(gyermek) ifjú
tűz	epe	meleg, száraz	sárga (7 árnyalat)	keserű	nyár	fiatal felnőtt
föld	fekete epe	hideg, száraz	olajzöld	savanyú, csípős	ősz	középkorú
víz	nyálka	hideg, nedves	fehér (színtelen)	íztelen (sós stb.)	tél	idős (agg)

2. táblázat. Megfelelések a testnedvek, testszínek, a nedvet képző, tartalmazó és ürítő szervek és a láztípusok között; a nedvek fajsúlya

Testnedv	Testszín	Nedvet képző szerv	Tartózkodási helye	Távozásának helye	Láz típusa	Nedv fajsúlya
vér	pirososzás	máj	erek	orrlyukak	folyamatos	közepes
epe	sárgás-vörhenyes	epchólyag	máj körül	fül	harmadnapos	könnyű
fekete epe	sötét (hamuszínű)	máj alatti rész	lép	szem	negyednapos	nehéz
nyálka	sápadt	torok	agyék	száj	mindennapos	nehéz

3. táblázat. A testnedvek és temperamentumok összefüggései és jellemzőik

	Gyors	Lassú
Erős	sárga epe → kolerikus	fekete epe → melankolikus
Gyenge	vér → szangvinikus	nyálka → flegmatikus

8. kép. Táblázatok

és így tovább. Leszögezi, hogy ezek az alkotóelemek születéstől halálig megvannak minden emberben. A 6. fejezetben arra igyekszik magyarázatot találni, hogy mások miért feltételezték, hogy egyetlen alkotóelemre megy vissza az emberi természet – azért, mert azt tapasztalták, hogy az általuk megjelölt testnedvnek (az epének vagy a vérnek) a túlzott kiürülése halált okoz. Ezt az érvet szintén a hajtatas példájával cáfolja meg: ha mértéktelen mennyiségű epehajtó gyógyszert adnak be valakinek, az csak eleinte hány epét, később a nyálka, a fekete epe és a vér is távozik a szervezetből. A hajtató orvosságok működését a növények táplálékfelvételéhez hasonlítja. A 7. fejezet tárgyalja a nedvek viszonyát az évszakokhoz, méghozzá annak alapján, hogy milyen évszakban melyik testnedv szaporodik fel nagyobb mértékben. Ez a testnedvek és az évszakok közös minőségeivel van összefüggésben. Télen a nyálka szaporodik fel, mert hideg és nedves, miként a tél is, tavasszal a vér, mert meleg és nedves, ahogy a tavasz is, nyáron az epe, mert meleg és száraz, a nyárhoz hasonlóan, ősszel pedig a fekete epe, mert hideg és száraz, csakúgy, mint az ősz. Az évszakoknál van egy átfedés is, mert a felszaporodott testnedv még a következő évszakban is erőteljes marad, így az egyes nedvek és a hozzájuk tartozó betegségek is két évszakon át maradnak jellemzőek. Tehát ciklikus, egész évre kiterjedő körforgásról van szó a testnedvek termelődésében és a jellemző betegségekben is, az évszakokhoz kapcsolódóan. A testnedvek, bár a testben állandóan jelen vannak, miután (minőségeiknek megfelelően) az egyik évszakban felszaporodnak, s a következőben még erősek, a harmadikban apadásnak indulnak, míg a negyedikben van belőlük a legkevesebb. Az emberi testet a világegyetemhez hasonlítja:

Ahogy tehát egész tartama folyamán az év valamennyi elemből részesül: a melegből, hidegből, a szárazból és a nedvesből – világegyetemünkben ugyanis semmi sem tudna fennmaradni az összes többi nélkül, és ha csak egyiküknek is el kellene tűnnie, akkor valamennyien megsemmisülnének, mert mindannyian egy és ugyanazon törvény alapján egyesülnek és táplálkoznak egymásból; ugyanúgy az ember sem tudna tovább élni, ha a vele született elemeknek akár egyike is hiányoznék belőle.

Bizonyítékként ismét a hajtatas példáját hozza fel: ha ugyanazt a szert az év négy különböző időpontjában adjuk be, évszakonként más és más testnedvvel lesz tele a váladék. (A 8. fejezet a betegségek lefolyásáról ad rövid útmutatást az évszakoknak megfelelően.)

A Hippokratési Gyűjteményben az életkorok megfelelése a minőségekkel *Az életmódról* című munka I. könyv 33. fejezetében szerepel.⁷⁶ A szintén a *corpus*hoz tartozó *A testnedvekről* csak két testnedvvel foglalkozik: a vérrel és az epével.⁷⁷

A Galénos neve alatt fennmaradt *A testnedvekről*t nem a vitában való bizonyítás célja vezérli, inkább tűnik tömör összefoglalásnak, méghozzá olyan olvasók számára, akik számára az alapelvek nem teljesen ismeretlenek, hiszen nem mindig viszi végig a magyarázatot mind a négy esetre (így az egyes nedvek felszaporodásának okaival kapcsolatban). Mindazáltal ez a mű több olyan részletre is kitér, amiről *Az ember természetéről* címűben nem esik szó: rögtön az elején pl. az minőségeket aktív és passzív ellentétpárra vezeti vissza, ebből vezeti le a négy elemet, s a makrokozmosz-mikrokozmosz analógia révén jelenti ki, hogy ezeknek felel meg az emberi testben a négy testnedv, az időben pedig a négy évszak. Az évszakok és az elemek mellett a testnedvek is egymásba alakulhatnak, az utóbbiak azonban nem feltétlenül az évszakoknál is tapasztalható szabályosság szerint. További különbség Galénos szerint a testnedveknél, hogy ezen „szabálytalan” átalakulásoknak köszönhetően többféle átmenet is létezik a testnedvek között, amelyek minőségei vegyes tulajdonságokat mutathatnak.

Az egyes testnedvek felszaporodásának okait immár nemcsak az évszaknak, hanem (ezen kívül) az életkornak és az életmódnak (az étrendnek, a mozgásnak, tevékenységnek és a lelki állapotnak), sőt a külső hatásoknak is tulajdonítja. Nyilvánvaló, hogy Galénos (a hippokratési) *Az életmódról* című könyvben foglaltakat is beleveszi summájába. Az évszakok és testnedvek összefüggéseire csak a nyarat hozza fel példaként, az ennek megfelelő életkort (ifjúkor) és alkatot (epés-kolerikus) tudottnak veszi, pusztán az életmódot és a külső hatásokat részletezi: „Hiszen az aggodalomtól, a haragtól, a bánattól, a szenvedéstől, a fizikai erőfeszítéstől, a virrasztástól, a koplalástól és a nélkülözéstől nagyobb mértékben gyúlik fel a sárga epe testnedve.”

Az életkorokból és a hozzájuk tartozó testnedvből fakadó lelki alkatoakat Galénos írja le először: a serdülők (vér) vidámak, bolondosak; a virágkorukban levők (epe) lobbanékonyak, erőszakosak; az érettebb korúak (fekete epe) haragtartók, nehezen kiengesztelhetők; az idősek (nyálka) feledékenyek, lassúak, aluszékonyak. Ki kell emelnünk, hogy az ezen alkatokhoz tartozó tulajdonságok a szöveg későbbi részében újra említésre kerülnek, ott azonban már nemcsak az életkorokhoz kötve, hanem a fölénybe került testnedv magatartásformáló erejét ecsetelve. Itt tehát már kifejezetten a temperamentum-elmélet megfogalmazódását figyelhetjük meg. Ezen a helyen ugyanis előbb Hippokratés *A testnedvekről* írt értekezésének bevezetésére

⁷⁶ Ugyanitt szó esik még az ember mint mikrokozmosz és a makrokozmosz párhuzamáról, test és lélek összefüggéséről, a lélek és test tüzes vagy vizes jellegének fokozatairól és az értelmi képességekről ezektől függően, valamint a világlélekről és a szellemről. Magyar fordítását csak a II. könyvtől (37. fejj.) készítette el Havas László: in *Válogatás*, 69–90. Angolul: Nutriment, in *Corpus Hippocraticum*. Vol. I. Transl. By W. H. S. JONES, Loeb Classical Library, Cambridge (Mass.) 1923, Harvard University Press, 342–432.

⁷⁷ Magyar fordítása nem létezik. Angolul az előbb idézett kötetben.

hivatkozva idézi fel a lelki alkatoknak az életkorokkal együtt járó váltakozását, majd leszögezi: „A testnedvek ugyanis a lelket is formálják.” A már idézett tulajdonságok felsorolása után a (felborult egyensúly révén létrejött) betegség hatására változó lelki alkatokra az elmebetegek közül veszi példáit. A különböző testnedvek okozta háborodottság más-más magatartást szül: a vér hahotázást, az epe kötekedést, a fekete epe búskomorságot, a nyálka fecsegést. (Példáit kivétel nélkül a Hippokratési Gyűjtemény *A járványokról* című munkájából hozza.) A fekete epénél itt szerepel egy eddig nem használt jelző azokra, akiknél ez okozta a betegséget: ἄσπεϊότεραι – szellemesebbek, udvariasabbak, elmésebbek, szórakoztatóbbak. Mintha nem is az örültek leírásában szerepelne, ámde ha a mániákus-depressziós betegekre gondolunk, már nem is olyan távoli a kép. Aristotelés a *Természettudományos kérdésfelvetések* (*Problémata physica*) XXX. kérdéscsoport 1. felvetésében már feltette azt az állítással egyenlő kérdést,⁷⁸ hogy vajon a tehetséges emberek miért mind melankolikus temperamentumúak, s erre még Plutarkhos is utal Lysandros-életrajzában.⁷⁹ A 15. században pedig Marsilio Ficino a *Három könyv az életről* című művében szintén Aristotelésre hivatkozik (Platón és Démokritos mellett), amikor e jelenségről beszél.⁸⁰ Nem kizárt tehát, hogy ha valóban eredeti Aristotelés e munkája, akkor Galénos, illetve *A testnedvekről* szerzője is ismerte. Visszatérve ez utóbbi írás témáihoz, a soron következő az egyes testnedvek képzésének, tartózkodásának és kiürülésének helye, színeik és ízeik. Mivel ezek pusztá felsorolások, a táblázatokban adtam meg őket. A fekete epe négy fajtáját határozza meg ezután, de nem egységes elvek szerint. Kettőt a származása szerint nevez meg: „egy a vér üledékéből áll, egy másik a sárga epe megaszalódásából keletkezik”, kettőt pedig a külleme alapján: „egy másik a »szurkos« (merthogy a szurok ragyogni szokott), az utolsó a vérre hasonlít.”

Arra a kérdésre, hogy mi az egészség, Galénos válasza is ez: a testnedvek kiegyensúlyozottsága (egyenlő mértéke) és helyes aránya. Ismét Hippokratésra hivatkozva jelenti ki, hogy a betegséget a felborult egyensúly helyreállításával kell gyógyítani, méghozzá a betegséggel ellentétes hatást kiváltva. A betegség meghatározása a különböző okok és a tünetek alapján lehetséges, ahol az eddig felsoroltakon kívül (életkor, évszak, étrend, éghajlat) egy újabb diagnosztikai segédlet jelenik meg: a bőrszínnek az alkatra árulkodó volta.

A betegségek, a tápanyagok és a gyógyszerek minőségeinek meghatározása tehát döntő szereppel bírt. Ezek a minőségek pedig, mint láttuk, a világegyetem alaminőségeire mentek vissza. Galénos több műve is tárgyalja az ételek és a gyógyszerek minőségeit.⁸¹ Az ételek minőségeit nemcsak a megelőzés, az egészséges életmód

⁷⁸ Az okosságról, az észről és a bölcsességről (953 A 10–955 A 40). Ld. archive.org/details/problems02arisoft (2018. 08. 28.) Aristotle, *Problems*, Transl. by H. RACKHAM, Loeb Classical Library, London, Heinemann Ltd. – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1957², 154–181.

⁷⁹ Plutarkhos, *Párhuzamos életrajzok*, Budapest, Helikon, 1979, 920.

⁸⁰ Marsilio Ficino, *Három könyv az életről*, fordította, jegyzetek, bev.: FRAZER-IMREGH MONIKA, Budapest, Szent István Kiadó, I. k., 5. fej.: Miért éles elméjük a melankolikusok; kik ilyenek közülük és kik nem? (kiadás alatt).

⁸¹ *De victus ratione in morbis acutis secundum Hippocratem; Galeni in Hippocratem de alimento; Galeni in Hip-*

kialakítása és fenntartása miatt tartották fontosnak, hanem a betegség során követendő diéta miatt is – ezt a betegség minőségei nyomán határozták meg. „Ételed legyen orvosságod” – idézi Hippokratést Galénos az egyik dietetikai művében.

Sem *A testnedvekről*, sem *A fekete epéről* nem szerepel a *Saját könyveimről* címei között Galénos ön-bibliográfiájában, de ez nem zárja ki eredetiségüket, s *A fekete epéről* hitelességét nem is vonja kétségbe a szakirodalom. A *Saját könyveimről* II. fejezetében ugyanis így utal az elveszett vagy annak hitt könyveire: „Sok mást írtam gyakorlás céljából, ezek közül jónéhány elveszett abban a tűzvészben, amelyben a Béke oltára is leégett, mások, amelyeket a barátaimnak adtam, fennmaradtak.”⁸² Ha mégis ebben a listában akarnánk ezeket elhelyezni, akkor a 7. fejezetben: az Erasistratos tanításával vitázó iratok között lehetne a helyük, hiszen ez az iskola (a dogmatikusok) nem tárgyalta a testnedveket, ő és követői egyenesen haszontalannak ítélték ezek vizsgálatát – velük száll vitába Galénos *A fekete epéről* első fejezetében, s az írás során később is cáfolja téves nézeteiket.

Mi tehát a fekete epe, ez a titokzatos negyedik testnedv, amelyet a 19. század orvostudománya egyenesen kigúnyolt, mint légből kapott, tudománytalan feltételezést? Lássuk Galénos válaszát! Miután felvázolta kora szakirodalmának állását a témáról, röviden összefoglalja, amit a három másik testnedvről tudni kell. A bemutatás teljesen tapasztalati úton történik: mikor és milyennek láthatjuk ezeket, milyen az ízük, színük, állaguk, fajsúlyuk, megalvadnak-e vagy sem. Azt is hangsúlyozza, hogy a színük, állaguk, ízük alapján a vérnek, az epének, sőt a nyálkának is többféle válfaja van, de attól még a megnevezésük azonos. Szóba kerül egy ötödik típus is, amelyet fekete nedveknek neveznek (röviden feketéknek, de a fordításban inkább a teljes kifejezést használtam). Tisztázza a névazonosságból adódó félreértést, melynek révén ezeket a fekete epével keverték. Nem azonosak a fekete vérrel, mert nem alvadnak meg, hanem a vér egyfajta seprőjét, üledékét jelentik. Ezeket hányáskor vagy hasmenéskor lehet látni, és ugyan színükben hasonlítanak a fekete epéhez, de hatásukban sokkal kevésbé veszélyesek és ízükben sem olyan maróak és kesernyések, mint az. A fekete epe tehát, melyet a fentiekkel hasonló alkalmakkor lehet látni (és szagolni), a szagáról, ízéről és romboló hatásáról ismerszik meg Galénos szerint, ugyanis sűrű állaga miatt nem átmeneti károkat okoz a szervezetben – ahol épp jelen van –, hanem tartós és súlyos roncsolást vagy elmérgeződést. A legmaróbb ecethez és a Holt tenger vizéhez hasonlítja, melyben minden élet elpusztul, s még „a légy sem kívánja megízlelni”. Származását tekintve a fekete epe többféle lehet: eredhet a fekete nedvek vagy az epe túlságos kiszáradásából – mindkettő veszélyes, de az epéből keletkező veszélyesebb. A fekete nedvektől az különbözteti még meg, hogy ennek még a hányás vagy hasmenés útján való kiürülése is kockázatos, szemben a fekete nedvekével, amelyeké használ. A 4. fejezettől a fekete epe keletkezésének módját mutatja be Galénos. Ennek első fázisa a vér sűrűvé és

.....
pocratem vel Polybium de salubri victu ratione; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultationibus; De alimentorum facultatibus; De probis pravisque alimentorum succis.

⁸² *De libris propriis*, II. fejt., KÜHN, XIX, 41.

sötétté válása, amit a száraz és meleg testi alkat, idő, hely, életkor és étrend segít elő, sőt a himlőjárvány idején is a vér effajta megaszalódását tapasztalták. A fekete epe felgyülemzése a következő betegségek kialakulásához vezet: vérrel keveredve lázzal a karbunkulushoz (vörös duzzanat), láz nélkül az elefántbetegséghez – ez a bőr vörössé, majd sötétté, pikkelyessé vagy kérgessé válása (sömörök). A fekete epe egymagában először sötét daganatot, majd rákot idéz elő. Ennek több fajtája is van, a bőrön fekélyt is okozhat. A rák keletkezésének okát Galénos abban találja, hogy a sűrű vér salakanyagát a szervezet nem képes kiüríteni magából.⁸³ Az aranyér szerinte a természet egyik megoldása a túl sűrű és szennyezett vér kivezetésére, s a visszértágulatok is a sűrű vér „lerakataiként” szolgálnak, bár fekete epét nem tartalmaznak. A fekélyek gyógyításában egyik pergamoni tanítójára hivatkozik, aki a műtéten kívül „jónedvű ételek étrendjét előírva” hozta helyre a betegét.

A 5. fejezet elején szerepel egy fontos állítás arra vonatkozóan, hogy „a vénák és az artériák mindegyik testnedvet tartalmazzák” – erre bizonyítékként a már tárgyalt hippokratési *Az ember természetéről* 4. fejezetének egészét idézi szó szerint. Azzal vezeti be, hogy ezt az írást részletesen elemezte *Az elemekről* című munkájában,⁸⁴ ami azért érdekes, mert létezik egy olyan kommentárja is, amely címében is jelzi, hogy *Az ember természetéről*⁸⁵ magyarázata. Az utóbbi munkát nyilván később írta, azért nem arra hivatkozott.

Robin Fähræus svéd orvos-haematológus (1888–1968), aki a vörösvértetek süllyedése arányának megfigyelését dolgozta ki, arra a következtetésre jutott 1921-ben, hogy az ókorban a négy testnedvet az érvágások során felfogott vér ülepedését megfigyelve különböztették meg egymástól. Átlátszó tartályban ugyanis a homogén vörös folyadék idővel négy rétegre különül el: alul a sötétebb üledék, felette vékony réteg élénkpiros vörösvértet, majd a halványzöld vagy fehér fehérvértet rétege, végül legfelül a szérum, amely sárgás színezetű.⁸⁶ Tehát Fähræus szerint így különböztették meg egymástól sorrendben a fekete epét, a vért, a nyálkát és az epét. Galénos fenti állítása alapján, miszerint az erek mindegyik testnedvet tartalmazzák, ez nem zárható ki, ámbar *A fekete epéről* arról is tanúskodik, hogy a hányás, a széklet és a vizelet vizsgálata legalább olyan fontos volt a négy testnedv közti különbségek megfigyelésében, mint az érvágáskor tapasztaltak. Az epe és az epehólyag pedig az állapotboncolások (és a mindennapi tapasztalat) révén is jól ismert volt.

⁸³ Ez a kijelentés figyelemre méltó, hiszen 1931-ben Otto Warburg azért kapta a Nobel-díjat, mert felfedezte, hogy a rákos sejtek csak oxigénhiányos, elsavasodott környezetben (vérben) képesek életben maradni és szaporodni. (A légzőenzimek természetét és működési módját kutatta, ld. O. WARBURG, On the Origin of Cancer Cells, *Science*, 123 (3191), 24 February 1956, 309–314. science.sciencemag.org/content/123/3191/309 (2018. 08. 29.)

⁸⁴ *De elementis ex Hippocrate liber I–II.*, KÜHN, I, 413–508.

⁸⁵ *Galenus in Hippocratem de natura hominis commentarius*, KÜHN, XV, 1–173.

⁸⁶ Fähræus a Uppsala Egyetem tanára és a göteborgi Királyi Akadémia tagja volt, 1929 és 1941 között hat ízben, 17 nevezéssel jelölték Nobel-díjra élettani kutatásaiért. A fenti adatot ld. Gerald D. HART, Historical Review. Descriptions of Blood and Blood Disorders Before the Advent of Laboratory Studies, *British Journal of Haematology*, Blackwell Science Ltd, 2001, 721.

A továbbiakban Erasistratossal és követőivel vitázva bizonyítja be, hogy igenis szükség van a testnedvek képződésének ismeretére a gyógyításhoz, s rátér a fekete epe képződésének ismertetésére, némileg ismételve magát. Hippokratésra hivatkozva emeli ki a test tisztításának (méregtelenítésének) fontosságát: minden testnedvre megvannak a megfelelő növényi, ásványi vagy állati eredetű orvosságok, ételek, amelyek alkalmasak az illető testnedv kivezetésére (vízhajtó, epehajtó stb. hatásúak). A fekete epének is léteznek hajtatói, melyek pl. az elefántbetegséget vagy a rákot gyógyítják. Cáfolja azok téves nézetét, akik szerint mindegy, hogy milyen betegségre adjuk, ugyanaz a hajtató alkalmas mindegyik testnedv kivezetésére. A 7. fejezetben pedig Erasistratos ellenében bizonyítja be, hogy a lép igenis hasznos szerv (hisz a fekete epe megtisztítását és kivezetését végzi el), s hogy a testnedvek ismerete igenis hasznos a betegségek felismerése szempontjából. Példaképpen az általánosan melankolikus betegségnek nevezett kórt hozza fel, amelyet mindenki által ismert módon a fehér hunyorral végzett tisztító kúrával gyógyítottak. A továbbiakban a szervezetben zajló tisztulási folyamatok jelentőségét és módjait ecseteli annak gyógyulása szempontjából, s Erasistratost (*A láz fajtáiról*) idézve rámutat, hogy még ő is használja a testnedvekről szóló tudást, annak ellenére, hogy azt hirdeti, haszontalan. A hippokratési tudás elhallgatásával vádolja meg, s a *Prognózisokból* idézi azt a passzust is, amelyre szerint Erasistratosnak hivatkoznia, s Hippokratést idéznie kellett volna. A 9. fejezetben ígérete szerint a fekete epe felszámolásának módjairól fog szólni, ehelyett azonban továbbra is azok nézeteit cáfolja, akik szerint ugyanazok a hajtószerek alkalmasak bármely testnedv kivezetésére. A fejezet végén még egy fontos megkülönböztetést tesz a szervezetben természetesen meglevő fekete epe és a természetellenesen képződött között, amely betegségre utal.

Összegezve tehát, a Hippokratést követő Galénos szerint a természetes fekete epe minden egészséges szervezetben megvan, születéstől a halálig, s a vér egyfajta üledéke. Ettől különbözik a betegségeket okozó fekete epe, mely a vér vagy az epe túlzott megaszalódása révén jön létre. A kettő közül veszélyesebb az, amely az epéből származik. Az általa okozott betegségeket a fekete epe kihajtásával (méregtelenítéssel) lehet gyógyítani: hajtószerekkel, megfelelő étrenddel, valamint a képződését okozó tényezők megszüntetésével (illetve ellenkező hatásokkal).

Rezümé

Galénost (129–216), a rendszeres európai orvostudomány atyját mutatja be ez a tanulmány, aki húszt kötetre rúgó életművével az anatómia, az élettan, a testnedveken alapuló kórtan, a sebészet, a dietetika és a gyógyszerészet tanítását a 19. századig meghatározta. A nála hat évszázaddal korábban élt Hippokratés és követői munkáit kommentálta, kora orvosi irányzataiból pedig a legjobb eredményeket foglalta össze. Saját kutatásait és nézeteit tudományosan, a logika eszközeivel védte meg írásában a kor harcosan vitázó szellemének megfelelően. A cikk utal azokra a munkáira,

amelyekből személyes életére vonatkozó adatokat nyerhetünk. Röviden bemutatja *A saját könyveimről* és *Az orvosi iskolákról* című műveit, majd felvillantja történeti hátterét Pergamonban, Alexandriában és Rómában. Végül elemzi a tanulmányhoz kapcsolódó két fordítást, melyek először jelennek meg magyar nyelven, ezek: *A testnedvekről* és *A fekete epéről*.

Kulcsszavak

Galénos, ókori orvostudomány, nedvtan, a testnedveken alapuló gyógyítás, fekete epe, a négy temperamentum, Hippokratés, Erasistratos, gyógyító étrend

Abstract

Galen, the Physician, and Philosopher On the Humors and On Black Bile

*This paper is about Galen (129–216AD), father of European medicine, who defined the teaching of physicians until the nineteenth century by his twenty volumes of works on anatomy, physiology, pathology based on the humors, surgery, nutrition, and pharmacy. He commented on lots of works from the Hippocratical Writings and summed up the best results of contemporary medical schools. He defended his own research and points of view in the same sharp and well-argued way as every researcher in his era, but with a scientific method, based on logic. The article refers to his works, where data can be found about his personal life. It briefly details his works *On my Books* and *On the Medical Schools*, then highlights his historical background in Pergamon, Alexandria, and Rome. Finally, it analyses the two translations related to the study, which appear for the first time in Hungarian, namely: *On the Humors* and *On Black Bile*.*

Keywords

Galen, ancient medicine, humorism, humoralism, black bile, four temperaments, Hippocrates, Erasistratus, healing diet

MŰHELY

FRAZER-IMREGH MONIKA (FORD.)

Galénos
A testnedvekről¹

Amik a világban az elemek,² azok az élőlényekben a testnedvek, ahogyan az időben pedig az évszakok.³ Nem teljesen azonosak vagy hasonlóak, hanem az aktív és a passzív minőségek révén – amelyek által léteznek, és a bennünk levő dolgok összetételét alkotják – sok egyébben is különböznek egymástól, többek között az elnevezésükben is. Hiszen például az elemek, amelyekből a világ áll: a levegő, a tűz, a víz és a föld. Az évszakok, amelyekből az idő áll: a tavasz, a nyár, a tél és az ősz. A testnedvek pedig, amelyekből az élőlények és az ember áll: az epe, a vér, a nyálka és a fekete [epe].⁴ Minden a nedvességből, a melegebből, a szárazságból és a hidegből áll össze. A vér, a levegő és a tavasz ugyanis nedves és meleg (még akkor is, ha egyesek másként vélekednek a levegőről). Az epék közül a sárga, a nyár és a tűz meleg és száraz. A fekete [epe], a föld és az ősz száraz és hideg. A nyálka, a víz és a tél hideg és nedves. A testnedvek, az elemek és az évszakok [tehát] ezeket tekintve részben megegyeznek, részben különböznek. A levegő és a tűz ugyanis különböznek száraz illetve nedves voltukban, megegyeznek a melegségben. A tűz és a föld különböznek hideg és meleg voltukban, viszont mindkettő száraz. Miként a föld és a víz is hideg, ám különböznek a szárazságban és a nedvességben.⁵ A víz és a levegő nedvesek ugyan, de hideg és meleg voltukban különböznek. A testnedvek és az évszakok így egyeznek meg, illetve különböznek egymástól, s úgymond az ellentétes keveredést hozzák létre. Az elemek azonban minden körülmények között ugyanazok, és s még ha egymásba is alakulnak, akkor is állandóak, és az évszakok is valami hasonló óva-

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Medicorum Graecorum Opera. Claudii Galeni *Opera omnia*, tomos XIX. Editionem curavit Carolus Gottlob Kühn, in officina Car. Cnoblochii, Lipsiae, 1930, 485–496.

² στοιχεῖον – őanyag, elem.

³ καιρός – alkalmas időpont, megfelelő időszak, jókor; évszak.

⁴ A μελαίνα (fekete, sötét) kifejezést fordítom így, hiszen Galénos elliptikusan így használja. Később szögletes zárójel nélkül is így hozom, hogy ne zavarja az olvasást.

⁵ Mint látható, Galénos a tulajdonságok sorrendjében nem következetes, hol a hozzá közelebb eső, hol a korábbi elem tulajdonságával kezdi a különbségek vázolásában. Megtartottam mindig az eredeti sorrendet, mivel fentebb világosan kifejti, hogy melyik elem milyen tulajdonságokkal bír.

tos módon alakulnak át egymásba,⁶ s a nap délre meg északra való vándorlásával jönnek létre és kapják nevüket.⁷

A testnedvek azonban nem így alakulnak át, és nem is maradnak ugyanazok, hanem különböznek egymástól helyükben, színükben, hatóerejükben, összetételükben és minőségükben. Szükségszerű, hogy a testnedvek is változzanak (miként az elemek is átváltoznak egymásba), s hogy ne tartsák meg mindig az átalakulásnak ugyanazt a módját, s ne ugyanúgy gyarapodjanak, hanem egyeseknél egyfajta szabályos váltakozás szerint a földszerűből vizesbe, a vizesből légiesbe, a légiesből tüzesbe történik az átalakulás, másoknál meg szabályos rend nélkül a nyálkából a sárga epébe, a vérből pedig a fekete epébe. Bizonyoság erre a búskomor[akra jellemző] földszerű vér, [s] az ugyanilyen nyálka, mely közel áll a sötét⁸ epéhez, s könnyen azzá is alakul. A nyálkaszerű epe és a hasonlóképp nyálkás vér pedig, amely a vízkórosok és a rossz testi állapotúak sajátossága, a melegebb és szárazabb [állapotúakra] jellemző tiszta epévé válhat. A rossz emésztéstől szenvedőknél pedig a zöldes epe hányás vagy hasmenés esetén mutatkozik meg. Tehát egy bizonyos rend szerint halad az egyik testnedvnek a másikba való átalakulása, s viszont, amikor ezzel ellentétes irányban történik a testnedvekben⁹ a változás.

Egyszer egyik, másszor a másik testnedv gyarapszik fel a test állapotától, az időtől,¹⁰ a helytől,¹¹ az életkortól és az életmódtól függően, úgyhogy mindenkiben mindegyik a hozzá tartozó és számára kedvező időszakban gyarapszik [a leginkább]. Nyáron ugyanis a keserű [epe] termelődik nagyobb mértékben, a leginkább a hasonló életkor, alkat, és életmód esetén,¹² s akkor is, ha ilyen külső hatások [érik az embert]. Hiszen az aggodalomtól, a haragtól, a bánattól, a szenvedéstől, a fizikai erőfeszítéstől, a virrasztástól, a koplalástól és a nélkülözéstől nagyobb mértékben gyűlik fel a sárga epe testnedve. Ahogyan az alvás, a vízivás, a tengeri állatok és

⁶ A Kühn-féle kiadásban a romlott szöveg hagyomány szerint itt τροφή és τροφόμενον (élelemmel táplálva) áll, így azonban a szöveg értelmetlen, ahogy a Kühnben szereplő latin verzió és az ezt követő angol fordítás is: Mark GRANT (transl. by), *Galen on Food and Diet*, Routledge, London and New York, 2000, 14. Ezeket a következőkre javítottam: τροπή és τροπόμενον. (Talán a kézirat középkori szerzetes-másolójának éhsége okozhatta az elírást.)

⁷ A Napnak a nyári és a téli napforduló között (június 24. és december 24.) a horizonton való látszólagos vándorlásáról van szó, ahogyan a nyári napforduló után napról napra kisebb (alacsonyabb) íven, keletről mindig kissé délebbre kel fel s a délhez közelebb nyugszik le, a téli napforduló után pedig minden nap nagyobb (magasabb) íven, kissé északabbra kel és nyugszik, egyre közelítve a valódi kelethez és nyugathoz. Így jön létre a négy évszak: a nyári napforduló körüli hónapok: a nyár, az őszi napéjegyenlőség körüli hónapok: az ősz, a téli napforduló körüli hónapok: a tél és a tavaszi napéjegyenlőség körüli hónapok: a tavasz. Vö. GÁBRIS Gy.–MARIK M.–SZABÓ J., *Csillagászati földrajz*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993 (4. kiad.), 40–42.

⁸ ἰσπαώδους – festőcsüllengszerű, sötétkékes.

⁹ Α τοῖς μεταβάλλουσιν értelmezésem szerint a következővel egészítendő ki: χυμοῖς, tehát a testnedvekre vonatkozik.

¹⁰ Α ὥρα jelentései: időszak, óra, napszak, évszak, az évszoknak megfelelő éghajlati viszonyok.

¹¹ Α χώρα jelentései: hely, tér, ország, tájék, vidék, terület.

¹² Tehát a fentiek szerint fiatalon vagy középkorúként, a kolerikus temperamentumúaknál, s az ennek megfelelő ételek és italok fogyasztása esetén, sok izgalom illetve harag megélése folytán.

minden nagy nedvtartalmú vagy zsírosabb vagy nyúlós-ragacsos étel fogyasztása minden bizonnyal a nyálka testnedvét [szaporítja fel]. A húсок (a szárnyasok húsa is), a tojás és minden könnyen emészthető és jó nedvű étel a vér[képzést segíti], hacsaknem az elfogyasztott táplálék valamely sajátsága ezt meg nem gátolja. Hasonlóképp termelődik a fekete epe is [bizonyos ételek, körülmények és életmód révén]. [A testnedvek termelődése] azonban összefonódik. Igazság szerint, amikor egyszerre többféle eledelt fogyasztunk, [mindegyiket] a neki megfelelő [testnedv termelődése] követi.

A serdülőkből [elsősorban] a vér gyarapodik, s ezért az ilyen korúak [mindig] vidámak, bolondosak, folyton a szórakozáson, a tréfán és az évődésen jár az eszük.¹³ A fiatalokat az epe lobbanékonnyá, erőszakossá és kötekedővé¹⁴ teszi. Aki túl van az ifjúságon, abban a fekete epe [gyarapszik a leginkább]. Ez a legrosszabb testnedv, és ahol megjelenik, nehezen megfékezhető és nehezen megváltoztatható. Az érett korúakat kiszámíthatatlanná,¹⁵ haragtartóvá és nehezen kiengesztelhetővé teszi. S ott van még az időseknek a nyálka. Ez a kor lassú, feledékeny, és aluszékony. [A testnedvből adódóan] ugyanis nedves és hideg, miként az érett kor száraz és hideg, a serdülőkor meleg és nedves, az ifjúságot pedig a neki megfelelő, erősebb testnedv jellemzi.¹⁶ A testnedvek keletkezésének, tartózkodásának és távozásának helyei a következők: a véré a máj, az erek és az orrlyukak; az epéé az epehólyag, a máj körüli terület, s a fülön át távozik, amint az nyilvánvaló. A nyálkáié a torok, az ágyék és a száj, miként a fekete epéé a máj alatti rész, a lép, és a szemén át ürül, mint mondják. Színeik: a vér vörös, a nyálka fehér; a sárga epének hét fajtája létezik. Van ugyanis a sárga, amelyet elemi természetűnek is neveznek, van a halványsárga, aztán a vöröses, a világoszöld, a tojássárga-színű, a patinás [azaz rézrozsdaszínű] és a kékeszöld.¹⁷ A fekete epe saját színe az olívaolaj-zöld, és tulajdonképpen ezt hívják feketének. Az ízeket tekintve a vér édes, a sárga epe keserű, a fekete savanyú. A nyálka leginkább íztelen, de lehet sós vagy savanyú, azonfelül édes is. A fekete epének négy fajtája van: az egyik a vér üledékéből áll, egy másik a sárga epe megaszalódásából keletkezik, egy másik a „szurkos” (merthogy a szurok ragyogni szokott), az utolsó a vérre hasonlít.

¹³ A παίζειν ige egyszerre jelenti a következőket: játszadozni, szórakozni, táncolni, hangszeren játszani, szerelmi játékot folytatni, tréfálkozni. Itt három kifejezésben igyekeztem visszaadni. F-I.M.

¹⁴ A πικρός jelentései még: (személyről) haragos, rosszindulatú; (ízről) keserű, maró, csípős; (tárgyról) éles, hegyes.

¹⁵ A ὑφαλος kifejezés szószerinti értelme: tenger/víz alatt levő. Innen két további jelentését hozza az 1870-es Liddel–Scott-szótár: *dark* – sötét és *cunning* – ravasz: Henry George LIDELL–Robert SCOTT, *Greek-English Lexicon. Based on the German Work of Francis Passow*, Harper & Brothers, New York, 1870, 1584. o. Mark Grant *devious*-nak fordítja. A görög kifejezés hajózási tapasztalatra megy vissza, hiszen a szó az újjörögben zátonyt (és homokpadot) jelent, így a viselkedés nem várt, meglepetésszerű mozzanatát hangsúlyozza.

¹⁶ Azaz az epe, tehát ez meleg és száraz.

¹⁷ ισαώδης – festőfű-színű, azaz sötét zöldeskék.

Állagukat illetően egyszer a vér, másszor a nyálka sűrűsödhet be, s még a fekete epe is. A sárga epe pedig híg, könnyen és felfelé mozog, míg a két másik testnedv nehéz.¹⁸ A vér közepén van¹⁹ a hőben való részesedése miatt.

Úgy tűnik, hogy az egészséget ezek egyenlő mértéke és helyes aránya jellemzi. Ha viszont ezek közül valamelyikből a szükségesnél kevesebb vagy több termelődik, vagy a mennyiségükben, minőségükben, helyváltoztatásukban vagy szabálytalan összetétel, esetleg rothadás révén kárt szenvednek, abból betegség következik. Ahogy mondják is, hogy a testnedvek aránytalansága is betegséghez vezet, az egészség éppúgy vissza is térhet a testnedvek apadása vagy gyarapodása és sűrűsödése illetve hígulása révén, egyszóval ha ezek kiegyenlítették és helyes arányban állnak egymással. Miként Hippokratés *A járványokról* írt könyvének hatodik fejezete igen pontosan leírja, a testnedvek némelyikét ki lehet hajtani, más testnedvek áramlását pedig elő lehet segíteni vagy hígítani illetve vegyíteni lehet őket bizonyos dolgokkal, másokkal viszont nem. A betegségek okai szerint kell ugyanis a betegnek megfelelő segítséget kapniuk. Tudniillik a testnedveknek minőségüket illetően mérsékelteknek, mennyiségüket illetően pedig egyenleteseknek kell lenniük ahhoz, hogy az egészség tartós maradjon, ha meg nincs, akkor helyreálljon. Innen van a testnedvek elnevezése is, amiatt, hogy egyszerre áramlanak.²⁰ Világos ugyanis, hogy ha ez az egészség, akkor ha nem ez az állapot áll fenn, akkor az a betegség, ahogy az nyilvánvaló is.

Mivel a betegség mint nem,²¹ különböző fajtákra oszlik, különbségeik szükségképpen az okok különbségeiből fakadnak. Az okok pedig a testnedvek [rendeleneiségei] és a balesetek.²² Az utóbbiak kívülről keletkeznek. Az előbbieket gyarapodás vagy apadás révén az életkorból, a körülményekből és az étrend összetételéből adódóan változhatnak, mint fentebb említettük. Úgy tűnik, Hippokratés is ezt állítja: a különböző évszakokban más-más testnedvek virulnak és uralkodnak a testekben, és hogy az emberek színei különböznek az összetételben uralkodó testnedvek fölényének megfelelően; valamint hogy a betegségek általában a túlszaporodott testnedv természete szerint jelentkeznek. Hasonlóképpen *A testnedvekről* írt értekezésének bevezetésében is, [ahol] azt mondja, hogy a testnedvek színe, amikor nem zavarosak, a virágokéhoz hasonló, s hogy az egyes testnedvek fölénye az egymást követő életkorokkal cserélődni szokott az emberekben, ahogyan tudni-

¹⁸ A két másik (nehéz) testnedvnek a nyálkának és a fekete epének kell lennie, mivel fentebb Galénos az ágyékot jelölte meg a nyálka tartózkodási helyének, a fekete epének pedig a lépét. A következő mondat is ezt igazolja, mert ott a vért közepesnek mondja.

¹⁹ A fajsúlyára értendő.

²⁰ A χυμός – 'testnedv' és a χέω (χυμένος) – 'áramlik' szavakat hozza itt rokonságba Galénos.

²¹ Γένος – *genus* – nem, a kategóriáról van szó.

²² Α σύμπτωμα jelentései: 1. esemény, ami történik, véletlen, eset; 2. baleset, balszerencse; 3. tünet, kórjel; 4. rosszullet. Bár mások tünetnek értelmezik a kifejezés jelentéskörének leszűkülése és a latin fordítás miatt, ahol a szó egyszerű latin megfelelője szerepel: *symptomata*, kétlem, hogy Galénos, aki éppen matematikai-geometria jellegű vaslogikájára volt büszke, egy ilyen ellentmondást engedett volna meg. A szó szemantikája alapján még a fertőzések is beleférnek.

illik a lelki alkatok is. A testnedvek ugyanis a lelket is formálják. Hiszen a vér vidámabbá tesz, az epe haragosabb természetűvé vagy merészebbé vagy hevesebbé vagy mindezekké. A nyálka nemtörődömmé és ostobábbá. A fekete epe haragosabb természetűvé és vakmerőbbé. A lelki alkat megváltozik a betegségek hatására is, [még hozzá] a fölényben levő testnedv jellege szerint, mint például az örültek esetében. Hiszen akiknél ezt a vér okozza, azok [folyton] dalra fakadnak és nevetésben törnek ki; akiknél az epe, azok vakmerőbbek és kötekedőbbek. Ezért mondja Hippokratés is, hogy: „a nevetéssel járó örület kevésbé veszélyes, a komolysággal járó veszedelmes”, a komolyságon vakmerőséget értvén. Akiknél viszont a fekete epe okozza, azok búskomorabbak, hallgatagabbak és szellemesebbek.²³ Akiknél ellenben a nyálka, azok locsogók és üresbeszédűek.²⁴ Ő maga máshol is igazolja mindezt, hiszen *A járványokról* szóló művének első könyvében azt mondja, hogy Silénos énekelve és hahotázva őrvongott, *A járványokról* harmadik könyvében pedig Philiskosról meg azt, hogy vakmerővé tette a téboly, merthogy (mint mondja) délben örült meg – az epe volt ugyanis a betegség okozója. Említi még, hogy Kyzikosban viszont egy nő, aki ikerleányokat szült és megbolondult, háborodottságában csüggedt és komor lett, ugyanis nem szólalt meg, és senki nem hallotta többé a hangját – a fekete epe volt betegségének az oka. Pithiön ezzel szemben, aki a Föld temploma közelében lakott, ostoba fecsegővé vált elmezavarában – az ő betegségének a nyálka volt az okozója. Ezek miatt tehát annak, aki a betegségek sokféleségét készül gyógyítani, előzetesen meg kell ismernie a bajok okait.²⁵ Ha ugyanis valaki, ahogy Hippokratés mondja, ismeri a baj okát, az képes a testnek a megfelelő [gyógymódokat] nyújtani úgy, hogy a betegséggel ellentétes hatást kelti [a testben]. És aki a betegségek gyógyításáról pontosan akar kérdezni, a kérdezőknek pedig pontosan akar válaszolni, esetleg ellentmondani, annak a következőket meg kell fontolnia.²⁶ Először is, hogy miből keletkeznek a betegségek minden emberben. Felismerhetők ugyanis a betegségek okai. Először is az életkorból. Ha ugyanis ifjú a beteg, akkor elsősorban a vér okozza a bántalmakat, ahogyan a fentebbiekből

²³ ὅσαι δ' αὖ ἀπὸ μελανίης σκυθρωπότεραι καὶ σιωπηλότεραι καὶ ἀστειότεραι (παραφροσύνη – ‘örültség’, ‘téboly’) Kühn, I, 493. ἀστεῖος – udvarias, művelt, szellemes, elmés, szórakoztató. Ld. latin *urbanus*, hiszen az ἄστυ – ‘város’ szóból származik.

²⁴ Üresbeszédű – az ἀσταταίνουσαι kifejezést fordítottam így. Egyik szótár sem hozza, Kühn *instabilia*-nak fordítja, ami magyarul ‘bizonytalan’, de ez csak a kifejezés első felét adja vissza: ἄστατος – ‘ingatag’, ‘megbízhatatlan’. A kifejezés *bapax legomenon*, azaz csak itt fordul elő. A második felében az αἰνέω – ‘mond’, ‘beszél’ jelentésű ige rejtőzik véleményem szerint.

²⁵ Ez a megjegyzés az empirikusok és a metodisták felfogásának kritikájaként is felfogható. Ld. a megelőző tanulmányt. Vö. Owsei TEMKIN, *Galenism – Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1973, 30–31.

²⁶ Itt arra vitára utalhat Galénos, amelyet Rómában, a Béke templomában folytatott kihívóival, amikor is az összes addig ismeretes orvosi kérdésben megvizsgálta és kritikával látta el az addig a legnagyobb tekintélynek örvendő Lykos munkájában hátrahagyott tudásanyagot. Ld. Galénos, *De libris propriis*, 2 (*Scripta minora*, 2: 100–102. A makedón Lykos annak a Quintusnak a tanítványa volt, aki Galénos születése idején volt fénykorában. Vö. Arthur J. BROCK, *Greek Medicine: Being Extracts Illustrative of Medical Writers from Hippocrates to Galen*, Dutton, New York, 1929, 178.

kiviláglik, s a többi életkorral hasonlóképpen. Másodszor az évszakokból. Tavasszal ugyanis a vér okozza a panaszokat. Harmadszor az étrendből. Az egyes ételek és italok ugyanis más és más testnedvek termelődését segítik elő, a dorbézolás és a zabálás pedig vérbőséget okoz. Így határozta meg Hippokratés Silénos betegségét, tudván, hogy a részegeskedés okozta azt. A kertész feleségének meg megszűnt a havi vérzése a túlzott falánsága miatt. Negyedszer a hely [éghajlatából]. Ha ez forró, akkor a hővel összefüggő betegségeket alakítja ki. Ötödször a bőrkiütésekből. A vörös és kerek kiütések ugyanis a vér bántalmára utalnak, a nagy kiterjedésűek a nyálkára, és így tovább, ahogyan az aforizmaiban is rámutat. Az izzadság okozta kiütések tavasszal és nyáron keletkeznek, mint mondja, miként a vér és az epe bántalmaiból fakadóak is. [Végezetül] még a bőr színéből is,²⁷ [amiből,] ahogy valamely testnedv túltengése, úgy a betegség oka is meghatározható. Ez pedig nem jelentéktelenebb a legfontosabb diagnózisoknál; Diogenész és a vele egy korban élő bölcsek számára a legpontosabb, olyannyira, hogy az előrejelzés művészetének tekintették. Ezek a szerzők ugyanis sok írásukban tárgyalták az arcszínt,²⁸ és különböző fajtáik alapján osztották fel a betegségeket: a pirosposzsgás bőrszínnel [járó bajokat] a vérbőséghez [kötődő betegségeknek] nevezték, a sárgás-vörhenyes²⁹ bőrszín azoknál [figyelhető meg], akikben a keserű testnedv teng túl,³⁰ a sötét árnyalatú³¹ azoknál, akikben a fekete epe, a sápadtság a nyálka okozta betegségeknek. A betegségeket pedig a testnedvek [túltengése okozta bőrszín] alapján mondták „pirosposzsgás”, „sárgás-vörhenyes”, „sötét” és „sápadt” betegségnek. Azonban nem tudom, miként hagyhatták figyelmen kívül mesterségünk sok tanúbizonyságát, hisz ezek által sokkal pontosabban meghatározhatóak a betegségek³² – egyedül a bőrszínekre alapozták a betegségek teljes megkülönböztetését.

²⁷ Itt nyilvánvalóan nem a bőrszín népcsoportok közötti különbségeiről van szó, hanem az ember bőrszínének a temperamentumával együtt változó színárnyalatairól: sápadt, sárgás, pirosposzsgás/vörös, fakó/hamuszínű.

²⁸ Περί χρωμάτων. A félreértést elkerülendő egészítettem ki, hiszen ma általában így használjuk ezt a kifejezést, a görögben csak bőrszín szerepel.

²⁹ Πυρόχροος – tűzszínű, sárgás-vörös.

³⁰ Vagyis az epe.

³¹ Μελανόχροος – sötét árnyalatú bőrszín, magyarul hamuszínűnek vagy szürkés-zöldesnek mondhatnánk.

³² A Kühn-féle kiadásban a szöveg így szerepel: κῆκεῖνα μᾶλλον ἀδύναται τοῦ νοσήματος τὴν ἀκριβῆ διακρισὶν παρασχεῖν. Véleményem szerint szövegromlásról van szó, az ἀδύναται ige erre javítandó: ἀδύναται. Egyébként Kühn is hasonló értelemben fordítja latinra: *eaque magis, quae exquisitam morbi divisionem praebere possunt*. Kühn, 1830, 496.

FRAZER-IMREGH MONIKA (FORD.)

Galénos A fekete epéről¹

I. A fekete epéről egyes [szerzők] hosszabbra nyújtották értekezésüket, mint ahogy az az orvosi mesterség számára alkalmas, mások meg a megfelelő terjedelemből lefaragtak valamennyit, míg megint mások semmit sem mondtak róla – ez talán inkább felróható nekik, mint az előbbieknél az, hogy bizonyos dolgokat feleslegesen tettek hozzá. Könnyebb ugyanis mellőzni a haszontalan dolgokat, mint rájönni minden egyes dologra, amelyről egyáltalán nem ejtettek szót. Úgy tűnik számomra, hogy Hippokratés mondotta el elsőként mesterségünk feladataira nézve a hasznos tudnivalókat [e téren], ahogy Erasistratos viszont egyáltalán nem említette ezeket. Pleistonikos, Praxagoras és Philotimos követői ugyanis, akik a legtöbb írást hagyták hátra a testnedveket illetően, bizonyos dolgokat, amelyeket Hippokratés nem fejtett ki elég részletesen vagy világosan, megfelelően tárgyaltak véleményem szerint, más dolgokat viszont helytelenül mutattak be. Az újabb szerzők közül az ephesosi Rufus írása a legkiválóbb a fekete epéről; s helyesen mondhatnánk, hogy semmi sem hiányzik belőle, ha valaki természetes hozzáállással és nem a vita szándékával, ellentmondásra készen hallgatja. Az új orvosok közül [azonban] sokan ez utóbbira törekszenek – a leginkább azok, akik magukat Erasistratos vagy Asklépiadés követőinek vagy metodikusoknak nevezik.² Közülük néhányan még olyan álokoskodásokat is papiruszra vetettek, amelyekben azt igyekeznek bizonyítani, hogy a testnedvek tárgyalása haszontalan az orvostudomány számára.

Nos hát, mi először is szokásunk szerint elmondjuk azt, ami hasznos, azután pedig szép sorban rátérünk a vitatott dolgokra; s később nem habozunk majd megcáfolni azok kérdéses írásait sem, akik haszontalannak vélik a testnedvek tudományát. Ám hogy értekezésünkben semmi homály ne keletkezzék, minden egyes testnedvhez fajtája szerint egy nevet rendelünk, és igyekszünk végig így jelölni azt. Ezt fogjuk tehát most tenni, azzal a testnedvvel kezdvén, amely minden ember számára a legismertebb.

2. Ez pedig akkor pillantható meg, ha egy ütőér vagy egy gyűjtőér megsérül: azonnal kiömlik az ezt tartalmazó véredényekből; vörösebb a gyűjtőerekből, általában világosabb az ütőerekből. Ám mindkettő hamar megalvad, nemcsak amikor

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Claudii Galeni *Opera omnia*, tomus V. Medicorum Græcorum Opera. Editionem curavit Carolus Gottlob Kühn, in officina Car. Cnoblochii, Lipsiae, 1923, 104–148. babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.15862725;view=1up;seq=11

² Ld. a fenti tanulmányt.

a testből kicsordul, hanem még akkor is, amikor a testben van, mindenfelé.³ Miután pedig a vér alvadása végbement, vércsomó⁴ formájában látjuk. Így szokták ugyanis nevezni a görögök a megalvadt vért. Nemcsak a hasüreg és a belső szervek területein látható véralvadás, hanem a húgyhólyagban is, amelyben a vizelet gyűlik össze, valamint a tüdőben és a göcsörtös ütőerekben, mint ahogy még a mell és a tüdő között is és a nők méhében. Ennél a testnedvnél többnyire a vörös szín az uralkodó, és a legmegfelelőbb vér pontosan ilyen. Olykor sárgásabbnak vagy sötétebbnek is tűnhet, mint ahogy állaga lehet sűrűbb vagy hígabb. Azoknál, akik enet vágta, olykor felfedezhető a vér mellett egy híg folyadék, amely az alvadás folyamán kiválik, és a vér felszínének területét foglalja el. Ennek ésszerű magyarázata talán az lehet, hogy az elfogyasztott folyadékból jut el, s egyesül a májban keletkező vérrel, s később válik ki, nemcsak a vizeleten át, hanem az izzadság révén és az úgynevezett láthatatlan levegőjáratokon keresztül is. Néha egy nyálkára emlékeztető folyadék is megjelenik a vérrel együtt, ahogyan az egész vér lehet eléggé sűrű és sötét is, mint amilyennek gyakran a folyékony szurkot láthatjuk. Akár az ütőerekből, akár a gyűjtőerekből csordul ki, s bármilyen is legyen, egyetlen elnevezéssel vérnek nevezzük, s az említett változatai közül egynek sincs saját neve. S egészében megalvad azonnal, még akkor is, ha egy izomban ejtett mély sebből folyik ki.

Gyakran látható egy másik, a sűrű és sötét vérhez nagyon hasonló testnedv távozása is, hányás vagy hasmenés esetén, mely viszont nem alvad meg, még akkor sem, ha hosszabb ideig érintkezik az azt körülvevő levegővel. Ezt egyesek olykor a hányás során savanyúnak vagy kesernyésnek érzékelik, néha pedig semmiféle ízt nem tapasztalják, sem édességet, mint a vér esetében, sem sós ízt, mint néha a vér vagy a nyálka esetében, sem keserűséget, mint a sárga epénél. Közismert ugyanis, hogy a sós vér és a sós nyálka betegségre utal. A vér pedig általában édes, a nyálka íztelen, mint a víz. Ám [ez utóbbi], ha természetes minősége megváltozik, nemcsak sós, hanem savanyú is lehet, de olykor még édessé is válhat. Mindazáltal az ilyen testnedvet nyálkának nevezik, csak fehér legyen. Minden [ilyen] testnedv közös ismertető jele az, hogy nem alvad meg. Nyilvánvaló, hogy nem számít, hogy egy bizonyos testnedvet savanyúnak vagy sósnak nevezünk-e, hisz mindkét kifejezés ugyanazt a dolgot jelenti.⁵

Létezik aztán egy másik testnedv is, melyet hányáskor mindig keserűnek érzünk, ám nem mindig sárga, hanem olykor vajsínű. És a sárga mindig sűrűbb a vajsínűnél. Úgyhogy helyesen állapítják meg ezekből a testnedvek szakértői, hogy híg nedv hozzákeveredése és a vizes állag révén tűnik a sárga epe vajsínűnek. Az ilyen nedvet egyesek vizesnek nevezik, mások savósnak,⁶ mivel ebből⁷ származik, amiből a vizelet és az izzadság is. Minthogy a sárga epe a hígabb nedvvel kevere-

³ A görög szövegben itt sajtóhiba van: τόπος helyett τρόπος áll.

⁴ θρόμβος.

⁵ Azaz a savanyú nyálka meg a sós nyálka is nyálka, és ez a lényeg.

⁶ ὀρρώδης – ebből: ὀρρός vagy ὀρός – savó, vérsavó, vérplazma.

⁷ A vérplazmából.

dik, a színe halványabbá, állaga pedig vizesebbé válik, úgyhogy amikor nagyobb mértékben feloldódik, hasonlónak tűnik a nyers tojássárgájához, s ezért tojássárgája-szerűnek nevezik. Ez tehát az epe, akár vajszerű, akár sárga, akár tojássárgája-szerű a megjelenése; a véredényekben keletkezik. A gyomorban egy másik, póréhagyma-szerű keletkezik. A póréhagyma [világoszöld] színéről kapta a nevét, [s ezért] hívják így, ahogyan a patinazöldet is a rézrozsda-hoz való hasonlósága alapján. A festőfű-szerű epét meg a festőfű szürkés-kék színe miatt nevezik így. Mindezek közös tulajdonsága, hogy nem dermednek meg. Így nevezték el a vörös epét is, mely állagát tekintve közel áll a híg vérhez, ám mivel nem alvad meg, ezért epének hívják.

Mindez talán több, mint ami kitűzött feladatunk szerint az értekezésünk része, és ami az ismeret számára hasznos, mégis a tanítás [célja] készítetett arra, hogy tömören végigmenjek rajtuk. Ezután pedig a fekete epe tárgyalásával folytatjuk.

3. Mivel tehát nem alvad meg, ebben különbözik a fekete vértől, azoktól viszont nem, amelyeket sajátos módon fekete [nedveknek] nevezünk. Az ilyenek ugyanis gyakran hányás vagy hasmenés révén ürülnek ki, s erősen eltérnek a fekete epétől, nemcsak erejükben, hanem ízükben és minőségükben is. Ezek ugyanis minden bizonnyal nem részesednek sem a maró sem a kesernyés ízben, a fekete epe pedig az ízlelés és a szaglás révén mutatja meg magát azoknak, akik hányanak, de nemcsak nekik, hanem másoknak is. S nem erjesztik meg a földet sem, miként az. A fekete epe azonban, jóllehet hasonló a legmaróbb ecethez, darabos állaga miatt állapotát [illetve helyzetét] illetően azzal ellentétes; s ezért, amely részével a testnek töményen [és tartósan] érintkezik, azt kimarva teljesen elfekélyesíti. Az ecet ugyanis, mivel finom részecskékből áll, áthalad, a fekete epének azonban a sűrűsége lehetővé teszi, hogy [bárho] tartósan megtelepedjen, s így a roncsolás okává válik. Úgyhogy a mondott ismérvek alapján a fekete epe világosan megkülönböztethető a fekete dolgoktól, akár nedvekről akarsz beszélni, akár széletekről, akár ételekről – így hát sem a légy sem semminemű más élőlény nem kívánja megízlelni, ahogy a [túlontúl] tömény tengervizet sem. Hiszen abban sem maradnak életben az állatok, amire az úgynevezett Holt tenger a bizonyíték. S ezért úgy tűnik, hogy ennek keletkezése veszélyes, ha a fekete nedv túlságos kiszáradásából származik. S még ennél is sokkal veszélyesebbnek kell tartanunk azt a fekete epét, amely a sárga epe túlzott kiszáradásából ered, amennyivel maga a nedv is hatékonyabb a nedvnél, azaz a sárga epe a vér efféle üledékénél, melynek keletkezése az orvostudomány művelői szerint az olajseprőéhez és a borseprőéhez hasonló. Hanem ahogy sok más dologgal kapcsolatban, melyek azonos nevűek ugyan, de természetük ellenkező, a közös névhasználat félrevezetett némelyeket, úgy az említett két testnedvre vonatkozóan is egyesek tévedésben voltak, és azt gondolták, hogy gyakran a [beteg] javára válik, ha egy keveset kihány vagy hasmenéskor kiürít a fekete epéből. Én azonban még ifjú koromban megtanultam mesterem, Pelops mellett mindkét testnedv ismertetőjeleit, s azután egész életemben, egészen mostanáig megfigyeltem azokat, s mindig azt láttam, hogy a helyesen fekete epének nevezett testnedv távozása veszélyes volt,

a fekete nedvek kiürülése viszont nem ritkán a [beteg] javára vált. Mesterségünk feladataihoz elegendő tehát ezt az egyet tudni, főként ha valaki megtanulja annak a módját, hogy hogyan lehet a távozásuk körülményeit megkülönböztetni, amit a továbbiakban részletesen be fogok mutatni. Aki pedig még nem nagy tapasztalat révén ismeri mindkét ürítés létrejöttét, természetes, hogy esetleg csodálkozik vagy kételkedik, hogy a leghitványabb testnedv kiürülése árthat a testnek – hiszen az ellenkezője tűnhet ésszerűnek: ha a káros nedvek kiürülnek, az a legegészségesebb lesz. Ezen elv szerint [működik] a fekete nedvek kiürülése is. Ám akit a hosszú tapasztalat győzött meg (ami, miként az imént elmondtam, előfordul), az könnyedén meg fogja találni kialakulásának az okát, s főként, ha azt akarja felderíteni, hogy mi hozta létre a fekete epét. Megtalálásának elvéről már volt szó, azonban jobb lenne, ha ennek módját egészében kifejténénk.

A hasból és a belekből visszafelé, a máj felé haladó nedv egy része ugyanis általában hígabb, más része sűrűbb, ahogyan maguknak az ételeknek az anyagai is különbözhetnek. Mivel pedig tudjuk, hogy a testet irányító természet mindent az élőlény épségben maradásáért tesz, s látván az étel és ital kevésbé hasznos részeinek kiürítésére szolgáló vezetékeket és nyílásokat, nem lehet meglepő, ha ugyanez a természet a vér üledékének kivezetésére is kiesztelt valamit – hogy ez milyen, és a test mely részein megy végbe, később vizsgáljuk meg.⁸

4. Most előbb azt fogjuk elmondani, amit a tapasztalat révén ismertünk meg, amiről hosszú ideig kísérletezve győződünk meg, még ha ezzel vitát is indítunk – ezekre az eredményekre jutottunk. Érvágás során a vér sűrűbbnek és sötétebbnek tűnik a száraz és meleg testi alkatban,⁹ ahogyan az ilyen időszakokban, területeken, állapotokban is,¹⁰ valamint [az ilyen] életmód és az olyan sűrű nedvű és száraz ételekben gazdag étrend esetén, mint amilyen a lencsefőzelék, a kagylók,¹¹ a marha- és kecskehús, különösen, ha ezek sóban voltak pácolva. Ugyanilyen üledéket termel¹² a sötét, sűrű és fanyar bor. Hasonlóképpen a betegségek közül azok, amelyek a meleg és száraz [túlsúlyú] rossz vérmérséklet során keletkeznek (mint a váltólázak); sűrűvé és sötétté teszik a vért. Olyanná tette nekik¹³ az a sokáig tartó járvány is, amely a hosszú nyár idején keletkezett, s azok közül, akik életben maradtak, nem kevés embernek a végbelén át¹⁴ az úgynevezett fekete nedvek távoztak, általában a kilencedik napon, vagy [néha] a hetediken vagy a tizenegyediken. Számos

⁸ Ugyanebben a fejezetben később szó lesz az aranyérről, melyet Galénos szerint a természet a fekete nedv, vagyis a vér üledékének kivezetése céljából hoz létre a szervezetben, vagy a visszerekben létesít „lerakatot” ebből.

⁹ Szó szerint: a száraz és meleg testek természetében. ἐν ταῖς τῶν ξηρῶν καὶ θερμῶν σωμάτων φύσει. 114.

¹⁰ Κατάστασις – állapot, helyzet, természet. Az életkorokról lehet szó.

¹¹ Κοχλῖαι – csigák vagy kagylók. Ezen nyálkás testű állatok besorolása furának tűnhet. Talán a csiga vagy kagyló szívós izomzatából adódhat, hogy húsup száraz jellegű.

¹² Τῆς τοιαύτης ὕλης ἐστὶ. 115. A Kühn-kiadásban szereplő latin fordítás anyagnak fordítja, de itt könnyen lehet, hogy az étel által a vérben termelődő üledékről van inkább szó.

¹³ Ti. a betegeknek.

¹⁴ Διὰ τῆς κάτω γαστροῦς – a has lenti részén át.

különbség volt észlelhető ezekben a nedvekben: egyeseké igen közel járt a fekete epéhez, mások pedig a székeléskor sem a szűrő érzést, sem a rossz szagot nem érzelték, sokaké pedig a kettő között mutatkozott. Akiknek a betegek közül nem volt ilyen széklete, azoknak az egész testét ellepték az egyforma fekete kiütések. Olykor, amikor ezek kiszáradtak és elsorvadtak, pikkelyszerű valami esett le róluk, ám csak lassanként, több nappal a krízis után. Mindazok pedig, akik kifejezetten fekete epét székeltek, egytől-egyig elpusztultak – ez ugyanis annak a jele, hogy a vér megaszalódott. Másfajta, láz nélkül jelentkező kiütés is látható sokakon az érdessé vált és kiszáradt bőrön, midőn a természet a melankolikus testnedv¹⁵ feleslegét kilöki. Innen ered az úgynevezett elefánt[betegség]¹⁶ is. Amikor pedig az ilyesmi lázzal együtt jelentkezik, akkor a melankolikus nedv a bőrt megtámadva az úgynevezett karbunkulust¹⁷ hozza létre. Ha viszont láz nélkül támadja meg, akkor ha a vérrel keveredett, akkor az elefántbetegség kialakulását idézi elő, hogyha egymagában, akkor először egy fekete daganatot okoz, idővel pedig az úgynevezett rákot alakítja ki végül. Mikor [a fekete epe] már nagyon maró és rosszindulatú, a bőrt elemésztve (ha az elég gyenge) fekélyt okoz kívül, melyet rejtett ráknak neveznek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az efféle betegségek, és különösen a rák a melankolikus testnedv hatására keletkeznek, ez világosan látszik abból, hogy az ilyen állapotú testrészekre érkező vénák sűrű és sötét nedvet tartalmaznak. A természet ugyanis igyekszik a vért állandóan megtisztítani kiválasztva belőle a hasznavehetetlen dolgokat, és kilöki azokat a fontos alkotóelemek közül, olykor a hasba és a belekbe, olykor kifelé a bőrbe. Ami e salakanyagok közül finomabb részecskékből áll, az a bőrön át távozik; némelyek az érzékelés számára nem észlelhető levegőjáratokon át, némelyek érzékelhetően, mint az izzadság. Ami pedig sűrűbb, az nem képes távozni a bőr tömör állagán keresztül, hanem megreked benne; a meleg jellegű [salakanyag] karbunkulust alakít ki, ami pedig nem ilyen, az rákos daganatot. Amikor a fekete nedv minősége révén alkalmas rá, a vérrel keveredve a vöröses elefántbetegségeket idézi elő; ha viszont ezek sokáig tartanak, idővel sötétebb árnyalatot öltenek. A természet azonban gyakran a fenéken található erek közül egy vénát megnyitva vezette ki az ilyen, vérrel keveredett nedvet; erről kapta a tünet is az aranyér¹⁸ nevet. S meg kell vizsgálni, milyen a kibocsátott vér; vajon olyan-e, mint a tornászoké s az atlétáké és az átlagemberek közül azoké, akik makkegészségesek és jók a testnedveik, vagy sötétebb és sűrűbb ennél. Mindazonáltal a természet az ilyen vért gyakran a lábszár vénáiban teszi le, aminek következtében megdagadva és kitágulva visszértágulat jön létre, és a bőr idővel az ilyen ereken sötét színezetet ölt. Ezekbe csak a vér nagy tömege áramlik be, anélkül, hogy ott fekete epe keletkezne, s ha az [érfa]

¹⁵ Tehát a fekete epe.

¹⁶ Bőrbetegség, a bőr az elefánt irhájához hasonlóan kemény és száraz lesz. A különféle sömörökre gondolhatunk.

¹⁷ Ἀνθραξ – 1. faszén, parázs; 2. rubin, gránátkő. Jobbnak láttam latin megfelelőjével visszaadni, mivel több információ itt nem áll erről a betegségről.

¹⁸ Αἰμορροΐς, ἰδος, ἦ.

természeténél fogva nem elég erős, akkor erővel kitágítja azt. Ám az elő sem fordul, hogy ezekben az ereken a fekete epével keveredett vér okozná a visszértágulatot. Persze fennáll ezekben a veszélye annak, hogy ha valaki kimetszené az ilyen ereket, akkor [a többi ér] a fekete epe martalékául esne. Hogy ez így történik, azt gyakran megfigyelték, nemcsak a visszértágulatoknál, hanem az ilyen nedv által keletkezett aranyereknél is. Egyszer viszont valakinek a lábszáran hosszú ideig fekély volt, s midőn a rajta levő kitágult visszert kivágták, a régi seb azonnal begyógyult, ami viszont a műtét után az érből megmaradt, az gyógyíthatatlan maradt. Később azonban körülbelül egy év elteltével pergamoni tanítóink egyike, akit Stratonikosnak hívnak, és aki a Hippokratést követő Sabinos tanítványa, a férfi karjának hajlatán a vénát megvágva, s látva, hogy abból sűrű és sötét vér folyik ki, másnap eltávolított belőle¹⁹ egy keveset, aztán harmadnap és negyednap is hasonlóképpen egy keveset, e három műtét után orvossággal²⁰ tisztította ki a fekete nedvet a vérből, s jónedvű ételek étrendjét előírva neki, a fekély gyógyulását segítette elő.

5. Arra pedig, hogy minden testnedvet a vénák és az artériák tartalmazzanak, bizonyosság a [bennük folyó] nedv színének és állagának változatossága, s világos az eddig elmondottakból is, azonkívül mindabból, amit Hippokratész *Az ember természetéről* című értekezésében leír, melyet behatóan tárgyaltam az ő szellemében *Az elemekről* szóló írásomban, azonban most is el kell mondanom az alábbi részletének kezdetét:

Tehát az emberi testben magában van vér, nyálka és kétféle epe: a sárga és a fekete. Ezek képezik a test természetét, és ezek révén beteg vagy egészséges. A leginkább pedig akkor egészséges, ha a megfelelő mértékben vannak ezek meg benne egymáshoz képest való arányukban, minőségükben és mennyiségükben, s főként, ha keverednek. Betegség akkor lép fel, ha ezek egyike [a helyes aránytól, minőségtől és mennyiségtől] már többé vagy kevésbé [különbözik és] különvált²¹ a testben és [nem]²² keveredik a többivel. Ugyanis szükségszerű, hogy ha ezek egyike különválik és magában marad, akkor nemcsak az a terület lesz beteg, ahonnan távozik, hanem az is, ahol maradván megreked és pang, fájdalmat és szenvedést okoz. Mert amikor a testből több folyik ki ezek egyikéből, mint amennyi belőle feleslegként van, akkor ez a kiürülés fájdalmat okoz. Ha viszont befelé történik ez az ürülés, távozás és a többtől való elkülönülés, akkor kétszeres gyötrelmet kell okoznia a mondottak szerint: ott, ahonnan távozott és ott, ahol túlteng.

Tehát [világos,] hogy az élőlény akkor egészséges, ha ezek benne a megfelelő mértékben keverednek, és viszont beteg, ha valamelyikük az egész testben, azaz min-

¹⁹ Ti. a lábszáron levő érből.

²⁰ Az orvosságokat főként gyógyfüvekből készítették, ld. Galénos ide vonatkozó írásait.

²¹ Χωρισθῆναι – szétválík, eltér, különbözik.

²² A görög szöveg hibás, hiányzik egy tagadószó. Így emendálok.

den véredényben feleslegben van, vagy a test egyetlen részén gyűlik fel. Aki csak jártas az orvostudományban, az igazat fog adni Hippokratésnak. Midőn ugyanis a fekete epe okozta, egy testrésze [korlátozódó] betegségeket mutattam be nem sokkal előbb, rámutattam, hogy a visszértágulat vagy az aranyér folyamán a többi [részt] a fekete epe lepte el. S a test mélyén található, nem látható részeken valószínűleg hasonló betegségek keletkeznek, mint a bőrhöz kapcsolódó területeken. Hiszen kétségtől, ha egyszer a sárga epe egy területet megtámadván vöröses bőrgyulladást²³ okoz, a fekete epe meg karbunkulust vagy rákot, akkor a test mélyén bizonyára nem az *adamas*²⁴ [nevű betegség] keletkezik, hanem ott is ugyanazon bajok támadják meg. Más szóval ezekről lehet világosan felismerni az előidéző okot; világosan látható ezek során, amikor a sárga vagy a fekete epe kimarta a beleket itt-ott, a leginkább olyan területen, ahol egymáshoz vannak tapadva, s néha teljesen gyógyíthatatlan vérhas okoznak. S ezért írta Hippokratés az *Aforizmák*ban, hogy: „A vérhas, ha a fekete epétől ered, halálos.” Jómagam pedig korábban említettem, hogy minden a fekete epétől eredő fekély gyógyíthatatlan, ha csak nem valaki azt nevezi gyógyulásnak, amikor egészen a sértetlen területekig körbevágva a teljes érintett részt kimetszik. Ahogyan tehát a bél menthetetlen, ha a fekete epe marja ki, ha meg a sárga epe, akkor nehezen gyógyítható, világos, hogy a test más részei közül is [így lesznek ezzel] mindazok, amelyek a test mélyén rejtőznek és sokkal fontosabbak a beleknél. Ráadásul a belek ápolása könnyebb annyiban, hogy a végbélen át bejuttatott orvosságok közvetlenül az érintett területekre jutnak. Ez pedig más szervekkel kapcsolatban nem könnyen történhet meg. Ezért tehát az orvosi ismeretek nem kis részét mellőzték a tudományos vizsgálódásból azok, akik egyáltalán nem kutatták a fekete epét, még inkább pedig azok, akik a sárga epét sem. Hogy akik meg sem ezeket, sem a nyálkát nem vizsgálták, azok az orvosi szakma hány nélkülözhetetlen ismeretéről mondtak le, azt fel sem tudjuk sorolni.

Erasztratos a fekete epéről egyáltalán semmit nem írt, a sárga epéről pedig keveset, ráadásul az nem is teljesen igaz. Ezt mondja róla ugyanis:

Azt, hogy az epés nedvnek távoznia kell [a szervezetből], sok ezzel kapcsolatos betegség tanúsítja: tudniillik a sárgaságok és a májgyulladások, és sok más egyéb. Annak vizsgálata, hogy ez vajon az ételnek a gyomorban való megemésztése során keletkezik, vagy pedig a magunkhoz vett ételekben elvegyülve kívülről jut-e [a testbe], semmi hasznára nem válik az orvostudománynak.

Ezt írta tehát Erasztratos *Általános írásai* első fejezetében a sárga epéről. A vele vitázók pedig azt mondják, hogy ha ő egyetért azzal, hogy káros az epe túlszorodása, akkor jobb lenne, ha ez egyáltalán nem is keletkezne, hogyha pedig ez lehetetlen, akkor legalább a lehető legkevesebb [termelődjön belőle]. Csakhogy

²³ ἐρυσιπelas – vöröses bőrgyulladás.

²⁴ ἀδάμας – acél, kemény fémvegyület, gyémánt. Jelentéséből kiindulva kemény tapintású duzzanat vagy daganat lehet. A Liddell–Scott-szótár sem ismeri az ilyen nevű betegséget.

senki nem képes megakadályozni a termelődését, és arról sem tud gondoskodni, hogy a lehető legkevesebb képződjön belőle (még ha ez lehetséges is), amíg nem ismeri a dolog keletkezésének okát. E nedv [alap]anyagát pedig az ételek és az italok tartalmazzák. Kétségkívül van ezek között különbség: egyesek sokat, mások keveset tartalmaznak belőle, némelyek meg talán semmit. Ha meg a testben keletkezik, akkor az orvosoknak tudniuk kell, hogy mely szervekben termelődik a leginkább, és mely okok hozzák létre. Ez a téma pedig a nedvek keletkezésének közös témájához kapcsolódik, amiről Erasistratos egyáltalán nem írt. Így amit nála olvasunk, abból sem azt nem tudhatjuk meg, hogy az ételek közül melyek adnak jó nedveket, melyek rosszakat, de az életmódokról sem [tudhatjuk meg ezt], s még kevésbé az emberi természetekről. Mindazáltal látunk olyan embereket, akik bármilyen diétát követnek, sok epés vagy melankolikus vagy flegmatikus nedvet halmoznak fel. Hogy ez [utóbbi] is igen súlyos betegségek okozójává válhat, azt egy másik tanulmányban mutattuk be. Azzal Erasistratos is egyetértett, hogy bizonyos betegségek ezen nedv hatására alakulnak ki. Ámbár minden módon tartózkodik attól, hogy a rossz nedveket okolja. Azonban a ragadós és sűrű nedvekkel kapcsolatban azt a véleményt nyilvánította ki, hogy azok a bénulás okai lehetnek, mivel ezt írta: „Tehát [ez] a betegség akkor keletkezik, amikor a tüdő erezetét folyadék lepi el azoknál az inaknál, melyek által a szándékos mozgások mennek végbe.” És kicsit lentebb: „A [felesleges nedv] beszüremkedése – mondja – abból a táplálékból keletkezik, amellyel az inak táplálkoznak. A [nedv] pedig ragadós, nyúlós és nehezen kiüríthető.” Azt viszont, hogy a gutaütésnek, a fásultságnak, az epilepsziának és sok más [hasonló betegségnek] az efféle nedv felszaporodása az oka, meg sem említette.

6. Ám most nem az a célom, hogy a többi nedv erejét részletesen bemutassam, hiszen azt tűztem ki magam elé, hogy a fekete epéről fogok írni. Erről Hippokratés ugyan azt mondja, hogy elkerülhetetlen a képződése, mindazáltal előadta, miként kerülhetjük el, hogy túl sok termelődjön, a nyilvánvaló dolgoktól kezdve. Az élőlények közül ugyanis azokban képződik több, akik melegebb és szárazabb alkatúak, valamint a melegebb és szárazabb évszakokban és területeken, az ilyen korúakban és életmódúakban, fájdalmak, aggodalmak, alváshiány esetén, valamint nehezen emészthető és igen száraz élelem fogyasztása nyomán. Az egész test színe azonban azoknál sötétebb árnyalatú, akik természettől fogva hajlamosak az ilyen epe felhalmozására. Azután a forró jellegű betegségekben, amelyek nedvesség hiányában keletkeznek, melyek során ha erős vérzés lép fel, vagy csak szivárog, fekete a vér színe. Az ilyen tünetek jelzik az okokat, amelyek miatt a melankolikus nedv²⁵ keletkezik. A kitisztítására vonatkozóan maguk a tünetek írják elő megtalálásának módját.

Ha a lép sokáig rossz állapotban van, akár gyulladás, akár kemény daganat, akár kimerülés folytán, az sápadttá teszi az egész testet, azontúl a lép sötétebbé is válik. A lép maga azonban mindig sötétebb a májnál, a leginkább a meleg és száraz temperamentumú állatokban, amilyenek a ragadozók mind; a hidegebb és nedvesebb temperamentumúaknak a lépe viszont egyáltalán nem sötét, mint például a ser-

²⁵ Azaz a fekete epe.

téseknek. A marháknak természetes állapotukban sötétebb a lépük, amikor pedig megöregszenek, némelyiknek sokkal sötétebbé válik. Egyébiránt e belső szerv íze, mármint megfőve, kesernyős mellékízű, és egyáltalán nem hasonlít a májéra. Tehát ezen tények miatt voltak a régi orvosok és filozófusok közül a legjobbak azon a véleményen, hogy a májat a lép tisztítja, mindent magához vonva, ami csak üledékes jellegű a vérben. Ez pedig olyasmi, ahogy már említettem, mint a borban a borseprő, az olajban az olajseprő. Az újabb orvosoknál viszont, akik szeretnek saját iskolákat alakítani, ahogy sok más dolog is hamisan szerepel, úgy ez is: azaz, hogy az orvosnak semmi szüksége sincs mestersége gyakorlásához a testnedvekre vonatkozó ismeretekre; mindenekelőtt pedig az, hogy a tisztító orvosságokat tévesen nevezik így, mivel a testben levő valamennyi nedvet egyaránt kiürítik, nemcsak a vélhetően ártalmasakat. Hippokratés azonban, mintegy elismervén a méregtelenítés²⁶ szükségességét, rámutat, hogy az élet minden szakaszában megvan az emberi testben mind a négy testnedv. Nincsen olyan életkor, sem évszak, sem testalkat, amelyben ne lenne meg mindegyik. Ebből pedig [az következik, hogy] azok az orvosságok, amelyek a sárga epét vonják ki, a sárgasággal járó betegségeken segítenek; az úgynevezett vízajtók a vízkóros (ödémás) betegségeket szüntetik meg; a fekete epét kivezető gyógyszerek az elefántbetegségeket [a sömöröket] és a rákos daganatokat fékezik meg. [Mindebből tehát] világos, hogy a régiek számára nyilvánvaló volt, hogy minden egyes tisztító [azaz méregtelenítő] orvosság a hozzá tartozó testnedvet vezeti ki. Ha igaz lenne, hogy a gyógyszer erejének megfelelően a testnedveket megváltoztatva az erekben tartalmazott valamennyi testnedvet kivezeti, akkor az olyan lenne, mintha az ilyen méregtelenítő gyógyszerek valamelyike révén [a beteg] mintegy eret vágnánk. Tehát ugyan miért adunk vízajtó orvosságot a vízkórra, ha egyszer a vérrel együtt is ki tud ürülni, amikor eret vágunk? Vajon miért ürül ki az ödémás betegekből a vízkóros nedv legnagyobb része, az epéből meg csak nagyon kevés? Másfelől az epebetegekből pedig miért az epés nedv távozik legnagyobb részben, a vízből pedig a legkevesebb? Miért segítenek a vízajtó gyógyszerek [a vízkórosokon], ha tényleg arányosan vezetik ki [mind a négy nedvet], azok közül viszont, akik arról vannak meggyőződve, hogy a tisztító orvosságok hatása egyenlő az érvágásával, miért nem mert senki a vízkórosokon eret vágni? Hanem lehet, hogy csak néhányan hajtják ki a felesleges vizet a vízajtó orvosságokkal, a vizelethajtókat azonban mindenki alkalmazza. Ámbár azok szerint, akik azt állítják, hogy a vizelet úgy keletkezik, hogy a vese a vért átalakítja, a vízkórosokon inkább eret kellene vágni, mint vizelethajtó orvosságokkal ápolni őket. Mivel [mondják ők] jobb egyszerre kifolyatni a felesleget, mint többször, több nap alatt, lassanként elvégezni ezt a feladatot. Korábban már írtam egy különálló értekezést ennek a véleménynek a megcáfolására, melynek címe: *A vizelet kiválasztására vonatkozó meglepő elmélet ellen*. Hát nincs igaza a legtöbb embernek, akik inkább bízzák magukat olyanokra, akik okoskodás nélkül, jártasságuk révén űzik az orvosi mesterséget, mint azokra, akik kifacsart érvekkel rontják meg azt? Nagyon is igaz

²⁶ Καθαίρειν – tisztítás, méregtelenítés.

ugyanis, amit közülük [az orvoslásban jártasak közül] néhányan szoktak mondani: hogy ők sokkal jobban ismerik az egészségesek meg a betegek étrendjét és életmódját a hamisan érvelve fecsegőknél. Ezek [az utóbbiak] ráadásul még a mi életünket is kimerítik: először, amikor elolvastuk, amit a szektájuk vezetői írtak, aztán midőn meghallgattuk, amit azok mondtak el, akik csatlakoztak a véleményükhöz, végül amikor hamis érveléseiket vagyunk kénytelenek megcáfolni.

7. Hippokratés tehát úgy tűnik, rendes és becsületes férfi volt, nem a hírnév vagy a tekintély vágya, hanem az igazság szeretete vezette. Ám ha valaki azt mondaná, hogy vágyott a hírnévre és a megbecsülésre, nos ezek megszerzése a legkönnyebb volt e férfi számára, ő maga pedig nem kívánt írásaiban az elismert és az övénel régibb iskolákkal perlekedni. Persze egyik sem volt annyira nevezetes. Azonban azok, akik őt követően telhetetlenül vágytak a meg nem érdemelt dicsőségre, létrehozták saját silány iskoláikat azzal, hogy vitatták a régiek tanításait. Mindazonáltal akadtak közülük néhányan szelíd jelleműek, akik alaposabbak, és Erasistratost is közéjük lehet számítani. Hanem Hippokratésszal való versengése még őt is olyan dolgok írására kényszerítette, amikkel saját magának mond ellent. Hiszen ki ne nevezné ellentmondásnak [azt az állítást], hogy jóllehet a természet az élőlények minden testrészét előrelátóan alakította ki, a lép szervét teljesen hasztalanul hozta létre bennük? Ki ne tudná, hogy még a vele egyébként egyetértők közül is néhányan elítélték a férfinak ezt a kijelentését a lépről, s ezért állították, hogy ez a szerv a máj számára készíti elő a táplálékból a nedvet a jó vér előállítására érdekében, mint ha bizony beszédükkel valami másik ellen-bélfodrot hoznának létre, nem tudván, hogy az ereknek kellene minden bélből a májhoz szállítaniuk a tápláló nedvet, nem csupán a gyomorból? Hogy Erasistratos nem meggyőződésből, hanem pusztán a vita kedvéért állította, hogy az orvosok számára a testnedvek ismerete haszontalan (hisz még azt sem fejtette ki, hogy az élőlények mely részében termelődik a vér, sem azt, hogy minek a révén vagy miképpen), annak nyilvánvaló bizonyítéka az, hogy jóllehet egyetlen olyan betegséget sem említ, amelyet a fekete epe vagy általában a melankolikus testnedv okoz (sőt az őt követő filozófusok és orvosok sem), mindazáltal minden ember egy bizonyos betegséget melankolikus betegségnek nevez, amelyet a fehér hunyorral végzett tisztító kúrával gyógyítanak. Hiszen azok közül, akik Hellaszban nőttek fel, senki sem olyan tudatlan, hogy ne olvasta vagy hallotta volna, hogy Proitos lányait, akik elmebetegségben szenvedtek, Melampus ezzel a tisztító kúrával gyógyította meg. Úgyhogy nem pusztán két-háromszáz éve, hanem sokkal régebb óta nevezetes ez a tisztító kúra, s a közben eltelt idő alatt mindvégig használták ezt a gyógyírt. Jobb lett volna tehát, ha a nézeteinek ellentmondó tanításokkal mindenáron versengő Erasistratos bebizonyította volna, hogy sem a búskomorság s egyáltalán semmilyen más elmebetegség nem a fekete epétől ered, ahogy a rák sem, az elefántbetegség sem, sem a háborodottak állatias örvongései, sem a visszértágulatok, sem az erek vérzékenysége, sem az a tény, hogy azok, akik ilyen betegségekben szenvedtek, egyúttal búskomorságba is estek. Azonban nem mert semmi ilyesmit kijelenteni, gondolom azért, mert attól tartott, hogy azok,

akik szakmai gyakorlatuk révén annak rejtelseiben jártasabbak, elmarasztalják. A hajdani orvosok pedig épp erre: a szakmai tapasztalatra és nem az ügyeskedve érvelő beszédekre alapozták a bizonyítást. Mondja meg tehát nekem valaki a követői közül, hogy mi az oka annak, hogy a száraz és meleg temperamentumú állatoknak láthatóan olyan sötét a lépe, hogy fogyasztásra sem alkalmas. A sertéseké ugyanis, ha nem is ugyanolyan mértékben felhasználható étkezés céljából, mint a máj, azért nem ehetetlen.²⁷ Viszont azok, akik a hím- és nőtényoroszlán, a párduc, a leopárd, a medve és a farkas húsát örömmel megeszik, tartózkodnak ezen állatok lépének fogyasztásától, mint ehetetlen dologtól. Egyébként, ha a lép elsőként dolgozza fel a megevett és megivott dolgokat, akkor ha lehetséges, akkor a leginkább ennek kellene fogyasztásra alkalmasnak lennie, inkább, mint a májnak, ha pedig nem, akkor semmi esetre sem silányabbnak. Jóllehet Erasistratos kijelenti, hogy az efféle következtetéseknek összhangban kell lenniük egymással, nem is tudom, hogyan, de némelyek olyan állítások bizonygatására vállalkoznak, amelyeket a tapasztalat cáfol, s amelyeket még a szerzőik maguk sem voltak képesek megvédeni egyáltalán. S noha Erasistratos hallgatott az inakat tápláló testnedv mibenlétéről, kénytelen volt leírni azt a bénultak gyógyításában való haszna miatt, nyúlósnak, ragadósnak és nehezen üríthetőnek mondván azt a tápanyagot, amely az inakat táplálja. S ezt bizony nem másból, mint az inak körül látható dolgokból szűrte le. Amikor ugyanis a testnedv felforr vagy megüszkösödik, ilyen módon bomlik fel, természetes állapotában pedig teljesen vértelen. Ám ha nem fogadjuk el, hogy minden egyes testrészt illetve szervet a sajátos összetételű, tulajdon testnedve táplálja, akkor ezen érv meggyőző ereje semmivé foszlik. És bizony, ha minden szervet a saját testnedve táplálja, nem lehetséges, hogy a ragadozó állatok lépének tápláléka édes legyen. Hogyha tehát ezekben mutatkozik meg a legszembetűnőbb módon a lép ilyen jellege, mármint hogy egyértelműen keserű és savanyú, akkor nyilvánvaló, hogy az ezt tápláló nedv is ilyen. Hiszen az efféle állatok teremtmője nagyon is odafigyelt arra, hogy a vért meg tisztítsa a szennyeződéstől és az üledéktől, ahogyan az epe és a vérsavó váladékától is. Ha tehát a testben, úgy tűnik, minden egyes testnedv megtalálható (ezt mutatta ki ugyanis Hippokratés annak alapján, hogy az egészséges emberből mindegyik kiürül a saját hajtató gyógyszere hatására), az élőlényeket formáló művészet²⁸ nem feledkezett meg arról sem, hogy a fekete epe feleslegének kivezetésére valamely szervet teremtsen. S nem is lehet a lépén kívül semmilyen más szervet elgondolni, amely ehhez a nedvhez tartozna. Ezek után talán azt kérdezed, hogy a vér sűrűje melyik éren keresztül jut el hozzá, s nem hiszed, hogy egyetlen véredényen át nem csak a lép, hanem a gyomor is vonzza a saját nedvét a hosszabb böjtök során? Ha emlékeznél arra, amit *A természetes képességekről* írt értekezésünkben bemutatunk, akkor ezekkel kapcsolatban sem lenne kérdésed, s azzal sem, hogy mi-

²⁷ Ld. fentebb, a 6. fejezetben: a sertés hidegebb és nedvesebb temperamentumú, mint az ott felsorolt állatok (a ragadozók és a marha, melyek melegebb és/vagy szárazabb jellegűek).

²⁸ ἡ διαπλάττουσα τὰ ζῶα τέχνη. – Galénos itt és más helyeken is úgy beszél a természetéről, mint teremtmő intelligenciáról, mely a célnak megfelelően alakítja ki az emberi és az állati testet.

ként jut el a táplálék ugyanezen ereken keresztül a gyomorból s a belekből az egész élőlénybe, és jut vissza ugyanezekén át újra a gyomorba. A hajtószerek révén elért tisztulás során, és akkor is, amikor a természet tisztítja ki a betegség alatt kiválasztott dolgokat, ahogyan az gyakran előfordul az egészséges emberek esetében is, a legtöbb tápanyaggal rendelkező vér a gyomorhoz és a belekhez jut el, így táplálván azt a hosszabb böjtök során, s az egész testből ugyanezen ereken keresztül ürül ki olykor egyszerre nagy tömegű felesleges lerakódás. Mindezt ismertettük *A természetes képességekről* írt értekezésünkben. Annak ugyanis, aki egy állításunkat kétségbe vonja, nem szabad a bizonyítás során ugyanazokra a következtetésekre jutnia, mint amelyeket a kérdéses írásunkban kifejtettünk, hanem a mi bizonyításunk helytelen voltát kellene megmutatnia, vagy ha ezt nem teszi, akkor félénken hallgatnia kell, ahogyan Erasistratos tette.

8. Mivel pedig egyetlen értekezésében sem mondott semmit a testnedvek keletkezéséről és képességeikről, ott, ahol a bénulás kezelésének leírására vállalkozott, kénytelen volt az inakat tápláló testnedvet megemlíteni, miként *A lázfajtaiáról* szóló értekezésének második könyvében is a régiek mellett tanúskodott, amikor a havi vérzés folyamatát nem pusztán kiürülésnek, hanem tisztulásnak nevezte, ahogy a tisztulást elősegítő szerek révén végbemenőt folyamatot is. Mert a régi orvosok még a szülés során fellépő vérzést is megtisztulásnak nevezték, nem pusztán kiürülésnek. A természet ugyanis, minthogy a terhesség során a magzat kialakulása és növekedése érdekében a legtáplálóból vért juttatja el hozzá [ti. a magzathoz], az erekben a legsilányabb vér marad, mely a szülés után távozik – miként minden egyes hónapban a nem pusztán mennyiségre, de minőségre nézve szintén felesleges és hasznavehetetlen vér is távozik. Ez pedig többnyire sötétebb a vérnél annak természetes állapotában. Erasistratos ezért így írt a *A lázfajtaiáról* második könyvében:

Úgy illik tehát, hogy az, aki helyes módon kíván gyógyítani, az jártas legyen az orvostudományban, s a betegség során jelentkező egyetlen tünetet se mellőzzön kutatás nélkül, hanem vizsgálja meg alaposan, hogy ezek mindegyike milyen testi-lelki állapot nyomán keletkezik. Történt ugyanis egyszer, hogy egy asszonykának, aki lázas volt ugyan, de állapota könnyűnek és veszélytelennek tűnt, egészen sötét lett a vizelete, ami az előjelek leírásában a legrosszabbak között szerepel. Miután megvizsgáltuk, hogy a távozó váladék milyen testi-lelki állapot folytán keletkezett, kiderült, hogy az illető nőnek épp akkor érkeztek el a tisztulás napjai, ám mivel a vérzés nem történt meg, a felgyűlt vér a hólyag felé indult meg. Az efféle vérzés viszont az asszony számára inkább megkönnyebbulést, mint nehézséget jelentett, feltételezhetné bárki, ahogy az a jelek szerint meg is történt.

Nos hát, azt, hogy a havi vérzés hiányában a fekete nedvek gyakran a vizelet útján távoznak, s azt, hogy az így gyengélkedő nők ennek révén inkább megkönnyebbulnek, mint hogy állapotuk súlyosabbra fordulna, s hogy a méh vérzése megtisz-

tulás, bebizonyította Erasistratos, s hogy ez az általa előadott ismertetés hasznos mind a fennálló testi-lelki állapot megállapításához, mind a várható fejlemények feltérképezéséhez, azt helyesen magyarázta meg. Mindabban, amit itt előadott, tanúskodik arról, hogy a melankolikus testnedv az emberi testben keletkezik, ahogyan az epe és a nyálka is. [Korábban] megmutattuk, hogy a nyálka nedve a nyálkás ételekből keletkezik a gyomorban a kiválasztás első szakaszában (miként az epe és a fekete epe nedve pedig a májban), majd a nyálka a májban való kiválasztás során a vérbe kerül. S azért nem lett a vér tisztításának semmilyen saját szerve, mint a két hólyag²⁹ és a lép, mert ezek az epe és a savó váladéka, a lép pedig a fekete epe feldolgozásának és kivezetésének célját szolgálják [s a vért magát is megtisztítják]. A nyálka ugyanis a gyomorban keletkezvén együtt halad tovább a májban az elfogyasztott ételekből és italokból kiválasztott nedvekkel, s ezekkel együtt átalakulva vérré válik. A gyomor környékén fennmaradó nyálkát a májból belépfolyó epe mossa át, s így kerül tovább a belekbe. Hogy Erasistratos tudta mindezt, az abból világos, hogy a gyógyítással kapcsolatos észrevételei között kénytelen volt beszélni róluk a gyógyításban való alkalmazásuk miatt. Mivel a legtöbb írásában hallgatott ezekről, világos, hogy szánt szándékkal titkolta és rejtette el mindazt, amit a régi orvosok a testnedvekről előtte helyesen leírtak. Hiszen hogy a többit ne is említsük, vajon nem csak úgy mellékesen említette az imént idézett szövegben azt, amin mi lépésről lépésre végigmentünk; s nem jelenthetjük-e ki, hogy az elhallgatás jogos vádja érhet valakit, aki így ír:

Történt ugyanis egyszer, hogy egy asszonykának, aki lázas volt ugyan, de állapota könnyűnek és veszélytelennek tűnt, egészen sötét lett a vizelete, ami az előjelek leírásában a legrosszabbak között szerepel.

Tehát bevallja, hogy tudja: a korábbi orvosok az egészen sötét vizeletet a legrosszabb jelek között írták le, úgyhogy nyilván olvasta, amit azok a vizelet fajtáiról írtak, tudniillik hogy a magas láztól szenvedő betegeknél igen nagy e kérdés jelentősége. Ezért *A láz fajtáiról* szóló értekezésében, különösen a második könyvben, ahol ezekről írt, ki kellett volna másolnia az ezekről szóló szöveget. Hippokratés ugyanis így írt a *Prognózisok* című könyvében:

A legjobb vizelet az, amikor az tiszta és világos s az alja nem üledékes, állaga egész idő alatt nem változik, amíg a betegség vélhetően fennáll. Ez ugyanis veszélytelen helyzetre utal, arra, hogy a betegség rövid lefolyású lesz. Ha üledékes, s egyszer ugyan tiszta, másszor viszont, bár világos és egyenletes állagú, de van üledéke, a betegség hosszabb lesz és kevésbé veszélytelen. Hogyha pedig a vizelet vöröses lenne, s az alja is vöröses és egyenletes, az előzőnél ugyan tovább fog tartani, de a beteg megmenthető. Ezekben a vizeletekben a durva liszthez hasonló üledékfélék nem jók. Még ezeknél is rosszabbak a lemezkések. A világosak

²⁹ Ti. az epehólyag és a húgyhólyag.

és vékonyak nagyon rosszak. Még ezeknél is rosszabbak a korpára emlékeztetők. Ha fátyolossá válnak ezek a vizeletek, a világosak jók, a sötétek rosszak. Ha esetleg vörös és híg lenne a vizelet, akkor az annak a jele, hogy a betegség súlyos emésztési és kiválasztási problémával kapcsolatos.³⁰ S ha ez az állapot sokáig áll fenn, az azzal a veszéllyel jár, hogy a beteg nem fogja túlélni a betegséget. A leginkább halálos betegségekre utaló fajtái a vizeletnek a vízszerűek, a szűrös szagúak, a sötétek és a sűrűek. Az asszonyok és a férfiak számára a sötét vizeletek a legrosszabbak, a gyermekek számára pedig a vízszerűek. Azoknál viszont, akik sokáig híg és vörös vizeletet vizelnek, ha egyébként lenne esély a túlélésükre, a szív alatti szervek leállásától kell tartani. S a vizelet felszínén úszó pókhálószerű olajfoltok is kifogásolandók, ugyanis a sorvadás jelei. Az ilyen vizeletekben meg kell vizsgálni a fátyolokat, hogy az alján vagy a tetején ülnek-e meg, s hogy milyen színűek. Az alján megülő, említett színű fátyolok jók és helyeslendők, a tetején megülő, említett színűek azonban rosszak és kifogásolandók. Azonban ne vezessen félre, hogyha a húgyhólyag beteg, s az teszi ilyenné a vizeletet. Ez ugyanis nem az egész szervezet betegségének a jele, hanem csak a hólyagé.

Így hát, miután Hippokratés ezt írta, utána pedig Dioklés és Praxagoras nagyjából ugyanazt, ésszerű lett volna, ha Erasistratos a saját véleményét s magyarázatát is hozzátéve megmondja, hogy igazuk volt-e vagy nem, például a hányással és a hasmenéssel kapcsolatban: itt fordulnak elő az úgynevezett fekete nedvek, azontúl a meghatározásunk szerinti fekete epe.³¹ Szükség lett volna ugyanis a melankolikus testnedvek közös elnevezéséből adódó zűrzavar tisztázására ezek meghatározása révén, amit én már korábban megtettem. Erasistratos tehát a testnedvekről szóló egész tanítást mellőzte. Én viszont itt nem terveztem, hogy mindegyikről beszélni fogok, hanem csak a fekete epéről. Amit pedig a közös névhasználatról és a többi testnedvről írtam, azok más munkáimban szerepelnek.

9. Most pedig azzal folytatom, amit a fekete epével kapcsolatban hosszú tapasztalatom révén biztosan megismertem – ez főként azoknak lesz hasznos, akik az orvostudományt nem elméleti okoskodás gyanánt, hanem a gyakorlatban űzik.

Tudniillik minden olyan betegség esetén, amely a melankolikus nedv miatt alakul ki, rögtön az elejétől fogva a sajátlagosan ezt a nedvet kiürítő szerekkel fogod a szervezetet megtisztítani, így akadályozván meg annak gyarapodását, egészen a rákig elmenően.

Csodálatra méltó, hogy egyesek – akaratlanul vagy szándékosan – milyen álokoskodásokat vetettek papírra a melankolikus nedv felszámolásával kapcsolatban. Azt mondják ugyanis, hogy azokon kívül, akikben ez természetellenes módon termelődik, senki más testében nincsen fekete epe, aki tökéletesen jó nedvekkel rendelkezik. Ha tehát – mondják –, egy kiváló egészségi állapotban levő atlétának valaki olyan szert adna, amit a fekete epe kiürítésére használnak, akkor azt látni

³⁰ Az eredetiben: *ἄπεπτον σημαίνει τὸ νόσημα*.

³¹ Az eredetiben: *ἡ ἀκριβὴς μέλαινα χολή*.

fogja kiürülni, csakúgy, mint ha a sárga epe kitisztítására bevált gyógyszert beadva látni fogja azt kiürülni. Állításuk szerint ennek alapján világos, hogy miközben a gyógyszer hatására a vér megváltozik, s ilyen vagy olyan epévé alakul át. Miként ha a nyálkát kivezető szert adsz, akkor azt is látni fogod távozni – mondják. Hasonlóképpen, ha a vérsavó kiürítésére bevált gyógyírt kellene esetleg a legjobb egészségnek örvendő embernek beadnod, akkor is látnád a vízhez hasonló híg savót kiürülni. Még mielőtt bebizonyítanánk, hogy minden egyes tisztító gyógyír egy bizonyos testnedvet indít meg, amelynek természettől fogva a hajtószere, addig esetleg hihető a gondolatmenetük. Miután azonban ezt megmutattuk, nyilvánvalóvá válik, hogy az hamis. Köztudott ugyanis, hogy minden egyes gyógyír a hozzá tartozó nedvet hajtja ki, aminek folytán a vízkórosoknak adott gyógyírek néha olyan kiürülést okoznak, hogy egész tálakat megtöltenek, és a kiürülő nedvhez hasonló arányban a has is megkönnyebbül, s szembetűnően enyhülnek a betegek panaszai: könnyebben lélegeznek. A sárgaságban szenvedőkből pedig az epe legnagyobb része távozik, a betegek fájdalmai pedig csillapodnak. Ha viszont a vízajtó gyógyíreket a sárgaságban szenvedőknek adnád be, az epehajtót meg a vízkórosoknak, a gyógyírekhez tartozó nedvből igen keveset fogsz kihajtani, s nemcsak hogy egyáltalán nem segítesz a szenvedőkön, hanem még ártasz is sokat, csakúgy, mint ha eret vágnál rajtuk. Már pedig azok szerint, akik úgy vélik, hogy a tisztító gyógyírek átalakítják a testben a nedveket úgy, hogy mindegyik testnedv a hajtószer természetéhez idomul, nos szerintük a test megtisztításában az érvágás ugyanolyan hatásos lesz minden esetben. Ahogyan mi vízajtó szert adván azoknak, akik tömlős vízkórban szenvednek, kiürítjük a felesleges vizet, s valóban segítünk is a betegnek, úgy ők az érvágást alkalmazva úgy tekintenek erre, mint ami valóban segít. Nevetségesek abban a tekintetben is, hogy úgy vélik, nincs olyan szerv a testben, amely a fekete epét tartalmazná, ahogy a máj mellett az epehólyag tartalmazza az epét. Ez szerintük arra bizonyíték, hogy a teljesen egészséges testben nincs is egyáltalán fekete epe. Még azzal sem értenek egyet, hogy a testben nyálka van, ahogyan azt is tagadják, hogy a galambokban epe van, minthogy úgymond nincs a májuk mellett epehólyag, ahogy semmilyen más élőlénynek sincs...

Mindenesetre a kétértelműség miatt rászedik magukat (de nem minket), mivel azon a melankolikus testnedven, melyről azt mondjuk, hogy az egészségesekben keletkezik, mindig azt a fekete epét értik, amely szerintünk természetellenes módon keletkezik. A teljesen egészséges emberekben található fekete epe ugyanis nem ugyanaz, mint a természetellenesen meglevő, viszont semmi akadálya, hogy mindkettőt melankolikus testnedvnek nevezzük. Fentebb pedig már beszéltünk ezekről. S bizony egyáltalán nem ártott most néhány fejezetben felidézni mindezt azok miatt, akik hamis vélekedésekkel áztatják magukat, sőt még másokat is, akik Hippokratés tanítását tökéletesen elsajátították.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

EMŐKE HORVÁTH

The Case of Cuban Children Arriving Unaccompanied to the United States (1960–1962)

VIKTÓRIA SEMSEY

News about Latin America in the contemporary Hungarian press 1810–1826

“National and Foreign News”

MÓNICA SZENTE-VARGA

General Zakany in the Americas

URBÁN BÁLINT

Az indianizmustól a kannibalizmusig – a brazil identitás elméleti konstrukcióinak változásai a 19. és a 20. században

RÉTI ESZTER

A Guantánamói Haditengerészeti Bázis szerepe az amerikai–kubai kétoldalú kapcsolatok tükrében

FÜLÖP JÓZSEF

Fordítások Rubén Darío írásaiból

